LABINANČIOJI BŪTIGEIDĖ

2023 metų Nacionalinė Jono Basanavičiaus premija buvo paskirta mitologei, tautosakininkei, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Sakytinės tautosakos skyriaus vyriausiajai mokslo darbuotojai dr. Daivai VAITKEVIČIENEI už giluminius mitologinio pasaulėvaizdžio tyrimus, prigimtinės kultūros įprasminimą, puoselėjimą ir sklaidą. Šia proga ją kalbina Juozas Šorys.

Daiva, sveikindamas Tave su garbinga Nacionaline Jono Basanavičiaus premija tiesiog paklausiu – nuo ko viskas prasidėjo? Kur gimei, kaip augai, kokį poveikį darė šeima, giminė, draugai, mokykla? Kas lėmė humanitarinių, lituanistinių studijų pasirinkimą?

Gimiau Vainorių kaime, Panevėžio rajone. Ten gyvenau iki šeštos klasės, vėliau tėvai pasistatė namą gretimame didesniame Jotainių kaime. O Vainorių, tai yra kariautojų, kaimas taip buvo pavadintas dėl to, kad jį įkūrė savanoriai, kurie už tarnybą Lietuvos kariuomenėje iš dvaro buvo gavę žemės. Jame buvo gimusi mano mama Marijona Bubinaitė (ištekėjusi vėliau tapo Astramskiene), o mano senelis Povilas Bubinas buvo savanoris, įkūręs sodybą ten, kur iš savanorių nausėdijų atsirado naujas kaimas parceliuojamoje dvaro žemėje. Gretimo Žvelgaičių kaimo istorija irgi panaši.

Mano tėvelis kilęs iš gausios pakaunės ūkininkų šeimos – iš Šlienavos kaimo, nors dar gilesnės jo mamos giminės šaknys buvo susijusios su Punsko kraštu. Pokariu tėvelio šeima dėl represijų subyrėjo, daugelis patraukė link Panevėžio, nes bijojo tremčių. Į Sibirą buvo ištremti visi mano močiutės Elenos Ožeraitytės-Astramskienės broliai su šeimomis. Mano tėvelis Panevėžio krašte buvo naujas žmogus, bet greit pritapo ir ten pragyveno visą gyvenimą.

Kai bandau žvelgti atgal, aiškiai matau, kad humanitariniai polinkiai – ne iš ūkininkaitės mamos (jos brolis ir sesuo, mokytoja, Vainoriuose ir liko; Bubinų šeima buvo labiau žemės žmonės), o iš tėvo. Jis, baigęs agronomo mokslus, labai domėjosi istorija (taip pat ir mano dėdė Juozas Astramskas). Iš tarpukario jis atsinešė savąjį istorinį pasakojimą. Vis girdėdavau pasakojant apie Lietuvą. Dar pradinėse klasėse įsivaizdavau, kad norėčiau būti mokslininke ar rašytoja, nors ir nesupratau, kas tai būtų... Mūsų namuose buvo nemažai knygų, daug skaičiau – ir pasakas, ir klasikinius romanus.

Bet kryptingiausiai mane formavo mokykla – Panevėžio 2-ojoje vidurinėje buvo sustiprintas lituanistikos mokymas. Tai buvo ypatinga mokykla, jos direktorius buvo Eugenijus Urbonas, beje, surinkęs nemažai tautosakos. Nuo studijų laikų jis draugavo su literatūrologu prof. Juozu Girdzijausku, rašytojais Juozu Apučiu, Marcelijumi Martinaičiu. Tad į mokyklą pabendrauti su moksleiviais buvo kviečiami rašytojai, rengiamas „Poezijos pavasaris“. Lankiau sustiprintos lietuvių kalbos klasę, kurios auklėtoja buvo lituanistė Irena Skurdenienė (vėliau – Buckley), šiuo metu – Vytauto Didžiojo universiteto profesorė. Iš mūsų klasės ji buvo subūrusi etnografinį ansamblį, nors pati nebuvo dainininkė, bet mėgo dainavimą ir teatrą, tad mus visaip lavino. Su ja net važiavom į porą folkloro rinkimo ekspedicijų.

Tai atvedė į lituanistikos studijas Vilniaus universitete?

Buvau nusprendusi rinktis psichologijos studijas, nes mane traukė žmogaus sielos paslaptys. Dar nesupratau, kaip ir ką, bet norėjosi pažinti, kas slypi žmogaus gelmėse. Buvo prasidėjęs ,,atšilimas“, rodomi Andrejaus Tarkovskio filmai... Likus keliems mėnesiams iki stojimo, auklėtoja mane perkalbėjo. Ji sakė, kad geriau tyrinėčiau poeziją, nes jos tyrinėtojų stinga, žmonės labiau linkę į prozą... Beje, tada rašiau eilėraščius, buvau gavusi mokyklos ,,Poezijos pavasario“ vainiką. Įstojau į Filologijos fakultetą ir pasirinkau klasikinę filologiją. Ši pakraipa buvo visai atsitiktinė: fakulteto dekanas, kalbininkas Aleksas Girdenis norėjo sudaryti kuo didesnę „klasikų“ grupę, tad išgyrė, kaip ten būsią puiku... Esą studijuosit ne tik lituanistiką, išmoksit ir graikų, lotynų kalbas, o juk pirmame kurse jūra – iki kelių! Po mėnesio pamačiau, kad, išskyrus graikus ir romėnus, daugiau niekam negaliu skirti laiko. Kur jau ten poezija – mokydavomės iki išnaktų! Tad teko prašytis atgal pas „paprastus“ lituanistus.

Kas paskatino domėtis mitologija? Gal pirminis postūmis buvo profesoriaus Donato Saukos tautosakos paskaitos? Kokius įvardytum šios krypties autoritetus ir mokytojus?

Prie Mingėlos ąžuolo. Vieštovėnų k., Plungės r. 1995 m. Vykinto Vaitkevičiaus nuotrauka

D. Saukos paskaitos buvo didelė egzotika, buvo įdomu, bet ne visai postūmis. Su juo buvo sudėtinga užmegzti betarpišką ryšį, jis mus žavėjo, bet iki galo jo suprasti neįstengėme, atrodė nutolęs nuo studentų, pakilęs taip aukštai, kad pasiekti jį buvo sunku. Turėjome puikų, į folklorą linkusį kursą, kuriame buvo Žemyna Trinkūnaitė ir kiti, ir mes per pertraukas tarp paskaitų nuolat dainuodavome. Dainų pajautimas ir dainavimo bendrystės patirtis, ypač kai drebėdavome prieš egzaminus... Tuo metu literatūrologas Saulius Žukas Filologijos fakultete pradėjo dėstyti semiotiką, taip mano akiratyje atsirado Algirdo Juliaus Greimo mitologijos rekonstrukcijos metodologija. Supratau, kad semiotiką ir mitologiją, du mane labai dominančius dalykus, sujungia A. J. Greimo darbai. Atsivėrė ne tik greimiškas mitų pasaulis, bet ir metodas, padedantis suprasti, kaip jis tą pasaulį atkuria. Per S. Žuką priartėjau prie A. J. Greimo, o šis tapo mano neakivaizdžiu mokytoju. Tai jis mane iš literatūros pakreipė į mitologijos tyrimus. Deja, gyvai su juo susitikti nespėjau...

Jau tuo metu semiotikos metodus išbandei su konkrečia tautosakos medžiaga?

Rašiau diplominį darbą iš mitologijos – apie laumes ir baubus bei maumus. Jo vadovas buvo S. Žukas. Vėliau dalį to darbo publikavau kaip straipsnį ,,Linai ir lėmimai“[1]. Jis dar buvo pusiau literatūrologinis (dar ne itin gerai pažinau medžiagą), bet jau tada pamačiau, kaip skirtingus dalykus galima susieti į prasmines grandines ir pasakyti, ką jie reiškia.

Ar rėmeisi ir pačios surinkta tautosaka?

Ne, dauguma mano darbų remiasi senesnių šaltinių medžiaga. Pusė diplominio darbo buvo skirta XIX a. užrašytos sutartinės teksto analizei, tačiau ją nagrinėdama daug dėmesnio skyriau mitinių būtybių, baubų ir maumų, aptarimui. Taip pat rašiau apie krikštynų, vestuvių ir laidotuvių ritualus, apeigas, šventes. Stengiausi dirbti taip, kaip A. J. Greimas, kuris tautosakos šaltinius jungė su lingvistine, etnografine, istorine medžiaga – bet kuo, kas tik gali suteikti informacijos mitologiniam tyrimui. Juolab kad baltų mitologijos medžiaga yra išbarstyta po skirtingus tautosakos žanrus ir etnografinius laukus, faktiškai neturime išlikusių ištisinių mitų. Tuos trupinius tyrinėtojas pats turi susirinkti ir sujungti į vientisą paveikslą. Tik tuomet mitiniai vaizdiniai įgauna prasmę.

1 Linai ir lėmimai: vestimentarinis kodas lietuvių mitologijoje. *Baltos lankos*, 1993, t. 3, p. 112–151.

Tuo metu nebuvo nė minties, kad galėčiau taikyti ne A. J. Greimo semiotinį metodą, nes S. Žuko studentams atrodė, kad semiotika yra toks proveržis, prieš kurį visi kiti metodai nublanksta.

Kaip užsimezgė ryšiai su Lietuvių literatūros ir tautosakos institutu?

Nuo trečiojo kurso, tarpininkaujant S. Žukui, pradėjau dirbti institute. Tuo metu jo direktorius akademikas Leonardas Sauka kaip tik plėtė Tautosakos skyrių ir ieškojo jaunų žmonių, kuriuos galėtų įtraukti į tyrimus. Nuo tada nuolat vykdavau į tautosakos rinkimo ekspedicijas. Tiesa, poroje jų dalyvavau su universitetu: po pirmo kurso – Stakliškėse (D. Saukos pastangomis pirmakursiai lituanistai vietoj studentų darbo ir poilsio stovyklos išvyko rinkti tautosakos), o po bene trečiojo kurso su kraštotyros klubu ,,Ramuva“ važiavau į Giedraičius, kur, vadovaujant profesoriui Bonifacui Stundžiai, turėjau atlikti dialektologinę praktiką.

Pagrindinė Tavo tyrimų sritis – lietuvių mitologija ir senoji religija. Vienas iš etapinių darbų – disertacija ir vėliau išleista studija ,,Ugnies metaforos: lietuvių ir latvių mitologijos studijos“ (2001)[2]. Kodėl rinkaisi tokią temą ir ką siekei išsiaiškinti?

Kodėl rinkausi? Todėl, kad mitologija labai traukė ir domino. Kita vertus, institutas vis skirdavo darbų, susijusių su šaltinių rengimu, tad ėmiausi ir folkloristikos tyrimų: rengiau (kartu su Jurgita Ūsaityte) „Lietuvių liaudies dainyno“ tomą ,,Šeimos dainos“[3], rengiau lietuvių užkalbėjimų duomenų bazę. Vis dėlto įdomiausi man buvo mitologijos tyrimai – jie ir dabar yra mano pagrindinė interesų sritis, iš kurios kartais pakrypstu į folklorą, bet greit grįžtu prie pagrindų. Kodėl traukė tuomet? Tuo metu kažkaip skendėjome ir gyvenome Norberto Vėliaus, Marijos Gimbutienės, A. J. Greimo sukurtame prasminiame lauke. Daugelis žmonių tuo domėjosi, bet mažai kas užsiėmė nuosekliais ir kryptingais tyrimais. Ir dabar stebiuosi, kodėl Lietuvoje vienu metu paprastai būna ne daugiau nei trys, keturi ar penki mitologijos tyrinėtojai. Turiu omenyje atsidėjusius mokslininkus, kurie tam paskiria savo gyvenimą, o ne tik parašo vieną kitą straipsnį.

2 *Ugnies metaforos: Lietuvių ir latvių mitologijos studija.* Vilnius: LLTI, 2001, 185 p.

3 *Lietuvių liaudies dainynas*, t. 14: *Šeimos dainos*, kn. 3, parengė Jurgita Ūsaitytė, Daiva Vaitkevičienė, melodijas parengė Živilė Ramoškaitė. Vilnius: LLTI, 1998.

Vis dėlto Saulės, Perkūno ir kitų ugnies bei dangaus dievų tyrimą pasirinkai neatsitiktinai?

Ėjau kitu keliu nei, tarkim, N. Vėliaus mokiniai. Vaikščiojau trapiomis paslaptingomis linijomis, kurias atrasdavau šaltiniuose. Mane vedė ne išankstinė tema (tarkime, kad rašysiu apie Perkūną, Žemyną ar kažką kitą) – ieškojau ryšių tarp atskirų mitologinių vaizdinių, kurie, pildantis medžiagai, jungėsi į semantines grandines. Ten, kur jie ,,susikabindavo“, vedė mano takas. Ir dabar galiu, atsivertusi „Lietuvių kalbos žodyną“, matyti, kaip atskiri žodžiai ir jais nusakomos vizualinės figūros jungiasi vieni su kitais. Tai man leido atrasti savo temas, kurios nėra tokios nuoseklios, kaip kai kurių kitų tyrinėtojų, nes ateina iš pačios medžiagos. Kalbantys šaltiniai yra mano kelrodis.

Dar įdomu, kodėl minėtame darbe nagrinėjama ir latvių medžiaga?

Manau, kad tada man trūko duomenų rekonstrukcijai, nes iš esmės lietuvių mitologijos tyrinėtojai yra rekonstruktoriai. Naudojant lyginamąją baltų mitologijos medžiagą, vaizdas aiškėja ir tvirtėja. Kita vertus, dar platesnis lyginamasis kontekstas, pavyzdžiui, germanų, slavų, suteiktų dar daugiau galimybių, tačiau tam reikia lingvistinės kompetencijos. Disertacijoje taip nesiplėčiau, bet latvių medžiaga labai padėjo paremti arba atmesti mano hipotezes.

Kas iš to tyrimo paaiškėjo?

Mano disertacija pirmiausia buvo apie ugnį kaip kosmologinį elementą. Nustačiau, kad regimame pasaulyje ugnies dievams atstovauja ir augalai (tarkim, raudonai žydinčios gėlės, raudonos uogos), gyvūnai, paukščiai, vabzdžiai (pavyzdžiui, saulės jautukas „dirvinė erkė“, boružė). Taip pat atradau, kad metaforiški mitiniai vaizdiniai išreiškia sakralias dievų sritis. Antai *roželė* (erškėtis) yra Saulės reprezentacija – jos rausvas, aiškų centrą turintis žiedas metaforiškai reiškia saulę. Ugnies metaforos išreiškia dievus, iš kurių dažniausiai pasitaiko Saulė ir Perkūnas. Todėl šie dievai disertacijoje man buvo svarbiausi. Ugnis pas juos atvedė.

Iš pokalbių su Gintaru Beresnevičiumi atsimenu, kaip jis sakydavo, jog senieji lietuviai nebuvo gamtos garbintojai, bet gerbė dievybes, kurios reiškėsi per įvairius gamtos ir pasaulio elementus.

Visiškai pritariu G. Beresnevičiui. O savo ruožtu noriu pridurti, kad dievai reiškiasi daugybe

pavidalų. Dieviškas kibirkštis turime ir mes patys, atskiros kūno dalys gali būti susietos su skirtingais dievais (pavyzdžiui, mažasis pirštas yra Perkūno reprezentacija, anot A. J. Greimo). Taip susiklostė, kad nors baltiška teologija nebuvo užrašyta, tačiau mitologinis turinys, įdėtas į medžiaginį pasaulį, išliko. Ypač mitologui svarbi etnografinė medžiaga, nes nežinodami, kaip mūsų protėviai gyveno, ką valgė ir gėrė, kaip rengėsi, kaip žemę dirbo, galime nuklysti labai toli. Tyrinėdami valgių receptūras, ligų pavadinimus ir gydymo būdus, drabužių nešioseną, namų statybą ar liaudies meno vaizdinius, augalų ir gyvūnų pavadinimus, rasime labai daug mitologijos.

Kalbant apie įvairiais pavidalais besireiškiančius dangaus ir ugnies dievus, neretai iš dėmesio zonos prapuola lietuviškasis ir baltiškasis Dievas. Kodėl jis tyrinėtojų apeinamas?

Skeptiškai žvelgiu į N. Vėliaus ir Vladimiro Toporovo tyrimus šiuo klausimu. Visų pirma todėl, kad šiuo metu yra labai nedaug duomenų, galinčių pagrįsti, jog Dievas, kaip atskira dievybė, buvo svarbi dievų panteono dalis. Minėtieji tyrinėtojai jį matė esantį iškilusį virš kitų dievų – tarsi piramidės viršūnę. Laikausi A. J. Greimo nuomonės, kad turime daugiadievę sistemą, bet joje nematome tokio dievo, kuris būtų kažkoks antdievis. Galbūt galėtume kalbėti apie švytinčio dangaus skliauto dievą, netapatindami jo su Kūrėju ar dievų dievu. Prieš keletą metų apginta Roko Sinkevičiaus disertacija parodė, kad latvių dainose dažnai minimas Dievas yra ne tik dangaus šviesos, bet ir apskritai dangaus, šviesaus ir tamsaus, tiek dienos, tiek žvaigždėto, dievas.

Viena iš tarpinių stotelių – deivės Laimos, dalios, laimės, sėkmės sampratos tyrimai. Kokia Laimos vieta baltiškojo dieviškumo sąrangoje?

Buvau sumaniusi didesnį tyrimą apie deivę Laimą, bet sustojau, dėmesys nukrypo į kitus darbus. Tikiuosi grįžti, nes turiu daug surinktos medžiagos. Ta tema esu paskelbusi porą straipsnių[4], o vieną dar brandinu. Man atrodo, kad šiuo metu Laima, kaip deivė, nepakankamai mitologų įvertinta, jos funkcijos apribojamos vaidmeniu, panašiu į graikų moiras, skiriančias likimą. Spėju, kad baltų mitologijoje Laima turėjo labai aukštą statusą. Esu apie tai skaičiusi pranešimą Prigimtinės kultūros seminare. Laima yra deivė, susiejanti žmones su visomis kitomis dievybėmis. Jeigu ji paskiria žemdirbio dalią, tam žmogui seksis žemės darbas, viskas, ką jis pasėja, augs, nes jam bus palanki žemės deivė Žemyna. Jei Laima paskirs muzikanto dalią, tai jį globos „mūzos“, jei pirklio – prekybininkų dievybė... Tik tų dievų vardų dabar nebežinome. Suteiktoji dalia yra dievų palankumas. Latvių dainose matome dievų porą – *Dievs ar Laimu* (Dievas su Laima). Jie kartu eina, tariasi, sprendžia. Tokią porą esu aptikusi ir Papilio apylinkėje užrašytoje sutartinėje, kurioje dukra prašo mirusios motinos prisikelti, tardama: ,,Prašiau Dievą ir Laimelę“. Tas kreipimasis ir prašymas rodo, kokią galią Laimelė turėjo.

Latvių mitologinėse dainose Laima žymiai labiau įvertinta?

Išties Laima labai dažnai minima latvių mitologinėse dainose. Yra daug su ja susijusių motyvų ir siužetų, ir jų būtų dar daugiau, jei Laimą tapatintume su deive Mara. Kai kurie tyrinėtojai sako, kad tai ta pati Laima, kažkuriuo laikotarpiu galbūt pervadinta Marija.

Kartais žmonės manęs klausia, kaip yra, kad kitose religijose (tarkim, krikščionybėje ar budizme) yra dievybės ar idėjos, susietos su žmonių elgesio etika, o mes tarsi neturime dievų, kurie nurodytų, kaip žmogui elgtis pasaulyje, kaip gyventi, kad būtų laimingas. Baltų religijoje nei Žemyna, nei Dimstipatis, nei Vėjopatis tokių patarimų nedalina, nes tai dievai, valdantys tam tikras stichijas. O Laima yra deivė, kuri valdo likimus. Atrodo, kad kaip tik nuo jos priklauso ne tik tavo, bet ir palikuonių iš kartos į kartą laimė. Su Laima ir jos lemiamu likimu reikėtų sieti pamokančius pasakojimus apie bausmę už etinius nusižengimus, pavyzdžiui, žmogui, kuris išbadė paukšteliams akis, gimsta akli vaikai.

Pasitelkusi pasakas, esi aptarusi senuosius laidojimo papročius, pomirtinį persikūnijimą (pavyzdžiui, paukštis, pakylantis iš pelenų) ar net mirusiųjų reinkarnaciją...

Mirusiųjų tema vis prašosi būti tyrinėjama. Kai rengiau ,,Lietuvių liaudies dainyno“ našlaičių dainų tomą, rašiau platų mitologinį įvadą apie jose esančius įvaizdžius. Tada supratau, kad, pavyzdžiui, gegutės įvaizdis labai susijęs su raudų

4 „Laimė kaip kepurė“: galvos danga iš mitologinės perspektyvos. *Tautosakos darbai*, 2009, t. 38, p. 46–62; Namų Laimė. *Liaudies kultūra*, 2002, Nr. 4 (85), p. 9–21; Laima gimtuvėse ir krikštynose. *Tautosakos darbai*, 2002, t. 16 (23), p. 123–139.

Dieveniškių ekspedicijoje. Šalčininkų r.. 1996 m. V. Vaitkevičiaus nuotrauka

tradicija. Raudojimas kaip gegutės kukavimas... Galim matyti paraleles tarp apeigos ir mitologinių gegutės įvaizdžių dainose, nors apie tai rečiau susimąstom. Vėliau rašiau apie senovinę stalų mirusiesiems rengimo tradiciją, susijusią su Vėlinėmis, kurios seniau vadintos Ilgėmis arba Stalais. 1996 m. Dieveniškių ekspedicijoje kartu su vyru Vykintu Vaitkevičiumi užrašėme daug pasakojimų, kaip tie Stalai kelis kartus per metus buvo rengiami. Jie panašūs į per Kūčias dengiamus: pjaudavo baroniuką, susirinkę į namus giedodavo per visą naktį. Tai buvo vienas iš retesnių atvejų, kai ekspedicijos medžiaga tapo tyrimo pagrindu (straipsnį apie apeiginę atminų papročio pusę parašiau kartu su Vykintu[5]). Vėliau rašiau apie pasakas, susijusias su archajiška patirtimi, išlikusia su jau nedatuojamų laikų įvaizdžiais[6]. Ten pasimato ir laidojimas medyje, ir dvigubas (arba antrinis) laidojimas, kai mirusysis iš pradžių būdavo palaidojamas į žemę, vėliau atkasamas, jo kaulai švariai nuvalomi ir tada laidojami antrą kartą. Pasakose apie tai tiksliai nepasakoma, kalbama per kai kuriuos kodus, pavyzdžiui, kaip pamotė, nužudžiusi posūnį, vėliau jo kaulelius apgraužia, išmeta pro langą, sesuo įdeda į lizdą, paukštis išperi, berniukas vėl iš paukščio savimi atvirsta... Pasakose matome transformacijas, kaip keičiasi mirusiųjų pasaulio vaizdiniai, kaip žmogaus vėlės likimas priklauso nuo palaidojimo būdo – ar jis žemėje užkasamas, ar dedamas į medį, ar sudeginamas. Jei mirusysis sudeginamas, jo siela virsta paukščiu ir vėl atgimsta žmogumi. Jei užkasamas į žemę – išdygsta medis, kurį nukirtus, iš jo atsiranda gyvūnas, iš gyvūno – paukštis. Kodėl priešistoriniuose tarpsniuose būdavo pasirenkami vieni ar kiti laidojimo būdai, priklausė nuo požiūrio, kaip žmonės įsivaizdavo sielos likimą. Pridursiu, kad kalba eina apie metempsichozę, arba reinkarnaciją. Tai pasakojimai, kaip žmogaus siela vėl sugrįžta į žemę, kokiu keliu ji eina. Ilgas metamorfozių kelias.

Dar vienas mano straipsnis apie laidoseną – pusiau istorinis, pusiau folkloristinis ir mitologinis – apie tai, kaip žmonės Atgimimo metais ir susigrąžinus Nepriklausomybę keliavo į Sibirą

5 Mirtis, laidotuvės ir atminai. *Tautosakos darbai*, 1998, t. 9 (16), p. 204–261. (Kartu su V. Vaitkevičiumi)

6 Paukštė, kylanti iš pelenų: pomirtinis persikūnijimas pasakose. *Tautosakos darbai*, 2013, t. 46, p. 71–106.

Prie Laukagalio Aukuro akmens Kaišiadorių r. 2011 m. Eglės Trinkauskaitės nuotrauka

parsivežti savo artimųjų palaikų[7]. Šios kelionės, kartais itin sudėtingomis sąlygomis, rėmėsi labai sena nuostata, kad mirusieji nori būti palaidoti savo žemėje, savo gimtinėje. Tada ir giminei yra gerai, ir mirusiojo sielai ramu. Nuostata, kad žmogus yra laidojamas ten, kur gyvena jo artimieji, būdinga ne tik mūsų kultūrai. Tada jo siela vėl sugrįžta į giminę, į jos protėvių bendruomenę.

Dar vienas judviejų su Vykintu parašytas ir įsiminęs straipsnis – apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) laikų valdovų ir karių išpažintus dievus[8]. Ką reikšmingo nustatėte?

Tyrimas užsimezgė atradus, kad Šventaragio slėnis yra ne tik Vilniuje, kad Lietuvoje, įvairiose vietovėse, turime ir daugiau šventaragiais vadinamų šventviečių. Daugiausia jų aptikta Aukštaitijoje, pora vietų yra ir Žemaitijoje. Vykintui ėmus labiau gilintis į istoriją, o man – į folklorą ir mitologiją, paaiškėjo, kad legendinį pasakojimą apie Vilniaus Šventaragį, kaip apie kilmingųjų mirusiųjų deginimo vietą, galima susieti su XIII a. užrašytu pasakojimu apie karaliaus Mindaugo garbintus dievus. *Šventaragiai* yra būtent Mindaugo laikotarpio šventvietės, įsteigtos XIII–XIV a., Lietuvos valstybės kūrimo laikotarpiu. Tada ir Žemaitijoje atsirado šventviečių, kurios buvo susietos su valstybine religija. Lietuviškasis panteonas tada buvo sudarytas iš keturių dievų – Perkūno, Andojo, Kalvelio ir moteriškosios dievybės Medeinos. Perkūnas buvo susijęs su narsa, ugnimi, galia, Kalvelis – mirusiųjų dievas, atitinkantis romėnų požemių Vulkaną, Medeina sietina su karališka medžiokle, o dievas Andojas – su ambivalentišku vandens elementu, reiškiančiu ir gyvybę, ir mirtį. Šiame panteone nėra Žemynos, kuri yra žemdirbių, o ne karių deivė. Ir Žemaitijoje, tose vietose, kur buvo dislokuotos valstybinės įgulos (todėl jų nedaug), buvo steigiami šventaragiai kaip valstybinio lygio šventvietės, kuriose buvo garbinamas keturių dievų panteonas.

Pastarasis didelis Tavo darbas – knyga „Žydinti taurė. Baltų gėrimai ir apeigos“[9] – apie apeiginę gėrimo tradiciją ir ritualą. Kaip ėmeisi šios temos? Esi minėjusi,

7 „Neduok, Dieve, svetur kaulus padėti“: Sibiro tremtinių palaikų sugrąžinimas į tėvynę. *Būdas*, 2019, Nr. 5, p. 14–31.

8 XIII a. Lietuvos valstybinės religijos bruožai. *Lietuvos archeologija*, 2001, t. 21, p. 311–334. (Kartu su V. Vaitkevičiumi)

9 *Žydinti taurė. Baltų gėrimai ir apeigos.* Monografija. Vilnius: LLTI, 2019, 431 p. [+154 iliustracijos].

kad viena svarbiausių senosios baltų religijos apeigų yra ritualinis gėrimas, per kurį įprasminama ir ritualo socialinė bendruomeninė sąranga.

Etnografiniai šaltiniai rodo, kad alus ir midus buvo daromi specialiai šventėms ir apeigoms, kurių nebuvo galima įsivaizduoti be apeiginio dėmens. Atskira kalba būtų apie alkoholio vartojimą karyboje ar kilmingųjų buityje, taip pat miestuose, bet tai jau kita sritis.

Jei pradėtume nuo pradžių, tai gėrimo ritualas egzistuoja pačios bendruomenės gelmėse. Ar žiūrėtume į Lietuvą, ar į tolimesnius kraštus, turbūt visame pasaulyje bendras valgymas ir gėrimas yra šventės dalis. Kultūriniai genčių ir tautų skirtumai nulemia, kokie valgiai ir gėrimai pasirenkami konkrečioms šventėms. Dažnai tai susiję su šventės pobūdžiu. Lietuvos atveju skyrėsi alaus ir midaus paskirtys. Midus daugiau susijęs su dangumi, su bitėmis, medumi, o alus – su žemdirbyste, su šaknimis, su augimu, su varpomis, kurios stiebiasi į viršų. Kadaise tai buvo suvokiama kaip svarbūs veiksniai. Mitologine kalba tariant, midus yra dangiškas gėrimas (Perkūno sritis), o alus – žemiškas (Žemynos).

Kaip atradau šią temą? Atkreipiau dėmesį į daugelyje švenčių pasikartojančius gėrimo apeigos elementus. Ėmiau gilintis, kaip apeiga konstruojama, kaip į ją įtraukiamos maldos, kiti elementai, pavyzdžiui, pirmo lašo nuliejimas ant žemės. Ėmė ryškėti ritualo struktūra, kurios atskiri elementai yra išlikę iki etnografinių laikų. Kai kas net dabartiniais laikais žinoma, pavyzdžiui, šampano iššovimas nusipirkus naują automobilį (jo „aplaistymas“).

Iš medžiagos, kurią tyrinėjau, pastebėjau, kad gėrimas yra ir tam tikras tabu. Tai daroma tik tam tikru laiku. Pavyzdžiui, apie XX a. ketvirtą dešimtmetį vestuvės buvo švenčiamos tol, kol išgeriamas joms specialiai padarytas alus; vestuvių baigtį žymėjo ant stalo padedama alaus statinės volė. Etnografiniai faktai liudija, kad gėrimas buvo šventinis bendruomeninis reiškinys, o ne individuali praktika. Kita kalba būtų apie istoriškai žinomą kilmingųjų gėrimą ir midų.

Skirtingos alaus ir midaus paskirtys – kas, kada ir kodėl juos rinkdavosi?

Kai kuriose šventėse tikdavo tik vienas šių gėrimų. Antai per pavasarinės javų sėjos pabaigtuves, arba sambarius, ūkininkai darydavo *sambarinį alų* tam, kad pasėti javai greit dygtų ir gerai įsišaknytų. Sambarinis alus darytas visiems šventės dalyviams subėrus po tam tikrą grūdų dalį; tai gėrimas, priderintas prie apeigos funkcijos. O per bitininkų šventę bičkopį buvo geriamas tik midus ar jį vėliau pakeitęs krupnikas. Šiuo atveju prisimintina A. J. Greimo hipotezė, kad mūsų kariai seniau buvo ir bitininkai. Bičiuliai buvo tie, kurie dalinosi medumi ir buvo vienas kitam ištikimi, karių atveju dar ir lojalūs valdovui. Tad suprantama, kodėl midus buvo kilmingųjų gėrimas.

Kokia buvo archajiškosios gėrimo apeigos struktūra, kokie svarbiausi jos prasminiai dėmenys? Ar buvo nusistovėjusi bendra baltiška sistema, ar buvo ir gentinių jos atmainų?

Etnografinėje medžiagoje matome tik atskirus apeigos elementus. Pilnesniuose aprašymuose (tarkim, Mato Pretorijaus iš XVII a., taip pat XVI a. „Sūduvių knygelėje“) jų žymiai daugiau. Apeiga vykdavo taip: iš pradžių sakoma malda dievams, kuria gėrimas palaiminamas. Iš šaltinių matome, kad dažnai pirma būdavo malda į vieną dievą (pavyzdžiui, į Perkūną), po jos žynys užgeria, tada sakoma antra malda į kitą dievą ir vėl užgeriama, ir taip toliau. Pasakius visas maldas, visiems dalyvaujantiems ratu aplinkui siunčiamas kaušelis su gėrimu. Tada kiekvienas apeigos dalyvis dalį gėrimo nuliedavo ant žemės, sakydamas maldą Žemynai (Žemynėlei) arba kitai žemės dievybei. Po to išgeriamas gurkšnelis ir sakomas linkėjimas bendruomenei (jei tai vestuvės – jaunavedžiams), tada užsveikinamas greta esantis dalyvis, jam palinkima sveikatos. Tik tuomet žmogus išgeria visą kaušelį, o užsveikintąjį *palabina* – paspaudžia ranką, taip linkėjimą sustiprindamas gestu. Ir galiausiai užsveikintąjį žmogų pabučiuoja, tokiu būdu papildomai perduodamas linkėjimas per lūpas. Visa tai paeiliui kartoja kiekvienas apeiginio ritualo dalyvis. Gėrimo apeiga yra ratu atliekamas veiksmas, kuriuo kreipiamasi į dievus, o maldos bei linkėjimai užgeriami, idant pildytųsi. Tai sakralus gėrìmas, nes jame dalyvauja dievai.

Esi rašiusi ir apie kito kalibro – namų, sodybos – dievybes. Kuo jos svarbios baltų pasaulėvaizdžio visumai?

Ta tema man seniai rūpėjo, bet ji nelengvai gliaudoma. Esu rašiusi apie namų laimę, Raugų Žemėpatį ir Gabiją. Visai netikėtai namų dievai iškilo tiriant namuose, sodybose gyvenančių laukinių gyvūnų (žalčio, žebenkšties, gandro, kregždės) mitologiją; šie gyvūnai yra dievų

reprezentacijos[10]. Apie namų dievus išlikę mažai žinių, todėl labai padeda etnografinio konteksto pažinimas. Tarkim, Raugų Žemėpačio funkcijas gali įvertinti tik tada, kai imi šį tą nutuokti apie gėrimų fermentaciją, o Gabijos – kai susipažįsti su sudėtingu duonos kepimo procesu. Be etnografinių duomenų negalime ,,perskaityti“ dievų ir suprasti, ką jie reiškė žmonėms, kurie jais tikėjo, jiems meldėsi.

Domiesi ir etnomedicina. Turbūt pirmiausia susidomėjai užkalbėjimais?

Taip, nuo jų pradėjau, bet mane visada domino ir fizinis pasaulis. Iš to ir dėmesys gyvūnams, augalams, etnoentomologijai (vabzdžiams). Pavyzdžiui, mane labai sudomino kurklys, apie jį Dzūkijoje žmonės sako, kad jeigu jis įkąs, iškart mirsi. Tačiau jeigu jį užmuši atgalia ranka, įgysi gydomųjų galių[11]. Ir kurmis mitologiškas: jei jį suspausi rankoje ar užmuši, tai tavo ranka taps gydanti. Šioje srityje būna daug nutikimų, kurie veda prie mitologijos. Jos daug ir etnomedicinoje. Gydomųjų priemonių inventorius yra milžiniškas, o atskirtos gydymo priemonės (žolės, gyvūniniai preparatai, mineralai) kažkada buvo siejamos su tam tikromis sakralumo sritimis, su gyvūnais, augalais, juos globojančiais dievais. Vieną kitą elementą pavyksta išlukštenti. N. Vėlius yra sakęs, kad kai atliksime etnomedicinos tyrimus, tai mitologiją reiks permąstyti iš naujo. Šioje medžiagoje yra labai daug informacijos, bet ji labai užkoduota.

Prie užkalbėjimų priėjau visai atsitiktinai. Tai buvo apie 2000-uosius, kai paremiologas Kazys Grigas sumanė, kad reikia lietuviškai išleisti Viljo Johano Mansikos (Viljo Johannes Mansikka) užkalbėjimų leidinį. Pradėjus gilintis, kilo mintis neapsiriboti jo skelbtais užkalbėjimais, bet surinkti Lietuvių tautosakos archyve sukauptus užkalbėjimus ir parengti akademinį leidinį. ,,Užsikabinau“ ir prie užkalbėjimų dirbau nemažai metų – knyga pasirodė 2008-aisiais[12]. Kiek anksčiau, 2006-aisiais, buvo išleista kompaktinė plokštelė su mano sukurta užkalbėjimų duomenų baze[13]. Vėliau ėmiau plačiau domėtis užkalbėjimų kontekstais, gydymo praktikomis, nes labai trūko duomenų apie užkalbėjimų ritualus ir pačius užkalbėtojus: kas jie buvo, kaip užkalbėdavo, kaip pas juos žmonės eidavo gydytis, kaip bendraudavo. Pasinėriau į šią sritį, šia tema dirbau ir ekspedicijose. Užkalbėjimų praktiką galima laikyti lietuviška dvasinio gydymo tradicija.

Užkalbėjimai – ir fizinis, ir dvasinis fenomenas?

Be abejonės, ir fizinis, nes užkalbėtojai, kurie buvo šios srities profesionalai, gydė ir vaistiniais augalais, ir kitomis priemonėmis, ne tik žodžiais. Užkalbėjimų tradicija man įdomi ir kaip mitologei, tai bene vienintelė institucija, kuri iki šių dienų išlaikė ir senosios žynystės dalelę. Žyniai buvo labai plataus profilio žinovai – ne tik apeigas vedantys, bet ir gydantys, pranašaujantys, užkalbantys.

Renki liaudiškus tikėjimus, esi apie juos rašiusi. Ar jie glaudžiasi prie folkloro, ar prie mitologijos tyrimų?

Esu šiek tiek dirbusi su tikėjimais kaip folkloro tekstais, jie turi savitą struktūrą. Tačiau labiausiai tikėjimai mane domina kaip mitologijos tyrinėjimų šaltinis. Šie kompaktiški tekstai priežastiniais ryšiais sujungia atskirus elementus ir leidžia suprasti, kokie tarp jų susiklostę santykiai. Tai yra labai informatyvi tyrimų medžiaga. Pavyzdžiui, tikėjimas, kad medį kanklėms padirbti reikia kirsti motinai mirus, atskleidžia, kad šis muzikos instrumentas yra susijęs su mirusiųjų vėlėmis. Kitas pavyzdys – negalima kirsti ar pjauti medžių ant namų slenksčio, nes namai bus nelaimingi. Kadangi iš kito tikėjimo žinome, kad viena iš sakralių Laimos buveinių yra po slenksčiu, toks draudimas šią informaciją patvirtina. Iš skirtingų tikėjimų galima sudėti visą pasakojimą.

O kaip kilo sumanymas organizuoti prigimtinės kultūros seminarus?

Matyt, neišsitekau folklorininkės kailyje. Tarkim, 2003 metais, kai prasidėjo akademinių leidinių skaitmeninimas, pamaniau, kad būtų svarbu sukurti ir lituanistikos šaltinių skaitmenines sistemas. Sumanėme lituanistinės informacinės sistemos ,,Aruodai“ projektą[14], prie kurio kvietėme prisidėti ne tik įvairių žanrų folklorininkus, bet ir archeologus, istorikus, etnologus, kalbininkus ir kitus humanitarus. Tai buvo pirmasis bandymas

10 Laukiniai gyvūnai žemdirbio sodyboje. *Tautosakos darbai*, 2018, t. 56, p. 31–58.

11 Devyniamislis, arba kurklio istorija. *Tautosakos darbai*, 2008, t. 36, p. 101–123.

12 *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*. Vilnius: LLTI, 2008.

13 *Lietuvių užkalbėjimų šaltiniai*: Elektroninis sąvadas, [CD-ROM], Vilnius: LLTI, 2005.

14 Išsamiau apie tai: Atsiveriantys lituanistikos paveldo aruodai [Daivą Vaitkevičienę kalbina Saulė Matulevičienė]. *Liaudies kultūra*, 2012, Nr. 2 (143), p. 1–9.

Prigimtinės kultūros seminare Rumšiškėse. 2014 m. Manto Lapeikos nuotrauka

sutelkti platesnio lauko tyrėjus. Kaip mitologė, mačiau, kad mitologijos medžiagos yra ne tik tautosakoje, bet ir daugelyje kultūros sričių, be abejo, ir šiuolaikinėse jos formose. Apie tai plačiai diskutavome su kolegomis. Projektas baigėsi ne itin sėkmingai, nes vyresnieji kolegos mūsų nesuprato... Pamažu ši iniciatyva užgeso. Vėliau, kai jau buvau pasisotinusi šaltinių rinkimu, supratau, kad reikia labiau suartinti įvairių sričių tyrėjus. Siekiau sukurti terpę, kurioje jie galėtų vieni kitus supažindinti su savo darbais ir dalyvautų jų aptarimuose. Renginį pavadinome Prigimtinės kultūros seminaru, ieškodami termino, kuris išplėstų žvilgsnį į mūsų gimtąją kultūrą (pakeistų liaudies, etninės kultūros terminus). Norėjome, kad į ją „tilptų“ ir šiuolaikinė kultūra, ir kultūros paveldas. Vėliau seminaras plėtėsi, ėmėme jį daugiau viešinti, tad radosi vis daugiau žmonių, norinčių prisijungti. Dar po keleto metų įkūrėme Prigimtinės kultūros institutą, kuris tapo institucija, užtikrinančia, kad seminarai būtų rengiami periodiškai, du kartus per metus, tad šių metų sausį jau rinkomės į XXII-ąjį seminarą[15].

15 Išsamiau apie tai žr. www.prigimtine.lt, o išsamią bibliografinę D. Vaitkevičienės darbų rodyklę rasite šiame tinklapyje: https://tautosmenta.lt/daiva-vaitkeviciene/

Esi reflektavusi prigimtinės kultūros kodą ir amžinąsias lietuvių vertybes. Jos ir bendražmogiškos, ir atliepiančios mūsų istorinę patirtį bei paprotinį gyvenimo būdą?

Kiekviena mitologija, kiekviena kultūra turi tuos universalius dalykus, tik jie būna nevienodai ryškiai išreikšti. Mūsų prigimtinė kultūra kai kurias vertybes iškelia į pirmąjį planą, o kai kurioms skiria mažiau dėmesio. Tarkim, ryšys su gamta mums yra nepaprastai svarbus, esame pametę galvas dėl miško, dėl grybavimo. Kalbamės su medžiais, ir mums atrodo, kad jie mus supranta. Užmezgame ryšį su kraštovaizdžiu, gana sunkiai keičiame gyvenimo vietas, jaučiame vietos dvasią (*genius loci*). Prof. Meilutė Ramonienė yra pasakojusi apie užsienio studentus: jie susėda klausyti paskaitos, paskui per pertrauką išsivaikščioja, o grįžę susėda bet kur, o štai lietuviai studentai atsisėda ten, kur ir iki tol sėdėjo... Mums gera ir saugu ten, kur jau būta, kur jau sukurtas tam tikras santykis. Vieta kaip vertybė. Gal dėl to lankome toli nuo gyvenamosios vietos nutolusius senelių kapus, norime išlaikyti gimtąsias sodybas. Tai mūsų įsišaknijimas...

Vieta kaip mažoji tėvynė. Arba tėviškė. Jų suma – Tėvynė.

Tėviškė, motiniškė... Yra išlikęs istorinis žodis „motiniškė“ – mamos gimtinė. Ir kitose kultūrose rastume panašių vertybinių nuostatų, bet gali būti, kad proporcijos yra kitokios. Pavyzdžiui, Vakarų Europoje ryšys su gamta yra kur kas menkesnis, nes žmonės gyvena žymiai labiau urbanizuotose vietovėse. O pamatinės vertybės bendros visiems – meilė, grožis, gėris... Nėra nei mitologijos, nei religijos, nei kultūros, kuriose to nebūtų, tik grožio kriterijai gali skirtis.

Koks Tavo asmeninis santykis su mitologija ir senąja religija? Kaip gyvenime esi su tuo susijusi ir kiek persiėmusi?

Nežinau, ar Lietuvoje yra mitologų, kurie nemylėtų savo tyrimų objekto. Jei aprašinėsi tik tai, ką jau kiti istoriniuose šaltiniuose aprašė, giliai to nesuprasi. Ar gali būti geras teologas, netikintis atstovaujama doktrina? Mes su kolegomis esame įsimylėję baltų mitologiją ir senąją religiją. Dainius Razauskas yra pasakęs, kad mitologijos tyrinėtojas dabar yra savotiškas žynys, nes mūsų misija yra dalintis atrastomis šios srities žiniomis. Man asmeniškai tai, ką tyrinėju, yra nepaprastai įdomu ir svarbu. Tikiu tomis vertybėmis, kurias atrandu, jos man brangios ir prasmingos.

Kaip vertini senosios baltų religijos bendruomenę „Romuva“ ir kitas jai gimininga organizacijas?

Labai gerbiu ir vertinu Jono Trinkūno atliktą darbą. Jis suprato, jog mūsų senoji religija yra ne prastesnė už kitų tautų religijas, ir siekė įrodyti, kad ji gyva. Simpatizuoju „Romuvos“ judėjimui, nes tai viešai matoma organizacija, nors yra nemažai žmonių, kurie širdyje laiko save senojo baltų tikėjimo atstovais, arba romuviečiais, bet nesiviešina. Ta veikla labai prasminga ir dėl to, kad taip išlaiko mūsų prigimtinės kultūros vertę ir stiprina mūsų dabartinę savivertę. Kokiu būdu? Jei galvotume, kad mūsų senoji kultūra neturėjo religijos, kuri prilygtų kitoms religijoms, tai savo kultūrą laikytume nevisaverte. Tam, kad pagarbiai žvelgtume į savo protėvius ir save, turime turėti dvasinį pagrindą. Todėl labai svarbu, kad valstybė pripažintų „Romuvą“ – tai sustiprintų mūsų tautos savivertę. Nesame prastesni už kitas tautas, turėjome ir tebeturime tokią pat vertingą, turtingą religiją.

Kartais straipsnius ar tekstus socialiniuose tinkluose, savo tinklaraštyje pasirašai kitu – Būtigeidės vardu. Ką tuo sakai? Ar gali teigti, kad esi praktikuojanti senojo baltų tikėjimo išpažintoja?

Be jokios abejonės, bet kiekvienas savaip ieškome savojo kelio. Mano kelias eina per pajautą, per įsigilinimą, per stebėjimą. Esu sukūrusi savo tinklaraštį „Būtigeidės laiškai“, jis nėra reguliarus, kartais daug rašau, kartais mažai. Noriu dalintis ne tik mitologinėmis žiniomis, bet ir vidinėmis pajautomis, kurios savaip susilieja su mitiniais vaizdiniais. Tai tik dar kartą paliudija, kad mitologijoje randu egzistencinius atspirties taškus. Tinklaraštis yra saviraiškos forma, kuria galiu reflektuoti savo asmeninį santykį, per kurį ir pasaulį geriau suvokiu... Noriu to ar nenoriu, bet mitologija vis tiek įsiskverbia į mano vidinį pasaulį, ir manau, kad per daugelį metų ėmiau galvoti panašiai, kaip tie, kurie kūrė sakmes, pasakas, dainas. Tos vertybės persmelkia, ir atrodo, kad jas imu suprasti kažkaip iš gelmės, iš vidinių, o ne išorinių šaltinių.

Būtigeidė yra mano kūrybinis, o galbūt, kaip sakai, ir dvasinis vardas. Neturiu su jo atsiradimu susijusios ypatingos istorijos (tik gerokai vėliau suvedžiau, kad buvo istorinis asmuo – kunigaikštis Butigeidis; moteriškoji vardo forma su juo ne iškart susisiejo). Vardą prieš keletą metų atsitiktinai perskaičiau (regis, kalendoriuje), tačiau išsyk apėmė jausmas, kad jis kalba man – užbūrė netikėtas būties geismo įvardijimas. Geisti būti. Geisti gyventi. Geisti būti gyvai. Tie žodžiai greta mane giliai persmelkė. Jau vėliau apmąsčiau, kad esu turbūt labiau ne veiksmo, o būsenos, būties žmogus. Geidžiantis suprasti, ką reiškia būti.

LABINANČIOJI BŪTIGEIDĖ

The 2023 National Jonas Basanavičius Award was awarded to the Institute of Lithuanian Literature and Folklore researcher, folklorist Dr Daiva Vaitkevičienė, for her in-depth research on mythological worldviews, the meaning, cultivation, and dissemination of innate culture. In the conversation, the main directions and topics of her research are presented. In the study of materials of Baltic mythology scattered in folklore, ethnographic, and written sources, she employs A. J. Greimas' semiotic method and extensively uses linguistic and historical data. Her first book, *Ugnies metaforos: lietuvių ir latvių mitologijos studijos* (2001), was dedicated to fire as a cosmological element and mythical fire metaphors. In her latest monograph, *Žydinti taurė: baltų gėrimai ir apeigos* (2020), the mythology of ritual drinks – beer and mead – is reconstructed, the connections with the earth and heavenly gods are restored, and the archaic structure of the drinking ritual is recreated. The researcher has published dozens of articles on the Lithuanian pantheon of gods in the 13th century, the goddess of fate, Laima, Lithuanian house and farm gods, ancient burial and commemoration customs, etc. She also studies Lithuanian incantations and has compiled an academic collection of Lithuanian healing incantations.

DAIVOS VAITKEVIČIENĖS KALBA LR PREZIDENTŪROJE NACIONALINĖS J. BASANAVIČIAUS PREMIJOS ĮTEIKIMO PROGA

Jūsų Ekscelencija Lietuvos Respublikos prezidente! Gerbiama pirmoji ponia! Gerbiamieji laureatai ir svečiai!

Dar bestudijuojant universitete filologiją mane sužavėjo mintis, kad ne mes kalbame kalba, tačiau kalba mumis kalba: per kalbėjimą, žodžius, mintis, vaizdinius skleidžiasi tautos pasaulėvaizdis, perduodamas iš kartos į kartą. Netrukau atrasti, kad tai galioja ir kultūrai plačiąja prasme – dainos mumis dainuojasi, pasakos sekasi, valgiai gaminasi, apdarai darosi. Tai nematerialusis kultūros paveldas, gyvuojantis žmonėse – žiniose, veiklose, patyrimuose. Tai mūsų prigimtinė kultūra, įsismelkianti iš aplinkos, kurioje gimstame, ir iš žmonių, tarp kurių gyvename. Prigimtinė kultūra yra taip arti kūno, kad vargiai pastebima; ji – ne drabužis, o oda. Gyva, alsuojanti, bet akimis neregima siela.

Bet kaip ryškiai prigimtinė kultūra sušvinta, įvilkta į šventinį rūbą – mitus, apeigas, žodinę ar meninę kūrybą! Tuomet ima kalbėti simboliai, spalvos, ritmai, faktūros... Juose ieškome grožio, prasmės, šventumo, stiprybės.

Savo darbais stengiuosi atskleisti, kad mituose ir apeigose užkoduota prasmė nėra būdinga tik meninei kūrybai – ji gyvuoja ir kasdieninėse praktikose. Etnografinėse ekspedicijose vis dar aptinkame, kaip kalbamasi su medžiais, kaip dalinamasi medumi, kaip žaidinamas kūdikis. Mituose įkūnytos vertybės skleidžiasi žmonių santykiuose ir susieja mus su dieviškuoju pasauliu. Ten, kur išnyko baltų dievų vardai, išliko jų iš dangaus ir žemės atneštos vertybės – šviesa, meilė, darna, laimė, tvirtybė, teisingumas. Už šias vertybes esu giliai dėkinga protėvių kartoms. Ir esu įsitikinusi, kad visa tai tebėra gyva, nes glūdi prigimtinėje kultūroje, kuri vis naujomis formomis ryškiai pražysta šiuolaikinėje kūryboje. Tai buveinė, į kurią visada galime sugrįžti. Vertinkime ją.

Po J. Basanavičiaus premijos įteikimo su kitais šios premijos laureatais. Pirmoj eilėj iš kairės: Martynas ir Marija Purvinai, Daiva ir Evaldas Vyčinai, Daiva ir Vykintas Vaitkevičiai, Dalia Urbanavičienė, Vitalius Pranciškus Stepulis. Antroj eilėj – Nacionalinės J. Basanavičiaus premijos komisijos pirmininkas Vytautas Tumėnas. LR Prezidentūra. 2024 m. vasario 14 d.

IŠ BALTŲ ŠVENTVIEČIŲ ŽODYNO: STABAKŪLIAI

Vykintas VAITKEVIČIUS

Lietuvos šventviečių tyrinėtojui
habil. dr. Vytautui Urbanavičiui (1935 07 03–2024 01 22)

Straipsnis sugrąžina prie nepaprastą formą ir ypatingas žymes turinčių akmenų, kuriuos dažnai išvystame stovinčius, o dar dažniau – pastatytus sodybų darželiuose, prie muziejų ar kur pakelėje. Patirtą įspūdį apsakome kaip nuostabą, ir tai labai gilus jausmas: prie baltų šventviečių akmenų – stabakūlių jis, ko gero, buvo patiriamas nuo priešistorinių laikų. Krikščionybės laikotarpiu baltų religijos dievybės, kurias plačiausia prasme įkūnijo stabakūliai, imtos vaizduoti kaip už religinių draudimų pažeidimą nubausti asmenys.

Antrame ir trečiame straipsnio skyriuose pateiktos žinios apie Žemaitijos ir tris Latvijos, Baltarusijos bei Lenkijos stabakūlius rodo, kad prie jų buvo aukojama, ir šių apeigų atgarsiai kai kuriais atvejais pasiekė XX–XXI a. sandūrą.

Reikšminiai žodžiai: baltų religija, šventvietės, šventi akmenys (stabakūliai), Žemaitija.

Nedaug mūsų kalboje žodžių, kurie mena baltų religiją ir tam tikru mastu išreiškia jos prigimtį, atskleidžia religinius vaizdinius, buvo vartojami kaip šventviečių arba dvasininkų vardai. Prieš gerą šimtmetį pradėti atidūs tokiam žodynui priklausančių žodžių ir sąvokų tyrimai tęsiasi (Mierzyński 1900; Būga 1958: 143–189; Kabašinskaitė 2016; Razauskas 2016). Bene daugiausiai baltų religijos ir mitologijos tyrinėtojų dėmesio iki šiol sulaukė: *Romovė*, *krivė* (*krivis*), *žynys*, *vaidila*, *alka* (*alkas*), o pastaraisiais metais Dainius Razauskas plačiai nagrinėjo ir *stabą* bei *stabo akmenį*.

Anot D. Razausko, lietuvių *stabas* kartu su bendrašakniais žodžiais *stabdyti*, *stabyti*, *stabinti*, *stabarėti* ir kitais kilo iš baltų prošaknės **steb-*, o ji, kaip ir indoeuropiečių **steb(h)-*, visų pirma reiškė ‘sustoti, sustingti, sukietėti’ arba ‘(su)stabdyti, (su)stingdyti, (su)kietėti’ (Razauskas 2022b: 27). Kita vertus, *stabą* galima sieti su veiksmažodžiu *stebėti* ir suprasti iš esmės kaip stebinį – stebėjimui skirtą daiktą, stebėjimo objektą ar net reginį (plg. *staba* ‘stebėjimas, įsižiūrėjimas’, taip pat *nuostaba* ‘nusistebėjimas, nustebimas’, *stebuklas* ’nuostabus, nepaprastas, keliantis nuostabą dalykas’) (Razauskas 2022a: 19). Į klausimą, kas yra tas stebimas daiktas arba objektas – stabas, autorius atsako, jog tai galįs būti medinis stulpas (galbūt apdrožtas, padailintas, turintis dievybės veido bruožų) (Razauskas 2022a: 20); o štai prūsų kalboje iš pirminės žodžio **stabas* reikšmės ‘sustingimas, sukietėjimas’ išsirito reikšmė ‘akmuo’ – tai, kas sustingę, nejudama (plg. Būga 1958: 485).

Atskirą dėmesį D. Razauskas skyrė dūriniams su žodžiu *stabas*, priminė istorinę *Stabukalnę* Kelmės krašte, *Staburadzę* Dauguvos pakrantėje netoli Aizkrauklės (dabar jau marių dugne) ir, žinoma, *Stabo kūlį*, kitaip dar vadinamą *Stabakūliu* arba *Stabo akmeniu*, prie Mosėdžio. Tačiau minėtas autorius į klausimą, kas tai: *stabo akmuo* ar *akmuo stabas*, – vieno atsakymo nepateikė. Aš laikausi trumpo, tačiau talpaus ir įsimintino Kazimiero Būgos paaiškinimo, jog *Stabo kūlis* – ir kaip tikrinis vardas, ir kaip bendrinis žodis – reiškia akmenį, iš kurio (senovėje) buvo padarytas stabas (Būga 1958: 147).

Atsižvelgdami į D. Razausko tyrinėjimus, šį K. Būgos aiškinimą straipsnyje papildomai išplėskime: *Stabo kūlis* nuo šiol turėtų būti suprantamas ir kaip stovinti, sustingusi arba į akmenį sustingdyta esybė, ir kaip iš šalies stebimas objektas, nuostabą keliantis dalykas. Toks požiūris praplečia ir bet kurio konkretaus *Stabo kūlio*, ir apskritai *stabakūlio* reikšmių lauką (pastarasis jau šimtą metų literatūroje reiškia tiesiog aukštą kulto akmenį, apie kurį paprastai pasakojama, kad tai suakmenėjęs žmogus – LKŽe). Iš to seka, kad baltų religijos tyrėjai nuo šiol turės unikalią galimybę ne tik geriau pažinti tam tikros rūšies šventus akmenis *stabakūlius*, bet ir sužinoti apie šių vietų lankytojų, pažodžiui tariant, akmenų stebėtojų išgyvenamą religinę būseną – jų patiriamą nuostabą.

SENOSIOS ŽINIOS APIE STABAKŪLIUS

XVI a. antroje pusėje įvykus Valakų reformai, pasikeitus krašto žemėvaldos ir žemėnaudos modeliams, stabakūlių vardas, neilgai trukus, išniro kaip vietovardis: dažniausiai dirbamų laukų, juos supančių pievų, pelkaičių pavadinimas. Labiausiai į akis krenta vienoje vietovėje susitelkę vietovardžiai – žodžio *stabas* vediniai arba dūriniai su juo. Štai Kelmės krašte, 1751 m. Paverpenio dvaro inventoriuje, prie Kušleikių ir Minergių kaimų ribos, minima Stabo Akmeniu vadinama vietovė, kurioje esąs aukštas akmuo: *W koło Stab Akmenia gdzie wysoki Kamień stoi* <...> (LMAVB f. 37–2358: 3v). Atrodo, 1790 m. ta pati Kušleikių vietovė – dirbamas laukas (*grunt*) – jau buvo vadinamas *Staba Kamien* (LMAVB f. 37–2247: 2). Šiame lenkų kalba parašytame dokumente išvardyti dar šeši (!) lietuviški šalia esančių žemės naudmenų pavadinimai: *Staboklenas* (apie 2,22 ha) buvęs prie Stabo Akmenio, toliau plytėjo *Postaboklenas* (apie 1,53 ha), *Stabaleknas* (apie 1,14 ha), *Postabie* (apie 0,76 ha), *Postablikne* (apie 0,23 ha) ir *Postableknas* (apie 0,299 ha).

Toks pat įdomus istorinio Stabinės viensėdžio, dabar patekusio į Naujųjų Kalniškių kaimo (Telšių r.) teritoriją, atvejis. 1662 m. Viržuvėnų (Janapolės) dvaro inventoriuje Pabiržulio kaimo valstietis Steponas Syrus Stabakūlio lauke (*w poliu Stabakuła*) turėjo 2 margus žemės (1,42 ha), Laurynas Skuradas ir Kristupas Varnelis tame pačiame lauke – po 6 margus ir 24 rykštes (apie 4,81 ha). Tiek pat žemės Vaitiekus Ragaišis dar turėjo Stabo kalne (*w Stobaskalniu*) (LNB f. 93–2019: 61; plg. Butrimas 1987: 82). Nėra abejonės, kad šioje vietoje ilgainiui išaugo nedidelis Stabinės kaimas, o iki XX a. antros pusės ten dar tiksliai žinotas ir Stabinės, kitaip Stabos, kalnas (VK: Staba, Stabinė). Beje, Viržuvėnai, taigi ir Stabinė, nuo Vytauto laikų buvo Žemaičių vyskupų valda, apie 1,3 km į pietvakarius nuo Stabinės stūkso iškilus Pabiržulio Alkos kalnas, o jo papėdėje plyti Alkalėmis vadinamos pievos.

Dėmesį patraukia faktas, kad *stabas*, žemės vardyno požiūriu, yra artimas kitam, taip pat baltų religijos laukui priklausančiam žodžiui *alka* (*alkas*). Su pastaruoju sudaryti kalvų, miškų, pelkių ir upelių vardai taip pat dažnai telkiasi vienas prie kito, parodo konkrečios šventvietės sandarą ir leidžia apibrėžti jos ribas, plg.: Alko viensėdžio erdvė prie Salantų (Kretingos r.) apima ir Alkos kalną, ir šalia tekantį Alkupį, o Mikytų Alkos kalną Alkos eglynu vadinamame miške Plungės ir Skuodo r. sandūroje iš šiaurės ir šiaurės rytų pusės supa Didžioji ir Mažoji Alkos pelkės (Vaitkevičius 1998: 54, 224).

Nors istorijos šaltinių liudijimai apie stabakūlius yra vertingi ir išraiškingi, jie mums iš esmės nieko nepasako apie tai, kokio dydžio ir kokios formos buvo stabakūliai. Už saują tokių žinių turime būti dėkingi kun. Ambraziejui Pranciškui Kašarauskui (lenk. *Kossarzewski*) (1821–1882). Kunigaudamas Baisogaloje, Pajūryje (Šilalės r.), Telšiuose ir ypač gyvendamas bei dirbdamas Varniuose iki pat 1863 m. A. P. Kašarauskas rinko duomenis apie krašto geografiją, botaniką, archeologiją ir istoriją, užrašinėjo vietų vardus, šiuos lydinčius padavimus ir tikėjimus. Po A. P. Kašarausko mirties kun. Adomas Jakštas-Dambrauskas minėtąsias žinias kartu su įvairiais panašios tematikos išrašais iš spaudos ir literatūros, laiškų nuorašais ir kai kuriais kitais rankraščiais įrišo į vieną didelį rinkinį, pavadintą „Lituanica, arba kun. Ambraziejaus Kašarausko surinktos žinios apie Lietuvą“ (*Litvanica czyli wiadomosci o Litwie zebrane przez s. p. ks. Ambrozego Kossarzewskiego*) (LNB f. 24–15).

Pirmasis šiuo rinkiniu plačiai naudojosi, dažnai sunkiai įskaitomas ir net visai išblukusias vietas šifravo K. Būga (VUB F1–D427) ir jo pagrindu parengė publikaciją. Taip išliko užrašytos ir paskelbtos kelios pastraipos apie Laukuvos apylinkių stabakūlius. Sprendžiant iš to, jog nuorodos į korespondentą ar kitą žinių šaltinį nėra, šiuos duomenis surinko ir keturis stabakūlius vieną po kito aprašė pats A. P. Kašarauskas:

> Na samem polu jest ogromny blok granitu w kształcie słupa postawiony, na sążeń wysoki i nazywa się *Stāba kūl's*, a pole *Stabakulē*. Jest podanie że to czlowiek przemieniony w kamień i niby dawniej znać na nim było ramiona i kapelusz. Teraz już przez czas rozwalony. Jest on najpewniej pomnikiem na placu bitwy <...> kamień w kształcie pomnika bez żadnych znaków i liter.
>
> W nie wielkiej odległości w Iwoniszkach dwa są takie granitowe pomniki, o których mówią, że to sią dwaj strzelcy, co znieważali dzień święty. Czwarty podobny w sąsiedstwie słup granitowy nazwany *Bernadyns*, był blisko Podewicia, ale w 1855 r. użyty został na podwaliny odryny P. Swirtuna w Szawdowie. (Būga 1923: 109)

[Pakapio viensėdžio, kuriame gyvena P. Pocevičius] lauke [jame randama sunykusių žmonių kapų ir bronzinių dirbinių] esąs pastatytas milžiniškas sieksnio[1] aukštumo stulpo formos granitas, vadinamas Stabo kūliu, o laukas – Stabakūle. Pasakojamas padavimas, kad tai akmeniu

1 T. y. apie 1,83 m.

1 pav. Žvilgsnis į Dievyčio ežerą nuo Dievyčio kalno šlaito (dešinėje matyti Gandrakalnio kraštas). 1936 m. Nežinomo autoriaus nuotrauka, saugoma KTU bibliotekos Retų spaudinių fonde (Atv 1291-1)

> paverstas žmogus ir neva anksčiau dar buvo žymūs [to žmogaus] pečiai ir skrybėlė. Dabar akmuo jau esąs laiko sunaikintas. Veikiausiai tai buvo paminklas [kitados įvykusio] mūšio lauke. <...> [Tai] paminklo formą turintis akmuo be jokių [iškaltų] ženklų ir raidžių.
>
> Nelabai toli nuo šios vietos, Ivoniškiuose, yra du tokie patys granitiniai paminklai, apie kuriuos [vietos žmonės] pasakoja, jog tai medžiotojai, kurie nepaisė šventadienio [ir medžiodami pavirto akmenimis]. Ketvirtas panašus granitinis stulpas kaimynystėje, prie Padievyčio, vadintas Bernardinu. Tačiau 1855 m. pastarasis akmuo buvo suskaldytas ir jo skeveldros sudėtos į P. Svirtūno [dvaro sodybos] kluono pamatus Šiauduvoje.

Pakapio viensėdžio Stabo kūlis sunyko ir yra pamirštas, vien jo vieta šiandien saugoma kaip Kaštaunalių kapinyno dalis (Laukuvos sen., Šilalės r.; KVR 6815). Senovės žemaičiai mirusiuosius čia laidojo apie VII–VIII a., tikėtina ir kitais priešistoriniais laikotarpiais (Vaitkunskienė 1984; Vaitkevičius 2005: 149–150, 167).

Bernardino akmens Padievytyje seniai nebėra, tačiau pasakojimuose ir prisiminimuose jis buvo minimas iki pat XX a. antros pusės. Apie pusantro metro aukščio akmenį, kitados suskaldytą ir įdėtą į dvaro sodybos vartų pamatus, buvo pasakojama, kad tai esąs koks vienuolis bernardinas. Esą jis palikęs vienuolyną ir klajojęs po Žemaitiją, kol prie Dievyčio (tarm. *Dyvyčio*) ežero sutikęs ir pamilęs mergaitę, save taip pat Dievui pažadėjusią.

> Kaip prisipildė nedorybių taurė, Dievo baudžianti ranka pakilo virš jų galvos. Baisus viesulas, tamsios jėgos pagavo juos, išskyrė ją ir nugramzdino Dyvyčio bangose. Jis iš skausmo ir baimės sustingo ir šalto akmens stulpu pavirto. Taip jis Dyvyčio atšlaitėje stovėjo šimtus metų, šaltu žvilgsniu žiūrėjo į Dyvyčio vandenis. (Alka 1938) (1 pav.)

Teigiama, kad suskaldyto Bernardino dalis „su tam tikromis žymėmis“ dar ilgai buvo matoma dvaro pastatų pamatuose (Gražiūnas 1938). O remiantis kraštotyrininku Vladu Statkevičiumi, Padievyčio akmuo buvo vadinamas Stabakūliu ir kitados stovėjo ant Gandrakalnio[2]; jis suskaldytas statant „dvaro namą“ (VK).

2 Tai kalva miške, į rytus nuo Dievyčio kalno.

Ivoniškių (Laukuvos sen., Šilalės r.) stabakūlių ieškojo Lietuvos kariuomenės kapitonas Petras Tarasenka. Jis tarnavo 7-ajame Žemaičių kunigaikščio Butigeidžio pėstininkų pulke, su šeima gyveno Klaipėdoje. P. Tarasenka, perskaitęs K. Būgos parengtą A. Kašarausko surinktų žinių publikaciją, 1924 m. vasarą atvyko į Laukuvą. Deja, Ivoniškiuose apie buvusius stabakūlius niekas nieko pasakyti negalėjo. Jau grįždamas jis užsukęs pas kokį ūkininką prie Rietavo, kuriam papasakojęs apie savo kelionės tikslą sužinojo, kad Vėžaičių dvarininkas Volmeris, matyt, dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą, tuos stabakūlius buvo parsivežęs, ir „visi žmonės ėję žiūrėti tų nepaprastų akmenų“. Kur vėliau jie pradingo, nežinoma (Tarasenka 1925b).

STABAKŪLIŲ ATRADIMAS

Pradėjęs domėtis Lietuvos šventviečių akmenimis ir atvykęs į Klaipėdą, P. Tarasenka nė vieno stabakūlio Žemaitijoje nerado. Apie Krakių kaimo Stabo kūlį prie senojo kelio iš Skuodo į Mosėdį plačiau dar nebuvo žinoma, o apie stabakūlius prie Dionizo Poškos Baublio vietos gyventojai mažai ką galėjo pasakyti (Tarasenka 1933: 540; plg. Avižonis 1927: 36) (2 pav.). Ir štai, esant tokiai padėčiai, 1924 m. pavasarį Klaipėdos „Granito“ įmonės savininkas J. Šeputis, rinkdamas akmenis ganykloje tarp Kretingos kaimo (buvusio prie geležinkelio stoties) ir Bajorų kaimo, beveik ant Akmenos dešiniojo kranto žemėje aptiko nepaprastą radinį – tikrą stabakūlių lobį.

Apie šiuos akmenis P. Tarasenkai žinių stigo (savo akimis jis radavietės neapžiūrėjo ir visas aplinkybes žinojo tik iš pasakojimų). Lietuvos archeologinio žemėlapio rengėjas ir nenuilstantis archeologijos populiarintojas lygiai prieš 100 metų ėmė domėtis šia bemaž pamiršta šventviečių tradicija, ją įvertino ir sugrąžino į naujausių laikų Lietuvos visuomenės akiratį. Jis rašė:

> Niekas iš Lietuvos praeities nesukelia mokslininkų tarpe tiek abejojimų, spėliojimų, skirtingų nuomonių, kaip senobinis lietuvių tikybinis kultas, kuris, nežiūrint į visas pastangas, dar toli lieka neišaiškintas. Dar toli gražu kritiškai neišgvildenti metraštininkų daviniai, mažai ištirti dar mūsų liaudies saugojamos tos tikybos liekanos, įvairūs burtai, prietarai ir visa kita gausi folklorinė medžiaga; dar mažiau kreipta domės tyrinėjimui mūsų alkviečių, t. y. vietų, buvusių ypatingai pašvęstų senobiniam lietuvių kultui, dažnai aptinkamų greta kitų senobinių paminklų, sodybų, piliakalnių, senkapių. Ant alkviečių tankiai yra aptinkami ir jas žymi alkakmenys. <...>
>
> Lietuvoje dažnai aptinkami įvairios išvaizdos alkakmenys, tarp kurių savo ypatinga išvaizda skiriasi vadinamieji „stulpakmenys“, „stabakūliai“, kurie archeologijoje žinomi vardu „mengirai“, prie kurių, be abejonės, galima priskirti ir rastus akmenis Kretingoje. <...>
>
> Be abejonės, yra mengirų ir Lietuvoje, nes ir mūsų kraštas turtingas įvairiomis akmens kultūros gadynės liekanomis ir keli žinomi pavyzdžiai tą nuomonę patvirtino. (Tarasenka 1924)

2 pav. Tyrėjai prie Dionizo Poškos Baublio. Pirmas iš kairės stovi Ignas Končius, antras – Petras Tarasenka, ketvirtas (sėdi) Augustinas Janulaitis. Stabakūlis – dešiniame nuotraukos kampe. 1925 m. Nuotrauką išsaugojo Natalija Tarasenkaitė, skelbiama skaitmeninė kopija iš Gintauto Šeikio rinkinio

Vėliau P. Tarasenka daugelį kartų sugrįžo prie Kretingos stabakūlių temos (1925a; 1933; 1937; 1942; 1958: 10–12, 54–55), vis lygino juos su Vakarų Europos menhirais, tačiau aiškesnės savo hipotezės taip ir nesuformulavo. Atidžiai apžiūrėkime Kretingos stabakūlius dar kartą.

Duobė su akmenimis Kretingos ganyklose, kurios pasižymėjo akmenų gausa, buvo uždengta

3–4 pav. Kretingos muziejaus lauko ekspozicija. Akmuo, kuriuo buvo uždengtas stabakūlių lobis, žvelgiant iš šono ir iš galo. 2023 m. Autoriaus nuotrauka

5 pav. Kretingos stabakūlis (sąlygiškai pavadintas Nr. 1). 1924 m. (LMAVB f. 235–425: 14)

plokščiu akmeniu, jis žemės paviršiuje vos matėsi (Tarasenka 1924; 1925: 12). Kadangi tai vienintelis iki mūsų dienų išlikęs ir šiandien Kretingos muziejaus kieme eksponuojamas akmuo iš minėtojo lobio, jį galima tiksliai aprašyti: riedulys vidutinio rupumo, pilkšvos spalvos, plokščias, 0,93–1,05 x 1,02–1,05 m dydžio, 28–33 cm storio, ant vienos iš šoninių plokštumų, taip pat ir ant vieno akmens krašto matyti 3–4 cm aukščio iškilių, susikertančių akmens gyslų tinklas; dar vienas akmens kraštas lyg nuskeltas, nežymiai ištrupėjęs (dabar tai akmens viršus) (3–4 pav.).

Po šiuo akmeniu duobėje gulėjo dar keli tvarkingai sudėti „piramidės pavidalo“ akmenys, kai kurie jų buvo su numuštomis viršūnėmis. Tikrais menhirais P. Tarasenka pavadino du akmenis – 1,1 m ir 1 m aukščio, atitinkamai trikampiu ir keturkampiu pagrindu (5 pav.). Bendroje nuotraukoje 3–5 numeriais pažymėti akmenys buvo taip pat statūs, tik žemesni (apie 0,3–0,8 m aukščio), ir visi jie, pakišus kokį nedidelį akmenį, stovėjo! Likusieji akmenys (nuotraukoje pažymėti 6–9 numeriais) – netaisyklingi, apskaldyti, bet, kaip galima spręsti iš P. Tarasenkos fonde saugomos reprodukcijos, paviršiuje turėjo panašias gyslas, kaip ir pirmieji (6 pav.). Darbininkų pasakojimu, į duobės dugną buvo sudėta dar dešimtis pačių mažiausių, įvairių netaisyklingų formų, tačiau tokios pačios geologinės sandaros akmenų (Tarasenka 1925: 13 [nuotr. dešinėje]).

6 pav. Kretingos stabakūliai. 1924 m. Kauno m. muziejaus antspaudu pažymėta reprodukcija P. Tarasenkos fonde (LMAVB f. 235–425: 66)

Remiantis prof. Gedimino Motuzos paaiškinimais, tokio savito pavidalo riedulių kaip Kretingos stabakūliai susidarymui reikia tam tikrų geologinių vyksmų sekos. Pirmiausia susidaro magminė intruzinė uoliena – tonalitas, dioritas, gabras, – kuri yra gana vienalytė ir turi nedaug kvarco. Šiai uolienai atvėsus ir sukietėjus, ji patenka į lūžį ir yra suskaldoma kampuotais blokais, kuriuos skiria įvairių krypčių plyšiai. Į tuos plyšius įsiskverbia granitinė magma, arba karšti tirpalai, kurie prineša į juos kvarco ir blokus suriša, „sucementuoja“. Pagaliau šios uolienos gabalus atlaužia slenkantis ledynas ir kol atvelka juos į Lietuvą – gerokai apgludina. Pirminė magminė uoliena, būdama vienalytė, dūla tolygiai ir greičiau negu gyslų uoliena. Kaip tik todėl gyslos iškyla uolienos paviršiuje ir sudaro savitą raštą. Šis geologinių vyksmų ir sąlygų derinys nėra dažnas, todėl ir tokio pavidalo riedulių gana reti, visuomet atkreipia į save dėmesį[3].

A. Kašarauskas visus keturis savo aprašytus stabakūlius vadino granitiniais stulpais arba paminklais, bet pastaba, kad anksčiau ant Pakapio (Kaštaunalių) Stabo kūlio buvo žmogaus pečių ir skrybėlės žymės, verčia manyti, jog ant jų irgi būta išdūlėjusių vietų, kurios traukė žmonių dėmesį ir liko pasakojimuose.

Kretingoje į vieną vietą surinkti, sudėti ir užkasti gysloti ir visaip kitaip dūlėjimo paveikti stabakūliai (9 didesnieji ir, sprendžiant iš nuotraukų, 13 mažesnių) rodo, kad taip su jais buvo pasielgta sąmoningai. P. Tarasenkos nuomonė (1924; 1925: 13), kad kitados juos užkasė krikščionybės platintojai, turi pagrindą. Beje, kitame Akmenos krante, prie Jauryklos upelio žiočių, plyti Kluonalių senovės žemdirbystės vieta (KVR 30297), kurią tyrinėjant yra rasta iš akmenų sukrautų neaukštų pylimų ir pavienių krūsnių. Tačiau šių struktūrų išvaizda kitokia, ir iki šiol nėra užfiksuota, kad tokiose vietose akmenys būtų buvę kaip nors rūšiuojami, pavyzdžiui, pagal geologinę kilmę ir (arba) išvaizdą (išsamiau žr. Merkevičius, Nemickienė 2011: 31–33).

Dėmesį atkreipia faktas, kad, panašiai kaip Kretingoje, stabakūlių grupių būta ir kitose Žemaitijos vietose. Antai Petrikaičiuose (Vaiguvos sen., Kelmės r.), pelkių, kurios 1652 m. dokumente vadinamos Stabais, pakraštyje (*s pelkami Staby pod Petrykayciami* – Jablonskis 1941: 161), vienoje 22 m ilgio eilėje, buvo 12 Veselija (Vestuvėmis) vadinamų akmenų. 9 – nuo didžiausio iki mažiausio – stovėjo stati, o pačioje eilės pabaigoje, šiaurės rytuose, gulėjo dar 3 platūs akmenys. Sprendžiant iš Konstantino Avižonio surinktų žinių (jis šioje vietoje apsilankė praėjus metams po akmenų suskaldymo ir matė ne tik akmenų duobes, bet ir daugelį jų skeveldrų), Petrikaičių Veseliją sudarė gumbuoti (*guzuoti*) akmenys

3 Iš G. Motuzos Matuzevičiaus el. laiško autoriui (2024-01-16).

(Avižonis 1927: 28–29). Buvo pasakojama, kad jaunosios motina, jauniesiems susėdus važiuoti į bažnyčią, juos prakeikė žodžiais: „Kad jūs visi bevažiuodami į akmenis pavirstumėt!“ (LŽV: O. Jonkutė, 1935 m.)

1995 m. šių eilučių autorius ir buvusioje Veselijos vietoje, žemėje, ir Meliešių sodyboje, į kurią kitados akmenys buvo išgabenti, fiksavo nevienalyčių, dūlėjimo paveiktų riedulių skeveldras, kurias šiandien pagrįstai galima vadinti stabakūliais (išsamiau žr. Vaitkevičius 1998: 493–495).

Daugeliu požiūrių reikšminga ir Kuliškių (Žadeikių sen., Šilalės r.) stabakūlių istorija. Apie juos pirmasis užsiminė šilališkis Kazys Juknius, 1988 m. respublikinėje spaudoje aprašęs, kiek daug brangių riedulių, gamtos ir kultūros vertybių, buvo užkasta arba suskaldyta melioracijos metais (Juknius 1988). Vėliau Lietuvių kalbos instituto Vardyno skyriuje man pasisekė rasti apie 1965 m. Kvėdarnos apylinkėse surinktų vietovardžių sąsiuvinį, kuriame iš K. Petkevičiaus (84 m., gyv. Kalnyčių k.) buvo užrašytas padavimas apie šlapią, akmenuotą Kuliškių kaimo Vailokų pievą ir joje buvusį žmogaus ūgio akmenį.

Taigi, Velykų rytą medžiotojas su šunimis išėjęs medžioti. Per patį prisikėlimą medžiotojas pamatė kiškį ir iššovė. Tą pačią akimirką medžiotojas, keturi jo šunys ir šeši kiškiai pavirto akmenimis. Nesuakmenėjo, esą, tik medžiotojo batai (*vailokai*), kurie ir davę šiai Kuliškių kaimo vietai vardą. Šiandien Vailokų pievos pavadinimą patikslinti sunku, jis ištariamas ir kaip Valotai, ir kaip Valakai, tačiau Vanda Edmena Petkevičiūtė-Montvilienė (77 m., kilusi iš Kalnyčių k.) mena ten buvusį didelį pilkšvą (*žilą*) akmenį. Vietovė numelioruota, tačiau ją žvalgant kartu su šaunia aplinkinių gyventojų palyda pamiškėje pasisekė rasti keletą iš laukų nustumtų akmenų, ir vieno jų forma privertė aiktelėti. Kitaip tariant, ieškotojus ir atradėjus akimirksniu ištiko nuostaba: išvydome Žemaitijos stabakūliams taip būdingą išdūlėjusį 38 cm ilgio, 20 cm pločio ir 28 cm aukščio riedulį, kuris pastatytas turėjo galvą ir atrodė lyg kiškis iš jau papasakoto padavimo (7 pav.).

STABAKŪLIAI ŠVENTVIETĖSE

Jau nemažai pasakyta apie stabakūlių geologinę sandarą, jų formą ir net apie tam tikras grupines kompozicijas. Padavimai, jog stabakūliai esą nusikaltėliai, nubaustieji (įžadus sulaužęs vienuolis, suakmenėję Velykų rytmečio medžiotojai, prakeikti vestuvininkai ir pan.), rodo, kad iki krikščionybės įvedimo jie buvo siejami su baltų religijos dievybėmis ar laikomi šventomis mirusiųjų vėlių buveinėmis. Aukštas ir išraiškingas turėjęs būti vaizdingoje vietoje esančio priešistorinio Pakapio (Kaštaunalių) kapinyno Stabo kūlis; Padievyčio stabakūlis, vadinamas Bernardinu, be abejonės, susijęs su Dievyčio ežeru, Dievyčio kalnu ir jo papėdėje tekančiu Šventupiu. Tačiau žinių apie religinį žmonių santykį su stabakūliais, apie apeigas ir aukas iki šiol stokojame.

7 pav. Kuliškių stabakūlio atradimas. 2023 m. Daivos Vaitkevičienės nuotrauka

8 pav. Akmeniu pavirtusi merga, stovėjusi Repšių kaime, Židikų, Ruzgų, Mažeikių ir Žemalės kelių kryžkelėje. XX a. 6 deš. Juozo Žilevičiaus nuotrauka P. Tarasenkos archyve (LMAVB f. 235–425: 33; autorystė nustatyta pagal Tarasenka 1958: 12)

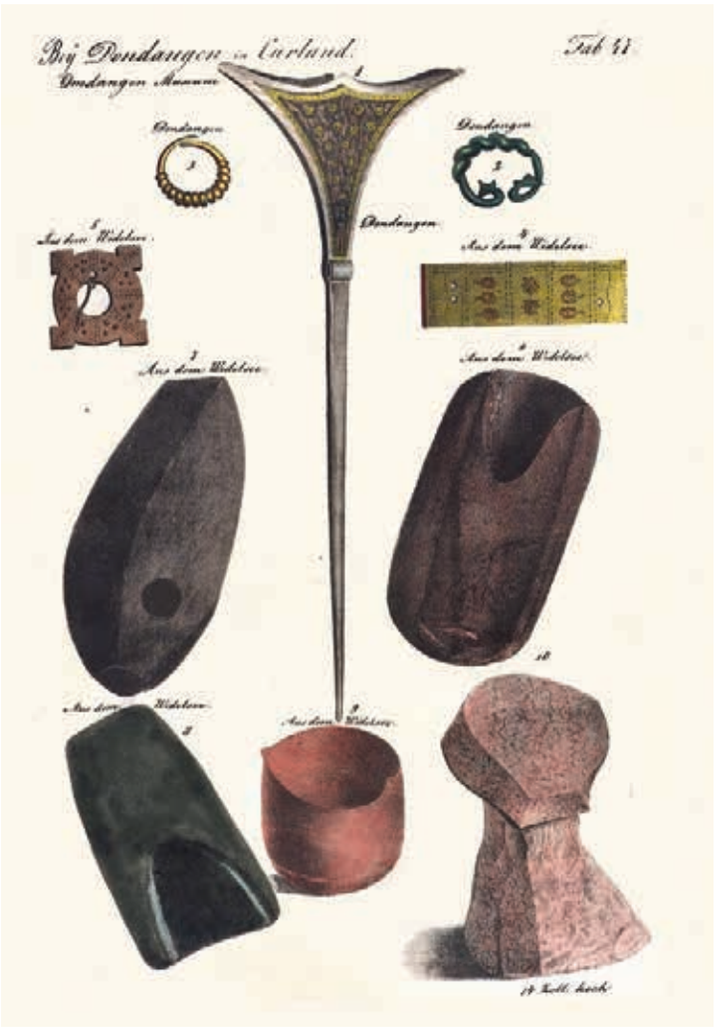

9 pav. Dundagos stabakūlio piešinys (be mastelio). Pagal Kruse 1842 (lent. 47: 10)

Padavimų apie prakeiktą nuotaką arba *mergą* motyvai rodo (8 pav.), jog dar ir naujaisiais laikais stabakūlius lankė į bažnyčią važiuojantys ar iš jos grįžtantys vestuvininkai, ir jaunoji šiose vietose galėjusi raudoti, aukoti savo pačios išaustus stuomenis, juostas. Tačiau Žemaitijoje toks paprotys, matyt, išnyko iki XVIII a. pradžios maro, t. y. kur kas anksčiau, negu kitose Lietuvos vietose (plg. Vaitkevičius, Vaitkevičienė 2011: 126–127).

Daugiau konkrečių žinių apie šventvietėse buvusius ir esamus stabakūlius suteikia pavyzdžiai iš baltų genčių žemių kaimyninėse šalyse. Žymiausias toks akmuo Latvijoje buvo ant Berniukalniu (orig. *Puiša kalns*, *Puiškalns*) vadinamo, iki šiol netyrinėto, X–XII a. laikotarpiui būdingo piliakalnio Dundagos parapijoje (Talsų r.). Seniausiame šaltinyje – 1721 m. J. Fr. Bankauso Dundagos aprašyme – apie šį akmenį prabylama tokiais žodžiais:

> Denn ein Knabe, so von Stein als ein Mensch ist ausgehauen,
> Soll auf diesem Berge seyn, mit Verwundrung anzuschauen,
> Wo vor Alters her die Heyden noch in der Abgötterey,
> Unter einer alten Weyden hatten ihre Büberei.
> (Cit. pagal Döring 1884: 305)

> Kadangi berniukas iš akmens lyg žmogus iškaltas,
> Ant šio kalno, su nuostaba į jį žvelgti reikia[4].
> Kur prieš amžius dar stabmeldystėje pagonys,
> Po senu gluosniu atlikdavo savo niekšišką darbą.

Suakmenėjusiu berniuku (orig. *puišis*) buvo vadinamas nedidelis rausvo granito akmuo su išraiškinga galva (9 pav.), o vietos gyventojai, ypač

4 Nuostaba, kaip jau žinome, yra bene pagrindinis stabakūlių lankytojus lydintis įspūdis.

laimingos santuokos siekiančios merginos, ir vasarą, ir žiemą jam nešė aukas. XIX a. pirmoje pusėje šis akmuo jau buvo Dundagos pilies arsenale (Kruse 1842: 7), kur jį sunaikino 1872 m. pilyje kilęs gaisras.

Atkreiptinas dėmesys, kad 1853 m., įkandin Fridricho Kruzės, minėtą stabakūlį atidžiai apžiūrėjo Kuršo literatūros ir dailės draugijos narys Julijus Dioringas ir pažymėjo, jog tai vos 14 colių[5], gana grubios išvaizdos akmuo, ir iš tiesų jis labiau primena grybą, o ne žmogų (*es ist ein ganz roher Stein von nur 14 Zoll Höhe und gleicht allenfalls einem Pilze, aber nicht im geringsten einem Menschen*). F. Kruzės piešinys dailininkui pasirodė esąs tik pakenčiamas (*leidliche Abbildung*) (Döring 1887: 66), tačiau vietos gyventojų pasakojamoji tradicija apie tai, jog dar XVIII a. pradžioje ant šio akmeninio dievuko buvo dedamos aukos (*auf diesem Steingötzen Opfergaben niedergelegt wurden*), J. Dioringui jokių abejonių nepaliko (išsamiau žr. Döring 1884: 305).

Nenuilstančio gamtos paveldo vertybių ieškotojo ir populiarintojo Gunčio Eninšo žinios apie nepaprastos formos, kelių uolienų derinių riedulius ir ypatingas žymes turinčius akmenis rodo, kad Latvija, kaip ir Lietuva, pasižymi tokių akmenų gausa ir įvairove (Eniņš 2001). Archeologo Jūrio Urtano žemėlapyje dievaičiai (la. *elku tēli*), kuriuos su išlygomis šių eilučių autorius tapatina su stabakūliais, gana tolygiai paplitę visoje Latvijos teritorijoje (Urtāns 1979: 111).

Susidomėjimas Baltarusijos kultūrinę ir istorinę vertę turinčiais rieduliais per kelis pastaruosius dešimtmečius pastebimai išaugo, tačiau žinių apie stabakūlius iki šiol surinkta labai nedaug. Reikšmingiausias ir tiesiogiai su Lietuva susijęs Stepono akmuo (orig. *Суёп-камень*, *Суянан-камень*) yra prie Neries ištakų pelkių, Biahomlio miškuose (Dokšicų r., Vitebsko sr.). Kitados čia ošė Zabarjės dvarininko Rusecko miškas, o XX a. pirmojoje pusėje plytėjo dirbami ir ganomi Fiodoro laukeliai. Pats akmuo – stulpo formos rausvas stambiagrūdis granitas, jo aukštis virš žemės paviršiaus – 1,96 m, plotis – apie 1,15 m, o storis svyruoja nuo 0,25–0,3 m viršuje iki 1 m prie pagrindo (10 pav.). Į pietryčius atgręžtoje akmens šoninėje plokštumoje, centre, iškaltas 29 x 30 cm dydžio Golgotos kalno kryželis. Į pietvakarius nuo jo esantis antras kryželis – ne toks ryškus, 10 x 15 cm dydžio. Tos pačios plokštumos apačioje, apie 15 cm aukščiau žemės paviršiaus, yra išskelta 32 cm ilgio, 9 cm pločio atbraila. Už 4 m į

10 pav. Stepono akmuo (apjuostas juosta ir papuoštas, spėjama, Etnokosmologijos centro Kryuja sambūrio narių). 2006 m. D. Vaitkevičienės nuotrauka

pietvakarius nuo Stepono akmens yra 1,8 x 2,4 m dydžio, apie 0,45–0,55 m aukščio akmuo kiek apskaldytais kraštais, kuris laikomas vienu iš suakmenėjusių Stepono jaučių (išsamiau žr. Vaitkevičius 2009: 32).

1993 m. archeologai prie Stepono akmens ir Suakmenėjusio Jaučio, įžemyje, aptiko 8 įvairaus dydžio ir formos duobes, rado angliukų. Viena 28–29 cm skersmens, 82 cm gylio duobė – stulpavietė – aptikta tarp Stepono akmens ir Suakmenėjusio Jaučio; tyrinėtojo nuomone, tarp dviejų didelių riedulių kitados būta masyvaus stulpo, galbūt stabo[6] (Zaikovskiy 2005: 288–290).

XIX a.–XX a. pradžioje užrašytuose padavimuose Steponas dažniausiai vaizduojamas kaip siuvėjas arba batsiuvys, šių apylinkių gyventojas, kuris suakmenėjo nubaustas už sudarytą sąjungą su piktąja dvasia. Tiesa, suakmenėjęs Steponas toliau siuvo drabužius ir avalynę iš atnešamos ir ant akmens paliekamos medžiagos. Tokių galių akmuo neteko tik tada, kai kažkoks žmogus paprašė jo pasiūti „nei šį, nei tą“ (Tyszkiewicz 1871: 22). Dabar dažniausiai pasakojama, kad Steponas – valstietis – Velykų rytą išėjo arti lauko, už

5 Apie 36 cm.

6 Deja, ir pavieniai angliukai, ir duobių užpildas liko nedatuotas.

11 pav. Stepono akmens atbraila. 2004 m. Autoriaus nuotrauka

tai buvo žmonos arba motinos prakeiktas ir kartu su savo jaučiais pavirto akmeniu. Tačiau prieš pavirsdamas akmeniu, Steponas dar pats suspėja užkeikti žmoną, ji virsta pušimi arba išsilieja Neries vandeniu (Вайткявичюс 2009: 163–165; Vaitkevičius 2009: 33–34). Paskutinis šį mitologinį siužetą plačiai nagrinėjo D. Razauskas, pabaigdamas įsimintinais žodžiais, jog iš stabo ištiktų nutautusių Rytų Neris trykšta ir nesustabdomai teka į Vakarus, kitaip tariant, laisva liejasi Lietuvon (Razauskas 2022b: 37). Mes gi dar kartą atidžiai perskaitykim 2005–2007 m. šių eilučių autoriaus kartu su bendražygiais surinktus padavimus ir pasakojimus, kurie atspindi religinius santykius tarp žmonių ir Stepono akmens[7].

Senosios kartos pateikėjai pasakojo, kaip, būdami vaikai, jie užsukdavo prie Stepono akmens ir netoliese augančios šventa laikomos Kulinos pušies ir paaukodavo ten dalį to, ką turėjo pririnkę – uogų ar grybų. Tai buvusi auka akmeniu pavirtusiam Steponui arba pačiam Dievui; uogos bertos ant akmens atbrailos (11 pav.).

Ypač vertingas Alenos Kapyl (86 m., Krasnikų k.) pasakojimas, atskleidžiantis prosenovinius šventvietės – Stepono akmens – ir gretimame kaime gyvenančių žmonių ryšius. Kartą pateikėjos močiutė, atėjusi prie akmens, mintyse pagalvojusi: „Ir ko tu, Steponai, čia stovi?“ O Steponas jai naktį, sapne atsakęs sugėdydamas: „Ko tu čia atėjai pas mane, gal pasijuokti?“ (*Яна кажаць: „Суяпан, Суяпан, што табе стала тут стаяць?“ А ён: „Што ты прышла тут насьмешку строіць. Зь мяне“* – Vaitkevičius 2009: 172). Tą pačią įspūdingą betarpiško bendravimo su akmeniu tradiciją tęsė ir pati pateikėja:

> Ну як на Пасху ідзеш ці ў ягады... Хлеба кусочак вазьму, ці яшчэ што.
>
> Як у нас абычна на Пасху кладуць, адкладаюць, на кладбішча ходзім. Дык я і яму туды палажыла, туды занісла. Думаю, стаіш ужо тутака, а тут жа сьвята, стаў каменем. Дык я яму і паклала гэта. <...>
>
> Кажу: „Можа, ты тут знаеш што, дык і мне памажы“. Во так толькі. Эта я сама с сабой гавару з ім гэтым камнем. Кажу: „І ты мне памажы, як здароўя ў мяне няма“. Во гэткая гаворка. Сама с сабой так. <...>
>
> С сасной толькі пастаяла, паглядзела і кажу: „Куліна, Куліна, якая ты бедная, так цябе падрэзалі. А ты стаіш, не далі табе рады. Ты, наверна, у Бога шчаслівая, што цябе ня зрэзалі“. Во так пагавару, стаючы ля яе. (Vaitkevičius 2009: 173)

Na, kaip per Velykas eini [į kapines] arba uogauti [į mišką]... Duonos gabalėlį paimu ar taip ko.

Pas mus per Velykas paprastai deda (atideda [maisto]), į kapines einam [ant kapų padedam]. Tai aš ir jam [Steponui] užnešiau, ten padėjau. Galvoju, [tu] stovi, akmeniu pavirtai[8], o juk šventė. Tai aš ir jam padėjau.

Aš pati su savimi kalbu, lyg su tuo akmeniu. Sakau: „Ir tu man pagelbėk, sveikatos neturiu.“ Taip pasakiau. [Iš tikrųjų] pati su savimi [kalbuosi].

7 Beje, *Суёп-камень* pagrįstai gali būti laikomas slavišku žodžių *stabas*, *stabo akmuo* pakaitalu.

8 Beje, daugelis padavimų pasakoja, kad Steponas suakmenėjo būtent per Velykas.

12–13 pav. Pagonavos akmuo Vaitiekaus Kentšynskio muziejaus ekspozicijoje Kentšyne (Muzeum im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Kętrzynie). 2011 m. Autoriaus nuotrauka

O su pušimi... tai tik pastovėjau, pažiūrėjau ir sakau: „Kulina, Kulina, kokia tu nelaiminga, taip tave sužalojo, o tu stovi. Tu tikriausiai pas Dievą palaiminta, kad tavęs neįstengė nupjauti.“ Taip pakalbu, stovėdama prie jos.

Ir štai, už daugiau kaip 200 km į rytus nuo Vilniaus, toli nuo pagrindinių kelių ir didžiųjų miestų, miškuose, kur išteka Neris ir kone kiekviename aplinkiniame kaime gali rasti lietuviškos kilmės vietų vardų, sužinome, kad akmeniu pavirtęs Steponas yra dievybė, kurios prašoma sveikatos, kuriai aukojama iš miško gaunamų gėrybių dalis ir dalis mirusiems artimiesiems į kapus nešamos duonos ar kokio kito maisto. Su šiomis žiniomis dera pasakojimai, prisiminimai, pabrėžiantys Stepono akmens kūniškumą – anksčiau jis buvęs ne tik aukštesnis, bet, esą, kaip žmogus turėjo galvą, pečius, rankas, krūtinės žymes ir net kojas! (plg. *Раньшы і рукі ў яго былі, і галава* – Vaitkevičius 2009: 187).

Trečias stabakūlis, reikšmingas dėl su juo susijusių apeigų ir aukų, – iš bartų ir galindų žemių paribio, šias dvi prūsų gentis skyrusio miško Pagonavos (orig. *Poganowa*) vietovėje Lenkijoje, Varmijos-Mozūrų vaivadijoje. Čia esantis archeologijos paminklų kompleksas – piliakalnis, gyvenvietė ir kulto vieta – užima apie 5 ha plotą ir yra datuojamas X–XII a. laikotarpiu. Miško žvėrių naikinama kulto vieta buvo surasta ir tyrinėjama 2005–2007 m. Po žeme aptiktas išvirtęs stabakūlis, kurį atradėjai – Vaitiekaus Kentšyno muziejaus Kentšyne archeologai – tuoj pat pavadino dar viena (jau 22-ąja) Prūsijos genčių teritorijoje rasta akmenine boba (Wyczółkowski 2009: 605–607).

Petrografinė analizė parodė, kad šis 1,14 m aukščio, plačiausioje vietoje 62 cm pločio stabakūlis – tai pilkos spalvos tonalito (magminės uolienos) luitas su dėmėmis; tokių aptinkama šiaurės rytinėje Lenkijos dalyje. Tačiau šių eilučių autoriaus nuomone, Pagonavos stabakūlio galvą, iškilias akių ir nosies linijas, smakrą ir kai kurias kitas žmogaus kūno formas primenančias vietas laikyti akmentašio darbu nėra pagrindo[9] (12–13 pav.). Mes žinome, kad stabakūliai pasižymi neįtikėtinomis formomis, siluetais, spalvų deriniais, ir tai yra pagrindinis nuostabą keliantis dalykas. Juo labiau kad dauguma iki šiol užfiksuotų prūsų akmeninių bobų turi neginčijamų apdirbimo požymių, nesunkiai atpažįstama jų stilistika. Šiuo požiūriu išimtį sudaro 1,18 m aukščio, apie 40 cm pločio Christburgo akmuo, tačiau ir jo apdirbimo žymės (galva, akys, burna, kaklo žymė) nekelia abejonių (išsamiau žr. La Baume 1927; plg. Łapo 2007).

Pagonavos kulto vietos tyrimai parodė, kad stabakūlis galėjo stovėti ant 1,5 x 2 m dydžio, apie 30 cm aukščio sampilo, apjuosto sekliu,

9 Radavietė ir Kentšyno muziejuje eksponuojamas stabakūlis buvo apžiūrėti kartu su tyrinėtojais 2011 m. gegužės 6 d.

vidutiniškai 40 cm pločio grioveliu (žemė iš jo buvo panaudota minėtajam sampilui), į kurį buvo primesta įvairaus dydžio akmenų. Sampile buvo rasta apžiestos keramikos šukių ir gyvūnų kaulų. Dar beveik 1400 gyvūnų kaulų ir keramikos šukių rasta likusioje tiriamo ploto dalyje, daugiausiai prie minėto sampilo. Beje, 90 proc. iš per 4500 šioje kulto vietoje surastų gyvūnų kaulų priklausė arkliams (jų skaičius gali siekti 60), mažiau nei 10 proc. – galvijams, taip pat buvo surastas tauro dantis ir vienas šuns kaulas (ir vos vienas iš visų surastų kaulų turėjo žmogaus paliktas kapojimo, dorojimo žymes) (išsamiau žr. Wyczółkowski, Makowiecki 2009: 298–300). Remiantis keramika, Pagonavos kulto vieta su stabakūliu yra datuojama laikotarpiu nuo X a. pabaigos–XI a. vidurio iki XII a. vidurio (pabaigos?) (Wyczółkowski 2009: 610–614).

APIBENDRINIMAS IR IŠVADOS

Ligšioliniai tyrimai ir straipsnio autoriaus surinkti duomenys leidžia pateikti tokį stabakūlių apibrėžimą: tai stovintys akmenys, kurie mitiniu požiūriu yra s u s t a b d y t o s (sustingusios, sukietėjusios arba sušalusios) esybės. Be to, stabakūliai kelia stebinčiųjų iš šalies n u o s t a b ą. Baltų religijos dievybės, kurias įkūnijo stabakūliai – netgi su regimais kūno bruožais, – krikščionybės laikotarpiu imtos vaizduoti kaip nubausti religinius draudimus pažeidę asmenys. Neretai į stabakūlius buvo žvelgiama ir kaip į antkapinius paminklus.

Pabrėžtina, kad stabakūlių apibrėžimui neturi įtakos akmenų geologinė kilmė ir dydis. Tačiau dažnai jie yra nevienalyčiai rieduliai, pasižymintys ir savita forma, ir paviršiniais išdūlėjimo raštais. Ateityje dar turi būti išnagrinėtas stabakūlių – stabo akmenų – santykis su dievybes vaizduojančiais mediniais stulpais.

Duomenys apie tris kaimyninių baltų kraštų stabakūlius ne tik išplečia geografinį tyrimo arealą, bet iš esmės papildo jų pasakojimą žiniomis apie religines praktikas. Pagrįsta teigti, kad priešistoriniais laikais šventvietėse prie stabakūlių buvo aukojama, ir šių apeigų atgarsiai išliko iki XVIII a., kai kuriais atvejais – iki XX–XXI a. sandūros.

Naujaisiais laikais beveik visiškai pamirštą stabakūlių tradiciją prieš šimtmetį į Lietuvos visuomenės akiratį sugrąžino P. Tarasenkos tekstai ir jo pastangos ugdyti domėjimąsi archeologiniu paveldu. Sovietinės okupacijos metais daugelis žmonių neraginami gelbėjo iš žemės iškasamus, nuo laukų nustumiamus riedulius, taip pat ir stabakūlius. Šis reiškinys dar laukia nuodugnių tyrinėjimų.

PADĖKA

Šį seniai apgalvotą straipsnį parengti paskatino Viktoro Urbio – VšĮ „Kraštomanija“ įkūrėjo ir vadovo – iniciatyvos ir jau keletą metų Šilalės krašte trunkanti prasminga kultūrinė veikla. Už palaikymą ir pagalbą taip pat dėkoju Linai Kuizinienei iš Kvėdarnos ir Gražvydai Karalevičienei iš Šventų (Žadeikių) kaimo. Už žinias, paaiškinimus ir reikšmingas nuorodas – prof. Gediminui Motuzai Matuzevičiui ir prof. Jūriui Urtanui.

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos direktorius dr. Sigitas Narbutas suteikė teisę nemokamai skelbti nuotraukas iš P. Tarasenkos fondo. Gintautas Šeikis geranoriškai pasidalijo dar vienos vertingos P. Tarasenkos nuotraukos kopija. Dr. Edita Korzonaitė maloniai padėjo šventviečių nuotraukų ieškoti KTU bibliotekos Retų spaudinių fonde. Visiems jiems nuoširdžiai ačiū!

SANTRUMPOS

KVR = *Kultūros vertybių registras*. Prieiga per internetą: https://kvr.kpd.lt. [Žiūrėta 2024-01-20] (Nurodomas unikalus vertybės kodas)

LKŽe = *Didysis lietuvių kalbos žodynas*. Prieiga per internetą: www.lkz.lt. [Žiūrėta 2024-01-20]

LMAVB = Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius

LNB = Nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyrius

LŽV = Lietuvos žemės vardyno anketos, saugomos Lietuvių kalbos instituto Vardyno skyriuje (nurodoma anketą užpildžiusio mokytojo pavardė ir metai)

VK = Abėcėlinė vietovardžių iš gyvosios kalbos kartoteka, saugoma Lietuvių kalbos instituto Vardyno skyriuje

VUB = Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Alka 1938 = J. Alka. Moteris, druskos stulpu pavirtusi. *Vakarai*, spalio 26 d. (Nr. 249), p. 4.

Avižonis 1927 = K. Avižonis. *Kelios istorinės Lietuvos vietos*. Kaunas: Spaudos fondas.

Būga 1923 = Keli tautotyros mažmožiai iš kun. A. Kosarzevskio rinkinio. Parengė K. Būga. *Tauta ir Žodis*, t. 1, p. 101–123.

Būga 1958 = K. Būga. *Rinktiniai raštai*. Sud. Z. Zinkevičius. Vilnius: Valst. politinės ir mokslinės literatūros leidykla, t. 1.

Butrimas 1987 = A. Butrimas. Senoji Viržuvėnų (Janapolės) istorija archeologinių šaltinių duomenimis. *Biržulio baseino kompleksinių tyrinėjimų dešimtmetis*. Ats. red. A. Jankevičienė. Vilnius: Lietuvos TSR Istorijos ir etnografijos muziejus, p. 78–83.

Döring 1884 = J. Döring. Einige Bemerkungen <...>. *Sitzungs-Berichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst aus den Jahren 1864 bis 1871*. Mittau, s. 302–306.

Döring 1887 = J. Döring. Die blauen Berge in Kurland. *Sitzungs-Berichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst nebst Veröffentlichungen des kurländischen Provinzial-Museums, aus dem Jahre 1886*. Mittau, s. 63–66.

Eniņš 2001 = G. Eniņš. Brīnumakmeņi. *Latvijas daba*, Nr. 14, p. 2–9.
Gražiūnas 1938 = P. Gražiūnas. Laukuvos istoriniai paminklai. *Lietuvos aidas*, spalio 26 d. (Nr. 486), p. 16.
Jablonskis 1941 = K. Jablonskis. *Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. Tekstai*. Kaunas: Lietuvos istorijos draugija, t. 1.
Juknius 1988 = K. Juknius. Akmuo – ne svetimkūnis... *Komjaunimo tiesa*, sausio 15 d. (Nr. 10), p. 2.
Kabašinskaitė 2016 = B. Kabašinskaitė. Dar kartą apie liet. *auka* kilmę. *Baltistica*, t. LI(1), p. 61–79. doi: 10.15388/Baltistica.51.1.2252
Kruse 1842 = F. Kruse. *Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands bis zur Einführung der Christlichen Religion in den Kaiserlich Russischen Ostsee-Gouvernements*. Dorpat-Leipzig.
La Baume 1927 = W. La Baume. Bildersteine des frühen Mittelalters aus Ost- und Westpreussen, *Blätter für deutsche Vorgeschichte. Zeitschrift des westpreussischen Geschichtsvereins,* Bd. 5, s. 1–11.
Łapo 2007 = J. M. Łapo. Corpus pruskich bab kamiennych – możliwości poznania. *Pruskie baby kamienne. Fenomen kulturowy czy europejska codzienność?* Pod red. J. M. Łapo i G. Białuńskiego. Olsztyn, s. 7–23.
Merkevičius, Nemickienė 2011 = A. Merkevičius, R. Nemickienė. *Senieji laikai Šiaurės vakarų Lietuvoje*. [Be leid. vietos].
Mierzyński 1900 = A. Mierzyński. Romowe. Rozprawa archeologiczne, *Roczniki Towarzystwa pryjaciól nauk Poznañskiego*, t. 27, zsz. 1–2.
Razauskas 2016 = D. Razauskas. *Visi dievai: „panteono" sąvokos kilmė, pirminis turinys ir lietuviškas atitikmuo*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2016.
Razauskas 2022a = D. Razauskas. Stabas: žodžio kilmė ir prasmės atmainos. *Būdas*, Nr. 4, p. 18–26.
Razauskas 2022b = D. Razauskas. Stabo akmuo ir akmuo stabas. *Būdas*, Nr. 5, p. 27–41.
Tarasenka 1924 = P. Tarasenka. Kretingos „stabakuliai". *Klaipėdos žinios*, rugpjūčio 14 d. (Nr. 160), p. 3; rugpjūčio 15 d. (Nr. 161), p. 3.
Tarasenka 1925a = P. Tarasenka. Kretingos mengirai. *Krivulė*, Nr. 1, p. 12–13.
Tarasenka 1925b = P. Tarasenka. Kelionė po Žemaitiją, *Klaipėdos žinios* (*priedas*), gruodžio 20 d. (Nr. 294), p. 2.
Tarasenka 1933 = P. Tarasenka. Akmenys vaikus moko. *Jaunoji karta*, Nr. 32, p. 539–540.
Tarasenka 1937 = P. Tarasenka. Kretingos mengirai. *Vakarai*, liepos 24 d. (Nr. 169), p. 3.
Tarasenka 1942 = P. Tarasenka. Stabakūliai. *Į laisvę*, rugsėjo 10 d. (Nr. 211), p. 3.
Tarasenka 1958 = P. Tarasenka. *Pėdos akmenyje (Lietuvos istoriniai akmenys)*. Vilnius: Valst. politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
Tyszkiewicz 1871 = K. Tyszkiewicz. *Wilija i jej brzegi. Pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym*. Drezno.
Urtāns 1979 = J. Urtāns. Senie elku tēli Latvijā. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, No 5, p. 103–112.
Vaitkevičius 1998 = V. Vaitkevičius. *Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija*. Vilnius: „Diemedžio" leidykla.
Vaitkevičius 2005 = V. Vaitkevičius. Laukuvos šventvietės. *Laukuva*. Vyr. red. V. Jocys. Vilnius: „Versmės" leidykla, t. 1, p. 140–171.
Vaitkevičius 2009 = V. Vaitkevičius. *Neris. 2007 metų ekspedicija*. Vilnius: Mintis, t. 1.
Vaitkevičius 2020 = V. Vaitkevičius. Stabakūliai. *Žemaitija*. Sud. M. Iršėnas ir A. Butrimas. Vilnius: VDA leidykla, p. 133–136.
Vaitkevičius, Vaitkevičienė 2011 = V. Vaitkevičius, D. Vaitkevičienė. *Lietuva. 101 legendinė vieta*. Vilnius: Alma littera.
Vaitkunskienė 1984 = L. Vaitkunskienė. Kaštaunalių plokštinis kapinynas. *Lietuvos archeologija*, t. 3, p. 79–93.
Zaikovskiy E. 2005 = E. Zaikovskiy. Šventviečių tyrimai Neries (Vilijos) baseine. *Lietuvos archeologija*, t. 27, p. 287–294.
Wyczółkowski 2009 = M. Wyczółkowski. „Baba" kamienna z Poganowa. Wczesnośredniowieczne miejsce kultu Prusów. Eds. A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska. *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam* (Seminarium Bałtyjskie 2). Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne, s. 605–633.
Wyczółkowski, Makowiecki 2009 = M. Wyczółkowski, D. Makowiecki. Horse sacrifices in Prussia in the Early Middle Ages. Ritual area in Poganowo site IV, Olsztyn province (Poland). *Archaeologica Baltica*, vol. 11, p. 295–304.
Вайткявичюс 2009 = В. Вайткявичюс. Истоки Вилии. Попытка реконструкции сакрального ландшафта. *Беларускае Падзвінне: волыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў. Зборнік навуковых прац рэспубліканскага навукова-практычнага семінара 20–21 лістапада 2008 года*. Наваполацк, 2009, с. 162–170.

FROM THE DICTIONARY OF THE SANCTUARIES OF THE BALTS: *STABAKŪLIAI*

Vykintas VAITKEVIČIUS

The article is dedicated to extraordinarily shaped stones with special marks that we can often see standing and even more often – erected in the yards of houses, near museums, or by the roadside. We describe the experience of seeing them as astonishment and it is a very deep feeling that arises from prehistoric times, typical of the stones from the Baltic sanctuaries – *stabakūliai*.

Research so far and the data collected by the author allow us to provide the following definition of stabakūliai: standing stones, which, from a mythical point of view, are beings that have been stopped (solidified, hardened, or frozen) in time. Moreover, *stabakūliai* evoke a sense of a wonder from observers. The deities of the Baltic religion, which were embodied in the stabakūliai – sometimes even with visible features – during the Christian period were portrayed as persons who violated religious prohibitions. The stabakūliai were also often seen as monuments marking graves.

It should be emphasised that the definition of stabakūliai is not influenced by the geological origin and size of the stones. However, they are often uneven, distinguished by their distinctive shape and surface patterns.

Data on three stabakūliai in Latvia, Belarus, and Poland not only expand the geographical area of research but also essentially enrich their narrative with knowledge about religious practices. In prehistoric times, sacrifices were made to the *stabakūliai* and echoes of these rituals survived until the 18th century, and in some cases – until the turn of the 20th and 21st centuries.

The stabakūliai tradition, which had almost been completely forgotten in modern times, was brought back to the attention of Lithuanian society a century ago by the texts of P. Tarasenka and his efforts to cultivate an interest in archaeological heritage.

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas,
H. Manto g. 84, 92294, Klaipėda
E. paštas: vykintas.vaitkevicius@ku.lt

PERKŪNUI TRENKUS IŠ(PO) UOLOS PASILIEJA

Dainius RAZAUSKAS

2022–2023 m. „Būde“ jau skelbtuose autoriaus straipsniuose („Stabo akmuo ir akmuo stabas“, „Užtvenkta tėkmė“, „Pavirsti akmeniu“, „Akmeninė širdis“) nagrinėta mitinė priešprieša tarp (gyvybinės) tėkmės ir (mirtino) sąstingio, kurį įkūnija, perteikia ir simbolizuoja akmuo (uola). Juose įvairiais atžvilgiais telktasi daugiau į velnio sustabdytos, akmeniu (uola) užverstos, užtvenktos tėkmės ir į gyvos būtybės suakmenėjimo, pavirtimo akmeniu įvaizdžius. O paskutiniame 2023-ųjų BŪDE skelbtame straipsnyje „Iš (po) uolos pasilieja versmė“[1] jau pereinama prie įveikto sąstingio ir pasiliejusios tėkmės mitinių įvaizdžių, o tai visų pirma – nuversta uola ir iš (po) jos ištryškusi, pasiliejusi versmė. Dabartinis straipsnis tiesiogiai tęsia pastarąjį – čia pateikiami būdingi mitiniai siužetai ir vaizdiniai, kuriuose tėkmė, srovė (ir ne tik vandens) iš (po) uolos pasilieja trenkus Perkūnui (ir nutrenkus velnią).

Reikšminiai žodžiai: įveiktas sąstingis, paleista lietis tėkmė; uola (akmuo), velnias, Perkūnas; baltų mitologija.

Lietuvių pasakoje, užrašytoje Mečislovo Davainio-Silvestraičio, velnių užtvenktą vandenį rasti ir paleisti lietis žmogus buvo pamokytas Perkūno:

> *Jis tą turėjo apreiškimą nuo Perkūno. Žynys buvo, daug žinojo. Buvo jam nuo Perkūno pasakyta, kaip reikia rasti vandenį, kad kokiam mieste nėra. <...> O kada jisai nuejo į tą miestą, kur jam liepė Perkūnas, atrado žmonis besimūčijant [besikankinant] ir besiprociavojant [bevargstant] del vandens, kad niekur nėra mieste ir par mylią turi vežte vežti. O kada jisai ten pribuvo, pasisakęs, kad jis galįs rast vandenį ir visam miestui bus vandens. Teip jį pasamdė ieškoti, prižadėjo didelius piningus sudėti. O kad jis atejo į vidurį miesto, prakasė duobę žemės vidury ligi juostai – pasidarė šaltinis kiaurasis ir par viršų bėgo į visas puses.*[2]

Beje, kad vandenį paleisti Perkūnas „apreiškimu“ įgalina žynį, taigi – dvasininką, tik darsyk primena mums, jog, pasitelkiant šį išorinio pasaulio įvaizdį už metaforą, iš tikrųjų kalbama apie atitinkamą vidinį, dvasinį virsmą iš sąstingio, iš *stabo* į tėkmę, *liejimąsi*, taigi – apie dvasinį *išsilaisvinimą*, perėjimą iš su(si)kaustymo, nelaisvės ir nelaimės būklės į *laisvę* ir *laimę*[3]. *Nes mokėti iš stabo paleisti lietis* tėkmę – tai pats dvasinio žinojimo, žynystės branduolys.

Palyginkime Karlo Gustavo Jungo prisipažinimą straipsnyje „Psichoterapijos tikslai“: „Mano tikslas – sužadinti tokią psichinę būseną, kurioje pacientas imtų eksperimentuoti su savo prigimtimi, takumo, permainų ir tapsmo būseną, kurioje niekas nebėra amžiams sustingę, beviltiškai suakmenėję.“[4] Vaizdžiai tariant, iš sieloje susitvėrusio „akmens“ paleisti tėkmę, ištirpdyti mirtiną „trombą“ širdyje, su-*stab*-džiusį sielos kraujotaką. Prisimenant Empedoklį: „Nes juk mintis yra kraujas, kuris apie širdį srovena.“[5]

Dabar mums svarbiausia, kad mitologijoje šį virsmą sukelia arba pats atlieka visų pirma Perkūnas (šia prasme Jungo analitinė psichologija ištries yra „perkūniška“). Antai sakmėje panašiomis aplinkybėmis pats Perkūnas atveria versmę ir paleidžia lietis vandenį:

> *Vieną dieną ėjęs lauku Perkūnas drauge su vienu ūkininku. Ūkininkui jojo palydovas buvo nepažįstamas. Atėjus abiem ūkininko laukan, šis skundėsi, kad dėlei giedros javai nebetarpstą. Netoli nuo šio lauko buvęs kalnas, kurio viduryje buvus duobė. Ūkininkui savo gailestį apie javus pasakius, nuvedė jį Perkūnas ant kalno ir klausė, ką jis duobėje matąs. Ūkininkas atsakęs: „Nieko.“ Bet Perkūnas sakęs: „Aš matau duobėje vandens.“ Tada ūkininkas dar kartą pažiūrėjo, ir tikrai – duobė buvo pilna vandens, kurs, pakilęs iki krašto, pradėjo per jį tekėt ir ūkininko lauką aplieti. Ūkininkui atsikreipus į palydovą, tas buvo pradingęs, bet iš vandens jam šūkterėjo balsas: „Tark Perkūnui ačiū.“*[6]

Pirma pasakoje Perkūno pamokytas žynys vandenį paleidžia iš duobės (šulinio) žemėje, o dabar sakmėje pats Perkūnas – iš duobės kalne. Čia verta turėti omenyje, kad *uolà* – tai visų

1 Razauskas 2023c: 17–24.

2 DvPSO: 138, Nr. 33.

3 Dėl žodžių *lietis* ir *laisvė* bei *laimė* vidinės sąsajos žr. Razauskas 2014: 9–11; 2022b: 13–15 su pavyzdžiais ir etimologijos šaltinių nuorodomis..

4 Jung 1933: 66; Jung 1954: 46, § 99.

5 FICh I: 78.

6 BsR I: 437–438; BsRR: 599.

pirma ‘didelis uolienios gabalas, akmens k a l n a s’ ir kartu ‘kieta, suakmenėjusi ž e m ė’[7]. Nebūtų per didelė paklaida apibendrinus, kad ir šiais atvejais Perkūnas paleido lietis versmes iš uolos.

Turint omenyje jau anksčiau aptartas akmens, uolos sąsajas su velniu, įkūnijančiu sąstingį[8], pažymėtina, jog vanduo pasilieja ir Perkūnui nutrenkus ant uolos buvusį velnią. Antai sakmėje mergina *ėjo vieną naktį vandens iš savo šulinio, ir tenai nebetoli, per dvidešimt sieksnių nuo to šulinio buvo l a b a i d i d e l i s a k m u o. <...> O vokietukas ant to akmenio atsirado besėdįs*, bet galiausiai *šviesa tokia kaip pagaikštis stojos kaip ž a i b a s, tėškė per nosį tam vokietukui, ant to akmenio sėdinčiam. Tokiu balsu, kaip kada prūdas su d a u g v a n d e n s i š t r ū k s t a iš savo vietos*[9]. Taigi ant uolos nutrenkto velnio garsas prilygo pratrūkusio ir gausiai pasiliejusio vandens garsui.

Kitąsyk atskirai akmens, uolos gali nė nebūti – vanduo išsilieja tiesiog Perkūnui nutrenkus velnią. Štai sakmėje velnias nuo jį persekiojusio Perkūno skubėjo pasislėpti vandenyje: *Vos tik spėjo tas ponaitis į upę įlįsti, tuoj sugriovė, sužaibavo, trenkė perkūnas, net v a n d u o iš upės i š s i l i e j o ant krantų*[10]. O itin paplitusios sakmės „Perkūnas medžioja velnią“ (LPK 3452) variantuose, pasak Norberto Vėliaus, „kai medžiotojas nušauna Perkūno persekiojamą velnią, dažnai l y j a l i e t u s“[11].

Betgi dar dažniau – iš esmės visada, beveik be išimčių – Perkūno ar jo pagalbininko medžiotojo užmuštas pats *velnias pasilieja* – tiesa, ne vandeniu, o *smala*, bet vis dėlto. Čia reikia turėti omenyje Gastono Bašliaro išsakytą mintį, jog mitinei vaizduotei „visi skysčiai ir visa, kas teka, yra vanduo“; kitaip tariant, „visa, kas teka, vaizduotei yra vanduo; visa, kas teka, yra vandens prigimties“[12]. O gal veikiau atvirkščiai: pats vanduo mitinei vaizduotei iš tikrųjų yra ne cheminis vanduo, o tiesiog tekančio skysčio metonimija, dažniausiai gamtoje pasitaikantis „skysčių skystis“, kurį, esant reikalui, gali atstoti bet kuris kitas – lydytas sviestas, aliejus, medus ir t. t. Atskiru atveju – ir *smala*. Svarbiausia – kad tekėtų, kad *lietųsi*.

Ypač tai pažymėtina, kai velnias yra *ledokas*[13]. *Antai medžiotojas nutaikęs šovė ton vieton, kur ledoko būta, tik smala p a s i l i e j o*; kitąsyk pats *Dundulis užmušė ledoką ir tą drevę sutriuškino, kur buvo paskavojus ledoko macis* [galia], *o ledokas net smala p a s i l i e j o*[14] Kadangi velnias čia ledokas (galima pamanyti – ledukas), tai jam, nuo Perkūno karščio sutirpus, tiktų ir vandeniu *pasilieti*.

Savotiškai dvigubas šiuo atžvilgiu yra atvejis, kai velnias nuo Perkūno slapstosi vandenyje, o tame vandenyje – dargi po dideliu akmeniu, uola. Tačiau svarbiausia dabar, kad Perkūno trenkta uola ir šitaip jo nutrenktas velnias *pasilieja* (juolab išties tuo metu dar ir *lyja*):

> *Vieną kartą medžiotojas medžiojo po mišką. O tas miškas buvo pagal upę. Kad užėjo smarkus l i e t u s su perkūnija! Tai jis, po medžiu stovėdamas, žiūri, kad perkūnas į vandenį vis trenkia ir trenkia. O tam v a n d e n y buvo d i d e l i s a k m u o ir tas akmuo išlidęs iš vandens. Jis žiūri, kad t r e n k i a į tą a k m e n į. Ir kaip tik nustos trenkti, iš po akmens išlenda kažkoks mažas žmogiukas ir mazgojas atsisėdęs. Jam pasirodė, kad ten v e l n i u k a s. O kai pradeda griausti, tai jis vėl slepias po tuo akmeniu. Medžiotojas galvoja, ką čia padaryt, kaip čia nušaut tą velniuką. Jis išsiėmė iš kišenės sidabrinį pinigą, dantimis sulenkė, įdėjo į šautuvą vietoj šratų. Kai tas žmogiukas iš vandens išlindo, tik būkt šūviu. Tai tik p a s i p y l ė kaip degutas į vandenį, ir šito žmogiuko jau nebebuvo matyt.*[15]

Iš tikrųjų, kadangi Perkūno persekiojamas velnias labai dažnai slepiasi po (dideliu) akmeniu ir pasirodo iš po akmens, prie akmens ar ant akmens, tai medžiotojo nušautas, ant akmens – tarytum kartu su akmeniu – ir *pasilieja*. Keli būdingi pavyzdžiai:

> *Sykį Budavonės girios sargas su muškieta išėjęs in kraštą girios no Vaisbūniškių. Ale, sako, ateina debesys iš kampo vakarų. Jis, bežiūrėdamas į tą debesį, pamatė – po Vaisbūniškių lauku iš po a k m e n s išlenda toks mažas vokietuks ir tupi ant a k m e n s. Tas debesys tuo[j] pakilo, ėmė griaut, žaibuot. Kaip tik sugriauja, tas vokietukas – po a k m e n i u, kaip nustoja, tas vėl a n a k m e n s ir rodo subinę. Tas sargas turėjęs sidabrinę sagutę. Jis ją sudaužė an akmens, užtaisė muškietą, supylė tuos šmotukus sidabro – kaip tas vokietuks subinę ištempė prieš debesį, tai jis jam kaip rėžė, tai, girdi, net smala a k m u o a p s i l i e j o!*[16]

> *Vilkaviškio paviete, Gražiškių parapijoj, Vidgirių girioje buvo sargas. Ale sykį tas sargas, bevaikščio-*

7 LKŽ XVII: 487.

8 Ypač Razauskas 2023a: 26–27, 31; 2023d: 10–21.

9 DvPSO: 201–202, Nr. 60.

10 VlLD: 55.

11 Vėlius 1987: 60.

12 Bachelard 1993: 205, 227.

13 Razauskas 2022a: 17 ir toliau.

14 Balys 1998: 151, Nr. 25; 190, Nr. 1; plg. Laurinkienė 1996: 160.

15 VlLD: 57.

16 BsLPĮ IV: 174, Nr. 58; BsRR: 603–304; BsR I: 442; LM II: 40; Balys 1935: 295–296, Nr. 1; 1998: 148, Nr. 14; LFCh: 177, Nr. 386.

damas po girią, išėjo į Graužinių kraštą, o iš vakarų pakilo debesys su griausmu. Ale, jam bestovint, susyk iš po akmens iššoko toks vokietuks ir šoka ant akmens. Ale tas sargas mislija: „Kas čia būtų, čia ne kitaip, kaip čia velnias šoka.“ Jis įsidėjo į muškietą sidabrinį pinigą, o pamieravęs kaip davė, tai tik smala ant akmens pasiliejo.[17]

Pasakoja, kaip da prie baudžiavų senovėj ėjo vienas ūkinykas in laukus pas arklius naktį. O tai buvo graži naktis, šviesu, mėnasiena, kad galėjai nors pinigus skaityt. Teko ait pro didelį akmenį. Jis pamatė ant to akmenio, kad šoka toks mažas vyrukas su raudona kepuraite švilpaujant ir rėkaujant „šmit rut, šmit rut...“ < ...> Tas žmogus mislia: kas čia su juom bus? Jis turėjo rankoj šermukšninę lazdą. Jis atsidrąsinęs kaip leido su tąj lazda in tą vyruką – tik smala pasiliejo an to akmens.[18]

Buvo kitąsyk teip sau medinčius. Jis vieną dieną išėjo medžiot ant zuikių. Diena buvo graži, saulėta, karšta, kad nors ir marškinius padėk. Jam besukinant po krūmus, pradėjo iš vakarų lyg kad griausti. Prasidėjo vėjuks pūstė, debesys juodas, kad baisu pažiūrėti koks, užmauroja. Pradėjo lyt. Žmogus pasistojo po ąžuolu, o nelabai toli iš priešais buvo didelis akmuo. Jam bežiūrint, iš kur ne iš kur ant akmens atsirado vokietuks ir šoka kazoką. Sužaibavo – šmakšt po akmeniu pasilindo ir kiūto. Griaustinis pargriovė – jis vėl ant akmens šoka kazoką. Teip vienąsyk, antrąsyk. Medinčius sumislijo: tik čia ne geruoju jis teip šokinėja, ar ne velnias tiktai, ir, išsiėmęs iš kišenės sidabrinį pinigą, įsidėjo į muškietą` ir, kaip tik velniuks užšoko ant akmens, jis pacieliavojęs [nusitaikęs] jam tiktai dzykt ir iššovė – velniūkštis keberėkšt išvirto ir pasiliejo ing smalą.[19]

Vienąsyk žmogus, medžiodamas laukuose, pamatė, kad iš po akmens išlenda vokietukas ir linkčiodamas subinę rodo prieš debesį, kurs baisiai griovė ir žaibavo. Medinčiui tuojaus puolė negera mislis į galvą, kad čion ne žmogysta, ale būtinai pikta dvasia. Jis su savimi turėjęs sidabrinį guziką, su kuriuom muškietą užtaisęs kaip pykšters į pačią vokietpalaikio subinę – tik smala teškėdama pasiliejo![20]

17 BsLPĮ IV: 173–175, Nr. 85, 86; BsRR: 604; BsR I: 443; LM II: 40–41; Balys 1935: 296, Nr. 3; 1998: 148, Nr. 14; LFCh: 177, Nr. 386.

18 BsOPS: 115, Nr. 53; Balys 1998: 185, Nr. 2.

19 BsLP II: 106, Nr. II.9; BsRR: 603; BsR I: 442; LM II: 40; Balys 1998: 151–152, Nr. 29; Balys 1935: 298, Nr. 13; plg. 296, Nr. 2; žr. Jasiūnaitė 2010: 158.

20 BsLP I: 67, Nr. II.24; BsRR: 601; LM II: 38; BsR I: 440; Balys 1998: 147, Nr. 13; santrauka 1935: 297, Nr. 7.

Vėlgi žmogus išėjo miškan medžioti:

Užėjo audra. Tai jis pelkutėje sustojo po egle ir laukia, kol nustos lytus. Netoli jo buvo didelis akmuo. Ant to akmens tupėjo juodas katinas. Kai pradėjo Perkūnas trankyti, tai kai tik trenkia, tai tas katinas lenda po akmeniu. Kai tik po trenkimo, tai tas juodas katinas vėl iššoka ant to akmens. Medžiotojas suprato, kad ten gali būti velnias. Jis buvo girdėjęs, kad su švinu nenušausi. Tai jis sulenkė sidabrinį guziką ir šovė į tą juodą katiną. Kai šovė, tai ir pataikė, iš to katino pasiliejo juoda smala.[21]

Kitąsyk velnias slapstosi vandeny, oloje (urve), medžio drevėje ar dar kur kitur ir iš ten pasirodo, bet pabaiga visuomet ta pati: medžiotojui šovus, velnias *dingte dingo, net smala išsiliejo*[22]*; arba medžiotojas kaip davė, tai tik smala pasiliejo*[23]*; kaip rėžė in tą velniuką – tik smala pasiliejo*; *kada tie vokietukai pasirodė, jis kaip šovė in juos, tai tik smala pasiliejo*; *Taip iš to vokietuko tik smala pasiliejo*[24]*; medžiotojas papoškėjo, tik smala pasiliejo*[25]*; Kai tik tas velniapalaikis išlindo iš urvo ir pradėjo tyčiotis, šovė, ir tik smala pasiliejo*; *Kaip tik jisai šovė, ir pasileido smala*[26] ir t. t. Iš sakmių formulė net perėjo į keiksmus, virto „formuliniu keiksmu“: *Kad jis derva pasileistų!*[27]

Užmuštas velnias *pasilieja* ar *pasileidžia* ir kitomis aplinkybėmis, kituose siužetuose: „Pavyzdžiui, degutu velnias pavirsta, kai keleivis į sieną įspraudžia jo pirštus, kai muzikantas vis groja, o velniai turi šokti, kai ima juos šventinti, degutu apsilieja visa užkeikta karalystė ir pan.“[28] Arba štai pasakoje žmogus, nusikalęs geležinį kūjį (būdingas Perkūno įnagis), viename užkeiktame dvare naktį šėpoje tykojo velnių:

Trečią naktį velnių pribuvo trigubai ir su jais atvyko ir pats Liciparas. Dabar jis ėmė kelti balių ir uliavoti. Besitrankant velniams, prisiartino ir pats Liciparas prie anos šėpos. Kaip jau duos su kūju – ėmė ir jam vieną ragą numušė; kilo didelis triukš-

21 Balys 1998: 146, Nr. 8; santrauka 1935: 298, Nr. 12.

22 BsLP I: 67, Nr. II.23; BsRR: 600; LM II: 37; Balys 1998: 147, Nr. 12; plg. BsR I: 439; Balys 1935: 297, Nr. 6.

23 BsLPĮ IV: 176, Nr. 87; BsRR: 606; BsR I: 445; LM II: 42; Balys 1998: 148, Nr. 16.

24 BsOPS: 19, Nr. 1; 116, Nr. 54; 226, Nr. 152; Balys 2002: 505, Nr. 796; 1998: 149, Nr. 18.

25 Balys 1935: 296, Nr. 4.

26 Balys 1998: 149, Nr. 17; 155, Nr. 46. Dar plg. BsRR: 602, 605; LM II: 39, 41; BsR I: 441, 443–444 ir kt. Trumpai apie šį motyvą lietuvių tautosakoje žr. Vėlius 1987: 45, 74–75; Laurinkienė 1996: 161.

27 Jasiūnaitė 2010: 158.

28 Vėlius 1987: 75.

mas, o *berėkiant ir antru kartu prisiartino prie šėpos. Šis kaip jau kirs – nepataikė į antrą ragą, ale tiesiog į snukį. Ėmė smala ir pasiliejo!*[29]

Pažymėtina, jog neretai velnią *palieja* ne Perkūno pagalbininkas medžiotojas ar koks kitas jam atstovaujantis veikėjas, o pats Perkūnas. Pavyzdžiui, vienoje to paties tipo sakmėje „Perkūnas medžioja velnią“ (LPK 3452) šis nušauna velnią pats, medžiotojo pavidalu, o žmogaus pagalbos paprašo tik drevei užkimšti:

Vienas žmogus rankiojęs girioj malkas sausų šakų. Tuom tarpu dangus pradėjęs niauktis ir debesiai, vėjo nešami, padangėmis traukti. Žmogelis, prisirinkęs pundelį malkų, norėjęs jau namon grįžti, ale dirstels į užpakalį, žiūrįs – dailus, švariai apsirėdęs vokietukas pro kelmus slankiojąs ir dairąsis, kur būtų jam smagiau pasikavoti. Neužilgo žmogelis mato – ateina su muškieta ant peties rudbarzdis vyras medžiodamas. Vokietuks, pamatęs medinčių, tik šmikšt ir pasislėpęs į išpuvusį viduryje medį, kuriame iš viršaus buvus tik skylutė nuo išpuolusios šakos. Bet velniūkštį medinčius jau buvo užžvelgęs. Jis pasišaukė tą žmogų ir sako: „Visą dieną sekioju paskui šitą bjaurybę ir negaliu jį sustverti. Aš tau duosiu kaszin ką, tik tu užkalkie šitą skylutę su atbulu vagiu!“ Žmogus išpildė, ką medinčius įsakęs buvo, ir tas iš akių išnyko. Po valandėlei žmogus girdįs: tik nutarškė, nutarškė, nudardėjo – trinkt, trinkt! – ir medis į smulkius šipulėlius išlakstė, tik pasiliejo smala.[30]

Kitoje to paties tipo sakmėje žmogus sutiko Perkūną irgi *apsistraigiusį kulkomis*, ir šis tik pamokė jį, kaip velnią iš po akmens išvilioti, o jau pribaigė pats:

„O kai išgirsi griausmą debesyse, tai tu nueik su šake pas akmenį, kai tik jis išlįs, pavebliuok biskį, aš sugriausiu, kitą kartą kaip iškiš galvą, pavebliuok, aš dar sududensiu labiau. O kai trečią kartą sugriausiu, tai tu tik sprandą palaikyk, tai aš jį užmušiu.“ Žiūri žmogelis, kyla iš vakarų toks juodas debesys, ir nuėjo į girią pas tą akmenį. Sykį suvebleno, velnias iškišo truputį galvą, antrąsyk sududeno, iškišo visą galvą ir veblena. Trečiąkart išlindo pusė ir veblena. O jis tuoj šake prispaudė, kai duos Perkūnas – tik smala pasiliejo.[31]

Kitąsyk apie jokį medžiojimą nebėra kalbos, tik Perkūnas savo žaibu šauna ar trenkia į velnią, ir tasai *pasilieja* arba *susileidžia*:

Kraupiškij, Ragainės pav., nekuro ūkininko dvi dukreli ant pievų šieną grėbė, ale, perkūnijai užkilus, jiedvi namon skubinos. Tėtaitis, jų jau didiai laukdamas ir per langą jiedviem priešais žiūrėdams, jiedvi viršutinius kedelius pasikėlusias išvydęs, paskujosės sterblėje pamatė raudoną vyrytį. Berods dukrelė tą netėmijo, kačeg ji bestrūnydama savo seselę vos pasekė. Ale žaibai jau nepaliautinai apie jiedvi plakė. Tėvs, tai vislab matydams ir vos prišaukt galėdams, šaukė: „Mergas, paleiskit kedelius, mergas, paleiskit kedelius!..“ Jiedvi, tai nugirdusias, ypačiai paskujoji, akiumojoj tėvo balso paklusus, kedelius paleido. Tame mirksnyje tas raudonjeksis iš kedelio tiesiog į šalia stovintį gluosnį įšoko, o perkūnui su žaibais į jį šaunant, jis smala susileido, kuri šalia gluosnio matoma buvo.[32]

Sykį vienas ūkinykas pėtnyčioj priešpiet, pasijėmęs tarnaitę ir bradinį, nuvėjo in savo šioželką [kūdrą] žuvų pasigautie an pietų. Ale jiem begaudant pakilo juodas debesys ir pradėjo griautie. Jiedu paliovė gaudę, išsiplovė bradinį ir jau ais namon. Ale atsisuka toj tarnaitė in užpakalį – žiūri, kad už jos stovi toks vokietis. Ji persigandus stūmė tą vokietį. In tą sykį sužaibavo ir trenkė in tą vokietį – tik smala pasiliejo.[33]

Kad Perkūno nutrenktas velnias *pasilieja*, – tai esminis Perkūno pergalės prieš velnią įvaizdis, kurio esmę būtų galima nusakyti maždaug taip: susijęs su akmeniu ar uola, už akmens ar uolos slapstęsis, gal net pats akmenį, uolą (arba ledą) įkūnijęs velnias, Perkūnui trenkus, ištirpsta ir pavirsta takiu skysčiu. Sąstingis atitirpsta, stabas pasilieja srove, ledokas atitoksta.

Beje, atmenant, jog suakmenėti reiškia užmigti[34], o *ati-tókti*, *atsi-tokė́ti* – tai ir ‘atsipeikėti, atsigauti apsvaigusiam, nualpusiam’ (esmiškai ‘nubusti’), ir ‘suminkštėti, atsileisti’, ‘po sausros ar šalčio atidrėkti (apie orą)’, vienos šaknies su *(ati)tekė́ti*, kuris savaime irgi reiškia ne tik ‘atitirpti, atsileisti’, bet ir ‘atsitokėti’ (‘nubusti’)[35], – visa tai turint omenyje, dabar paminėtinas Kazio Bradūno posmas, tarsi malda ar giesmė Perkūnui, apimantis esminius nagrinėjamo vaizdinio dėmenis ir atskleidžiantis jų dvasinę prasmę:

Tu – erdvė, kaitros ištirpyta,
Dundanti dangaus jėga,
Aš – akmuo, pirmą žemės rytą
Pabudintas žaibo staiga.[36]

29 BsLP II: 145, Nr. III.31; LTs III: 253, Nr. 106.

30 BsLP I: 66, Nr. II.22; BsRR: 607; BsR I: 446; LM II: 43; Balys 1998: 147, Nr. 11; santrauka 1935: 297, Nr. 5.

31 Balys 1998: 154–155, Nr. 42.

32 BsLP II: 104, Nr. II.6; BsRR: 610; BsR I: 449–450; LM II: 46.

33 BsLPĮ IV: 177, Nr. 88; BsRR: 607; BsR I: 446; LM II: 43; dar plg. BsRR: 640; BsR I: 449; LM II: 46.

34 Razauskas 2023c: 51–53.

35 Nuodugniau žr. Razauskas 2022a: 20.

36 Bradūnas 1990: 236.

Aptartasis lietuvių tautosakai itin būdingas motyvas pasitaiko ir už dabartinės Lietuvos ribų: antai vienoje „Perkūnas medžioja velnią“ tipo ukrainiečių sakmėje nušovus velnią lieka tik *пролитая смола* „pasiliejusi smala“; kitoje: *Де дідько сяде, то як його Михайло лусне, то він зараз смолою і розіллється* „Kur tik velnias prisės, tai Mykolas jį kai trenks, tai jis iškart smala ir pasilieja“[37]. Vėl kitoje velniūkštis *смолою розливаетця, як гром ёго вдарить* „smala pasilieja, kai griausmas jį trenkia“[38]. Pažymėtina, jog ukr. *про-ливати(ся)*, *про-лити(ся)*, *роз-ливати(ся)*, *роз-лити(ся)* ‘iš(si)lieti, pa(si)lieti’, kaip ir be priešdėlių *лити(ся)* ar *лляти(ся)* ‘lieti(s)’, yra bendrašakniai lie. *pa(si)-lieti*, *iš(si)-lieti*, *lieti(s)* atitikmenys.

Pasak padavimo apie Turbičevo cerkvę Pamaskvy, ją nuo potvynio esą išgelbėjęs arkangelas Mykolas, sudaužęs vandenis užtvenkusį didelį akmenį, kurio pavidalu pagonys garbinę Volosą[39]. Kadangi arkangelas Mykolas – būdingas Peruno, senojo slavų Perkūno, krikščioniškas imbuvis, o Volosas – senasis slavų Velinas, ar velnias, tai turime tą patį branduolinį vaizdinį: Perkūnas, sudaužęs uolą, kuria velnias buvo užtvenkęs vandenis, ir tuo pat metu patį velnią uolos pavidalu, tuos vandenis paleidžia lietis.

Rusijoje dar XIX a. tikėta, jog versmė iš po akmens ar uolos pasilieja būtent trenkus Perkūnui (arba kitam jo įmbuviui pranašui Elijui, *Илья-пророк*), tokia versmė žiemą neužšąlanti ir vadinta stačiai *громовой колодезь* ‘griaustinio’ ar ‘perkūno šulinys’, prie tokių versmių statytos koplytėlės ir pan.[40] Tokios Perkūno išmuštos versmės dar vadintos *громобойный колодец* ‘perkūnmušas šulinys’, *гремячий колодец, ключ* ‘griaustinio’ ar ‘griaudžiamasis šulinys, versmė’, *гремучий ручей* ‘griaudžiantis upokšnis’, *гремячев ручей* ‘griaustinio upokšnis’ ir pan., tokių gausu ir tikrinių pavadinimų, mikrotoponimų[41]. Tikėta, kad „nuo jo ugninių strėlių smūgio iš akmeninių kalnų [= uolų] pasilieja versmės ir sraunūs upeliai, neužšąlantys net ir žiemos speigų metu. Jie vadinti ‘griaudžiamais’ (*гремячими*), šventais, gerbti ir saugoti. Neretai prie jų būdavo statomi kryžiai ir koplytėlės su pranašo Elijo bei Dievo Motinos ikonomis. Kasmet liepos 20-ąją [Perkūno dieną], taip pat per sausras čia būdavo laikomos pamaldos. Šių šaltinių vandeniui buvo priskiriamos stebuklingos galios. Įdomu, jog būta pasakojimų ir apie koplytėles, pranašui Elijui (*Илья-пророк*) pastatytas prie versmių, kurias esą išspyręs Iljos Muromiečio (*Илья Муромец*) žirgas (kai kuriose gubernijose gyvavo tikėjimas, jog perkūnijos griausmą sukelia šešiais žirgais dangumi riedantis karžygys Muromietis)“[42]. Mat ukrainiečių liaudies požiuriu, *Грім гримить – то Ілля на небесному мосту в огненній колісниці їде* „Griaustinis griaudžia – tai Elijas per dangiškąjį tiltą ugniniuose ratuose važiuoja“[43]. Beje, liaudies įsitikinimu, net ir pats šventojo vardas *Ілля* esąs kilęs tiesiog nuo veiksmažodžio *лляти* ‘lieti’[44].

NELIETUVIŠKA ASMENVARDŽIŲ RAŠYBA

Bašliaras, Gastonas = Gaston Bachelard
Jungas, Karlas Gustavas = Carl Gustav Jung

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Bachelard 1993 = Gaston Bachelard. *Svajonių džiaugsmas*. Vilnius: Vaga, 1993.

Balys 1935 = Jonas Balys. Perkūnas medžioja velnią: lietuviškos kilmės mitologinis padavimas. *Vairas*, 1935, Nr. 3.

Balys 1998 = Jonas Balys. *Raštai*, I. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.

Balys 2002 = Jonas Balys. *Raštai*, III. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.

Bradūnas 1990 = Kazys Bradūnas. *Prie vieno stalo*. Vilnius: Vaga, 1990.

BsLP I–II = *Lietuviškos pasakos*, I–II. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 2001–2003.

BsLPĮ IV = *Lietuviškos pasakos įvairios*, IV. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1998.

BsOPS = *Ožkabalių pasakos ir sakmės*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.

BsR I = Jonas Basanavičius. *Raštai*, I: *Straipsniai ir studijos*. Sudarė Leonardas Sauka. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.

BsRR = Jonas Basanavičius. *Rinktiniai raštai*. Paruošė D. Krištopaitė. Vilnius: Vaga, 1970.

DvPSO = *Pasakos, sakmės, oracijos*. Surinko Mečislovas Davainis-Silvestraitis. Paruošė Bronislava Kerbelytė ir Klimas Viščius. Vilnius: Vaga, 1973.

FICh I = *Filosofijos istorijos chrestomatija*, I: *Antika*. Sudarytojas Bronius Genzelis. Vilnius: Mintis, 1977.

37 ЧбнМИ I: 19, 43.

38 Афанасьев 1995 I: 135.

39 Золотов 1981: 271.

40 ДальТС I: 397; СД II: 406.

41 Журавлев 2005: 121.

42 Макашина 1982: 86; žr. Афанасьев 1995 I: 317; II: 89.

43 ССКУ: 103.

44 ЧбнМИ III: 224 (sąsaja čia pertarta rusiškai, tarp atitikmenų *Илья* ir *лить*).

Jasiūnaitė 2010 = Birutė Jasiūnaitė. *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010.

Jung 1933 = Carl Gustav Jung. *Modern Man in Search of a Soul*. New York: A Harvest Book, 1933.

Jung 1954 = Carl Gustav Jung. *The Practice of Psychoterapy: Essays on the Psychology of the Transference and other Subjects*. New York: Pantheon Books, 1954.

Laurinkienė 1996 = Nijolė Laurinkienė. *Senovės lietuvių dievas Perkūnas: kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.

LFCh = *Lietuvių folkloro chrestomatija*. Parengė Bronislava Kerbelytė, Bronė Stundžienė. Vilnius: Regnum fondas, 1996.

LKŽ XVII = *Lietuvių kalbos žodynas*, XVII: *tūlė–valgus*. Vyr. redaktorius Vytautas Vitkauskas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas–Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

LM II = *Lietuvių mitologija*, II. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mintis, 1997.

LPK = Jonas Balys. Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas. Jonas Balys. *Raštai*, III. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002. Nurodomas motyvo numeris.

LTs III = *Lietuvių tautosaka*, III: *Pasakos*. Paruošė L. Sauka, A. Seselskytė. Vilnius: Mintis, 1965.

Razauskas 2014 = Dainius Razauskas. Lietuviškoji laimės samprata. *Liaudies kultūra*, 2014, Nr. 3.

Razauskas 2022a = Dainius Razauskas. *Ledokas*: „Ledinė širdis“ dvasinėje tradicijoje. *Būdas*, 2022, Nr. 1.

Razauskas 2022b = Dainius Razauskas. Laisvės atžvilgiai: *pa(-si)leisti* ir *at(si)leisti*. *Būdas*, 2022, Nr. 2.

Razauskas 2023a = Dainius Razauskas. Užtvenkta tėkmė: Mitinio įvaizdžio dvasinė prasmė. *Būdas*, 2023, Nr. 2.

Razauskas 2023b = Dainius Razauskas. Pavirsti akmeniu. *Būdas*, 2023, Nr. 3.

Razauskas 2023c = Dainius Razauskas. Iš (po) uolos pasilieja versmė. *Būdas*, 2023, Nr. 6.

Razauskas 2023d = Dainius Razauskas. Akmuo – velnio ir akmuo – velnias. *Sovijus: Tarpdalykiniai kultūros tyrimai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2023, t. 11, Nr. 1.

Vėlius 1987 = Norbertas Vėlius. *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis: Folklorinio velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987.

VlLD = *Laumių dovanos: Lietuvių mitologinės sakmės*. Paruošė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vaga, 1979.

Афанасьев 1995 I–III = Александр Николаевич Афанасьев. *Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов*, I–III. Москва: Современный писатель, 1995.

ДальТС I = Владимир Даль. *Толковый словарь живого великорусского языка*, I: *а–з*. Москва: Русский язык, 1981 ($_1$1863).

Журавлев 2005 = Анатолий Федорович Журавлев. *Язык и миф: Лингвистический комментарий к труду А.Н. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу»*. Москва: Индрик, 2005.

Золотов 1981 = Ю. М. Золотов. Остатки древнего святилища на реке Кимерше. *Балто-славянские исследования 1980*. Москва: Наука, 1981.

Макашина 1982 = Татьяна Сергеевна Макашина. Ильин день и Илья-пророк в народных представлениях и фольклоре восточных славян. *Обряды и обрядовый фольклор*. Москва: Наука, 1982.

СД II = *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, II. Под редакцией Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1999.

ССКУ = *Словник символів культури України*. За загальною редакцією В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. Київ: Міленіум, 2002.

ЧбнМИ I ЧбнМИ III

ЧбнМИ I, III = *Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским*, I: *Верования и суеверия*; III: *Народный дневник*. Санкт-Петербург, 1872.

THE THUNDER-GOD STRIKES OUT A STREAM FROM (UNDER) THE ROCK

Dainius RAZAUSKAS

In a number of previous articles by the author the mythical images of stagnation, of stopping, daming up of a flow, particularly by a hudge stone (rock) or a pile of stones, also of turning up into stone and petrification, were examined. The latter article, conversely, dealt with the mythical images of the tumbled or smashed down rock and the free flow released. As the dammed up flow symbolized obstruction, so the released flow, or stream, has a very strong and widely known semantics of liberation and freedom, strictly opposite to petrification as an image of constraint. This time, directly continuing the latter article, the Baltic and, partly, Eastern Slavic data are adduced which present the Thunder-god (Lith. Perkūnas) as the agent of the released flow. And, as in previous cases, so in this one too, corresponding mythical images preserved in folklore imply a psychological sense of release and liberation.

Keywords: the stagnation overcome, the rock smashed down, the flow struck out by the Thunder-god; Lith. Perkūnas, velnias; Baltic mythology.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-103008, Vilnius
E.paštas: dainius.razauskas@lnkc.lt

Arūnas Baltėnas. Potvynis Nemuno deltoje, 2010 m.

SKOLA ŽUVUSIAI TAUTAI

Šiemet turėtų pasirodyti jau šeštasis XVII a. istoriko Mato Pretorijaus „Prūsijos įdomybių, arba Prūsijos regyklos“ tomas, apimantis dar 5 (X–XIV) šio įspūdingo veikalo knygas. Jį parengė istorikė habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ su grupe bendradarbių.

Jos žodžiais primename, kad M. Pretorijus gimė Klaipėdoje (apie 1635–1704 m.), studijavo Karaliaučiaus ir Rostoko universitetuose, kur gavo magistro laipsnį, 1661–1663 m. dirbo diakonu Klaipėdoje, po to du dešimtmečius – liuteronų kunigu Nybudžiuose (vok. Niebudzen, dab. Krasnogorskas). 1684 m. išvyko iš Prūsijos Kunigaikštystės į Lenkijos Karalystę, ėjo Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio istoriografo pareigas, tapo katalikų kunigu, nuo 1688 m. iki mirties gyveno ir dirbo Veiherove (vok. Neustadt – Noištatas, lenk. Wejherowo).

*Apie 2 tūkst. puslapių veikale „Prūsijos įdomybės“ (*Deliciae Prussicae*), kuris padalintas į 18 knygų, M. Pretorijus rašė išnykusios prūsų tautos istoriją, siekė ją pratęsti iki XVII a. ir aprėpti visą kadaise prūsų gyventos teritorijos (nuo Nemuno žemupio iki Vyslos) istorijos kontekstą, kūrė kultūrinės atminties tekstą. Taip pat paskelbė istorijos, Bažnyčios istorijos veikalų, proginių kūrinių, į lietuvių kalbą vertė giesmes*[1].

Teiraujamės leidinio sudarytojos, kas paskatino imtis šio daugiatomio kultūros istorijos šaltinio rengimo spaudai, t. y. skirti savojo gyvenimo dešimtmečius prieš daugiau nei tris šimtus metų parašytam rankraščiui. Ir nuoširdžiai džiaugiamės, kad tiek XVII a., tiek XXI a. pasišventėlių dėka mums prieš akis veriasi labai plati ir įvairialypė Prūsijos ar Prūsų Lietuvos istorijos ir gyvenimo panorama. Kalbino Saulė Matulevičienė.

■ *Norėčiau kalbą pradėti nuo Jūsų susidomėjimo Prūsija ar Prūsų Lietuva, kurį vainikuoja leidybai rengiami Mato Pretorijaus „Prūsijos įdomybių“ tomai bei jų tyrimai. Tad nuo ko viskas prasidėjo?*

Ta žuvusi tauta... Mano studijų metais jau buvo galima nuvažiuoti į Karaliaučių. Nors ten buvo daug karinių zonų, bet jau galėjai įvažiuoti. Tuo metu Vilniaus universitete į Studentų mokslinę draugiją susibūrė aktyvūs žmonės: Rimantas Jasas (žinojome, kad jis rašo apie Didįjį prūsų sukilimą, 1959 m. jo diplominis darbas buvo išleistas atskira knygele[2]), Romas Batūra, Česlovas Mančinskas, vėliau tyrinėjęs XX a., o universitetas sudarė galimybę studentams vykti į temines ekskursijas – duodavo sunkvežimį su vairuotoju. Taip mes tris kartus važiavome į Karaliaučiaus kraštą: R. Jasas vadovavo kelionei po prūsų sukilimų vietas, R. Batūra parengė maršrutą po didžiųjų mūšių vietas, po Panemunės pilis, o trečią kartą vykome į žymiąsias ordino pilis: Balgos, Karaliaučiaus, Ragainės, Tilžės. Istorikui tai buvo įdomu.

Dar 1957-aisiais Juozas Grušas parašė istorinę dramą „Herkus Mantas“, pagal kurią 1972 m. Marijonas Giedrys sukūrė vaidybinį filmą[3]. Visus tas filmas labai sujaudino, sujudino. Vaidino puikūs aktoriai: Antanas Šurna (Herkus), nuostabaus grožio Eugenija Pleškytė (Kotryna), Pranas Piaulokas (Auktumas) ir kiti. Kostiuminiuose filmuose dažnai akcentuojama scenografija, išorė, o čia akcentas buvo žmogus... 1962-aisiais baigiau universitetą, o 1966-aisiais Vytautas Mažiulis išleido pirmąjį „Prūsų kalbos paminklų“ tomą[4], beveik po dešimtmečio, 1975 m. pradėtas leisti Vladimiro Toporovo prūsų kalbos etimologinis žodynas „Prūsų kalba. Žodynas“ (*Прусский язык. Словарь*)[5]...

O gal viskas prasidėjo nuo mano vardo: tėvelis studijavo Karaliaučiuje, ir jam atrodė, kad Ingė yra prūsiškas vardas. O senelis Stasys Matjošaitis sakė, kad ne, kad vienintelė šio žodžio prasmė yra „Ingis, tingis, dykaduonis“, kad tokio vardo nesą...

1 Iš: Ingė Lukšaitė. Matas Pretorijus – Prūsijos kultūros istorikas: gyvenimas, veikla ir mokslinė kūryba. Matas Pretorijus. *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*. T. 1. Vilnius: Pradai, 1999, p. 9–83.

2 Rimantas Jasas. *Didysis prūsų sukilimas*. Vilnius, 1959.

3 Lietuvos kino studijos vaidybinio filmo „Herkus Mantas“ scenarijaus autorius buvo Saulius Šaltenis, operatorius – Jonas Tomaševičius. 1973 m. filmo kūrėjams už jį skirta LSSR valstybinė premija.

4 *Prūsų kalbos paminklai*. Sud. Vytautas Mažiulis. I, II t. Vilnius: Mokslas, 1966; 1981.

5 1975–1990 m. Maskvoje išleisti viso penki V. Toporovo prūsų kalbos žodyno tomai, deja, jis nebaigtas.

Habil. dr. Ingė Lukšaitė. Žygimanto Gedvilos nuotrauka

O kada Jūsų akiratyje atsirado „Prūsijos įdomybės“?

Apie Matą Pretorijų sužinojau, matyt, iš etnografės, istorikės Angelės Vyšniauskaitės darbų, nes knygoje „Lietuvių etnografijos bruožai“ (1964) jis jau yra! Ji gilinosi į pirminius šaltinius, kurių daugelis dar nebuvo publikuoti. Vėliau M. Pretorijus buvo pristatytas ir kitame A. Vyšniauskaitės darbe „Lietuviai IX–XIX a. vidurio istoriniuose šaltiniuose“ (1994). Ji buvo plačios erudicijos mokslininkė, žinojo lietuvių istorinės etnografijos šaltinius, tad naudojosi Vilniuje, Mokslų akademijos bibliotekoje, saugomu M. Pretorijaus rankraščiu, kurį Emilis Ernstas Kraštinaitis jau buvo perrašęs (tiesa, ne visiškai visą tekstą) spausdinimo mašinėle, ir citavo jį daug plačiau, nei, tarkim, 1936 m. baltų religijos ir mitologijos šaltinių rinkinį sudaręs Vilhelmas Manhardtas[6]. Žinoma, ją labiausiai domino etnografiniai tomai – apie senovės prūsų konsekracijas, šventes, bet šį šaltinį ji žinojo.

Įkvėpė ir Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos darbuotojų padarytas darbas – jų santykis su M. Pretorijaus rankraščiu buvo labai pagarbus, puikiai suvokta jo vertė. Svarbus bibliotekos direktoriaus Juozo Marcinkevičiaus indėlis, jo dėka šis šaltinis buvo prieinamas Lietuvos tyrinėtojams (galėjai jį užsisakyti ir gauti, buvo parengtas pirminis jo perrašas). Tiesa, mažai kas tuo pasinaudojo, tik tie istorikai, kurie buvo ištikimi šaltiniams, kaip R. Batūra. O, tarkim, Gintaras Beresnevičius, kitos kartos žmogus, rašydamas „Trumpą lietuvių ir prūsų religijos žodyną“ (2001), M. Pretorijaus rankraščio nebuvo skaitęs...

Pradėjau tą rankraštį vartyti dar sovietiniu laikotarpiu ir supratau, kad paskelbtieji fragmentai neatspindi viso leidinio sumanymo. Tad turėjome milžinišką dar neskelbtą šaltinį ir nežinojome, kokią informaciją slepia jo visuma. M. Pretorijaus, kaip istoriko, visiškai nepažinojome, nebent iš vokiečių istoriografijos, bet ir ten tik Johanesas Foigtas[7] jį pripažino, o kiti – visai supeikė... Vokiečių istoriografijoje labiausiai vertinama M. Pretorijaus XVI knyga „Apie kalbą“.

6 Vilhelmas Manhardtas (W. E. J. Mannhardt) XIX a. pab. surinko bei komentavo baltų religijos, mitologijos šaltinius; jie paskelbti 1936 m. Rygoje išleistame veikale „Latvių ir prūsų mitologija“ (*Letto-Preussische Götterlehre*). Pagal Visuotinę lietuvių enciklopediją (toliau –VLE).

7 Johanesas Foigtas (Johannes Voigt) – XIX a. vokiečių istorikas.

Pradžia buvo labai sunki. Pirmiausia reikėjo pasirūpinti mokančiais skaityti XVII a. vokiečių neogotišku greitraščiu parašytą rankraštį. Rengiant rankraštį spaudai, pirmoji jį skaityti mokėsi Vilija Gerulaitienė (ji parengė daugiausia perrašo), ilgainiui pasirengė ir dirbo dar dvi germanistės (Milda Girdzijauskaitė ir Sabina Drevello). Žinoma, gąsdino didelė tekstų apimtis – apie 2 tūkst. mašinraščio puslapių, bet maniau, po truputį pradėsiu, ir bus matyt, pavyks ar nepavyks. Pirmoji originalaus M. Pretorijaus rankraščio švarraščio dalis priklausė Vilniaus universitetui, o Mokslų akademijos bibliotekoje buvo vėlesnė abiejų dalių kopija – 1780 m. perrašytas visas „Prūsijos įdomybių“ tekstas nuo A iki Z. Tuo metu VU rektorius buvo Rolandas Povilionis, bet visus reikalus tvarkė prorektorius Benediktas Juodka, tad paprašiau jo leidimo M. Pretorijų publikuoti. B. Juodka paklausinėjo VU mokslininkų, ar jie imtųsi rengti tokią publikaciją, bet niekas nesiėmė, tad gavau žodinį sutikimą (apgailestauju, kad neprašiau jo patvirtinti raštu), ir pradėjome dirbti. Bet pirmiausia man reikėjo apvažiuoti archyvus ir išsiaiškinti, ar yra išlikusių kitų M. Pretorijaus rankraščių, gal kur nors saugomas jo asmeninis archyvas, o jame galėjo būti ir Jono Bretkūno, M. Pretorijaus protėvio, rankraščių, kuriais jis tikrai naudojosi[8]. Taip pat norėjau patikslinti neaiškias M. Pretorijaus biografines datas, surasti duomenų jo biografijai papildyti.

Ar šios paieškos buvo vaisingos?

Žinoma, buvo daug nusivylimų, bet ir daug džiaugsmo. Pirmiausia peržiūrėjau kai kuriuos Varšuvos archyvų fondus – ten nieko neradau. Važiavau į Gdanską (buvusį Dancigą) ir ten, vaivadijos archyve, radau Pretorijaus buvimo pėdsakus. Užsisakiau dokumentų rinkinį – Teismo knygas. Jos buvo surašytos neogotišku rankraštiniu šriftu, tad skaičiau lėtai, po vieną raidę, ir kai buvo likusi vos valanda iki archyvo uždarymo (kitą dieną jau turėjau išvažiuoti), nusprendžiau tiesiog versti puslapius, tikėdamasi, kad pajusiu, kur sustoti. Ir iš tiesų, toje vietoje, kur sustojau, radau įrašytą M. Pretorijaus pavardę! Jau žinojau, nuo ko pradėti paieškas atvykus kitą kartą (pirmą kelionę finansavo Lietuvos istorijos institutas, antrą kartą važiavau savo lėšomis).

Ten neišsiaiškinau M. Pretorijaus mirties datos, bet radau dar vieną juodraštinę „Prūsijos įdomybių“ rankraščio dalį (pagal senąjį šio archyvo katalogą, turėjo būti visas rankraštis, bet po karo teliko X–XVII knygos). Tai man suteikė gana stiprų postūmį ir supratimą, kad jei mes turime Lietuvoje vieną ištisą „Prūsijos įdomybių“ rankraštį, dar vieną rankraštį, kuris apima pusę veikalo ir yra jo švarraštis, ir vieną juodraštinį rankraštį, apimantį vidurines „Prūsijos įdomybių“ dalis, jau galime dirbti. Gavusi šviesios atminties Marijos Gimbutienės stipendiją moksliniam darbui, paieškas išplėčiau.

Dar važiavau į Veiherovą Kašubijoje, paskutinę M. Pretorijaus gyvenimo ir tarnystės vietą (savo lėšomis). Bandžiau suprasti, kokioje bažnyčioje jis dirbo, žiūrėjau, ar ten nėra palaidojimo, apėjau ir kapines, bet neradau. Jis ir negalėjo būti palaidotas pačioje bažnyčioje, nes ten jau nebuvo laikomas rimtu kunigu, nebent šventoriuje, kurio jau nebelikę. Pasidairiau po tą kašubų žemę, net patekau į kašubų laidotuves ir supratau, kad mokėdama lenkų kalbą iš klausos negaliu jų kalbos suprasti – ji kitokia.

Tada supratau, kad daugiausia vilties rasti duomenų apie M. Pretorijų – Pelpline (lenk. Pełplin), Dvasinės seminarijos bibliotekoje ir Vyskupijos muziejuje. Nuvykau ten, ir man sudarė puikias sąlygas gyventi ir dirbti. Kad netrikdyčiau seminarijos, jos studentų ir profesorių gyvenimo, man priskyrė vieną klieriką, kašubą, kuris, pasirodo, taip pat labai domėjosi istorija. O pusryčius, pietus ir vakarienę mums patiekdavo didžiulėje gotikinėje salėje (vienuolynas įkurtas dar XII a., pastatai išlikę iš XIV a.), ten po aukštais gotikiniais skliautais stovėjo balta staltiese apdengtas staliukas ir dvi kėdės....

Tame archyve praleidau savaitę ir radau labai daug medžiagos. Vienas profesorius man atnešė Dancigo konsistorijos protokolų knygas, kuriose daugelyje vietų buvo minimas Pretorijus: vizitacijų aktuose rašoma, koks jis blogas kunigas[9]... Būtent ten patikslinau M. Pretorijaus mirties datą (anksčiau Augustas Gothilfas Kráuzė[10] buvo

8 Jonas Bretkūnas (1536–1602) rašė „Prūsų krašto kroniką“ (*Chronicon des Landes Preussen*); išlikę jos fragmentai paskelbti kn.: J. Bretkūnas. *Rinktiniai raštai*. Parengė J. Palionis, J. Žukauskaitė. Vilnius: Mokslas, 1983.

9 Apie tai išsamiai: Ingė Lukšaitė. Matas Pretorijus ir jo „Prūsijos įdomybių“ antroji bei trečioji knygos. Matas Pretorijus *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*. T. 2. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2000, p. 7–43.

10 Augustas Gothilfas Kráuzė (August Gotthilf Krause) (1787–1855) – vokiečių istorikas, etnologas, evangelikų liuteronų kunigas, Mažosios Lietuvos kultūros tyrinėtojas. 1833 m. parašė „Nybudžių bažnyčios Lietuvoje istoriją“ (*Geschichte der Kirche zu Niebudschen in Litthauen*).

nurodęs dvi – 1704 ir 1707 m., o aš ieškojau tai patvirtinančių dokumentų). Paaiškėjo, kad tikrai 1704-ieji, nes jau kitų metų pradžioje konsistorija sprendžia, ką po mirties daryti su jo skolomis. O gimimo datos taip ir neradau.

Tuose fonduose suradau net M. Pretorijaus vargonininko, diakono studijų užrašus (o tarp jų – paskaitų apie misijas Kinijoje konspektus!). Vadinasi, Veiherovo kunigų medžiaga į šį archyvą pateko, bet asmeninio M. Pretorijaus archyvo ten nėra (tiesą sakant, mes net nežinome, ar M. Pretorijus jį persivežė iš Nybudžių į Olivą ir Veiherovą). Vizitacijos aktuose M. Pretorijus pristatomas kaip emeritas ir girtuoklis, kurį nusprendžiama palikti ramybėje. Ir iš tiesų po 6 metų jis mirė. Gana daug informacijos radau buvusiame Karaliaučiaus slaptajame valstybiniame archyve, dabar saugomame Berlyno priemiestyje Daleme, kur per tris keliones iš viso dirbau apie tris su puse mėnesio (stipendijos lėšomis ir geradarių priglausta gyventi). Iš ten saugomų dokumentų paaiškėjo daug M. Pretorijaus biografijos faktų, žinių apie jo darbo Nybudžiuose aplinkybes, patį Nybudžių bažnytkaimį, M. Pretorijaus bendradarbius, apie jo santykį su Karaliaučiaus universiteto teologais ir daug kitų dalykų.

2011 m. iš Vokietijos man parašė genealogijos tyrėjas Nikolajus fon Pokas (Nikolai von Pock), kad Berlyno bibliotekose jis radęs dar du dviejų „Prūsijos įdomybių“ knygų rankraščius, klausė patarimų rašomam straipsniui apie surastas kopijas, atsiuntė jų signatūras, pagal kurias užsakėme ir gavome XIII ir XVIII knygų kopijas. Jos pilnesnės nei mūsų turimos, su herbų piešiniais. Beje, apžiūrėjau ir Leningradą, kurio bibliotekose radau daugelį M. Pretorijaus cituotų leidinių ir galėjau po juos pasižvalgyti. Vokietijoje, Gotoje, peržiūrėjau Jono Bretkūno autorinės „Prūsų krašto kronikos“ fragmento nuorašą, bet ieškomų, dabar nežinomų rankraščių, kuriais rėmėsi M. Pretorijus, neradau... Tokia paieškų istorija.

Vien tai, kad Lietuvoje turime M. Pretorijaus „Prūsijos įdomybių“ rankraščius, tikras stebuklas. Jie buvo atrasti 1945 –1946 m., per istoriko Povilo Pakarklio ekspedicijas Karaliaučiaus krašte[11], ir parvežti į Lietuvą. Ar žinoma, kur juos rado?

11 Istorikas, teisininkas P. Pakarklis pokariu suorganizavo keletą mokslinių ekspedicijų į Mažąją Lietuvą, iš ten Lietuvos mokslų akademijos bibliotekai parvežė K. Donelaičio, M. Pretorijaus ir kitų rankraščių, lituanistinės medžiagos, senų knygų. Taip buvo išgelbėta nepaprastai vertinga, su Mažąja Lietuva susijusi istorinė medžiaga (V. Merkys). Pagal Mažosios Lietuvos enciklopediją (MLE).

P. Pakarklio garbei reikia pasakyti, kad visas M. Pretorijaus „Prūsijos įdomybių“ tekstas – XVIII a. kopija – yra parvežtas jo. Tikslios vietos, kur jį rado, jis nenurodė, bet minėjo Laukstyčius[12]. Įtariu, kad jis buvo radęs ir švarraščius, bet niekur apie tai neužsiminė... Vienos dalies švarraštį VU Mokslo muziejaus direktorius Vincas Žilėnas nupirko iš privataus asmens, prieš pat mirtį. Iš ko jį įsigijo, liko mįslė (gal todėl jam ir pardavė: žinojo, kad išsaugos paslaptį – tarp kolekcionierių pasitikėjimas labai vertinamas).

Kai pradėjome skelbti „Prūsijos įdomybes“, tikėjausi, kad išnirs ir antroji švarraščio dalis, bet iki šiol apie ją nieko nežinome. Čia tokia ilga, įdomi istorija. Kai pagalvoju, ta prūsistika mūsų istoriografijoje – tik silpna mokslinių tyrimų srovelė, grindžiama daugiausiai asmeninėmis iniciatyvomis. Šiek tiek ja užsiima Klaipėdos universitete, Lietuvių literatūros ir tautosakos bei Lietuvių kalbos institutuose.

Vilniaus universitete šioje srityje rimtai darbuojasi naujasis BŪDO redkolegijos narys, kalbininkas baltistas dr. Vytautas Rinkevičius, vadovavęs Prūsų kalbos paveldo duomenų bazės kūrimui[13], parengęs visos prūsų kalbos gramatinės sistemos aprašą „Prūsistikos pagrindai“ (2015), kurį, kaip prūsų kalbos įvadą, šiuo metu naudoja įvairių pasaulio universitetų mokslininkai bei studentai...

Tai labai paguodžia, juolab kad M. Pretorijaus paskelbtuose tomuose yra medžiagos ir kalbos istorijai – jis užrašė nemažai lietuviškų žodžių. Nepastebėjau, kad dabar kas nors su šia medžiaga būtų daroma... Manau, kad prūsistika turėtų būti nuolat tiriama, kad šioje srityje turėtų dirbti ne tik kalbininkai, bet ir istorikai, antropologai. Nes tauta yra žuvusi, ir istorijoje yra likusi didelė tuštuma – tarpeklis, tamsuma. Tai labai aiškiai yra suformulavęs V. Toporovas: prūsų kalbos žodyno

12 Laukstýčiai (vok. *Lochstädt*; rus. Pavlovo), bažnytkaimis ir valsčiaus centras Semboje, Fišhauzeno (Žuvininkų) apskrityje, 8 km į šiaurę nuo Piliavos, 5 km į pietryčius nuo Fišhauzeno, Aismarių nerijos šiauriniame gale, prie plento Piliava–Fišhauzenas, 40 km į vakarus nuo Karaliaučiaus. Pagal MLE.

13 Prūsų kalbos paveldo duomenų bazė (http://www.prusistika.flf.vu.lt) – tai VU mokslininkų 2013 m. parengta svetainė, skirta besidomintiems senąja prūsų kalba. Jos pagrindą sudaro elektroninė Vytauto Mažiulio „Prūsų kalbos etimologijos žodyno“ versija su reguliariai atnaujinamais bibliografijos papildymais. Taip pat skelbiamos pagrindinių prūsų kalbos senųjų tekstų faksimilės ir perrašai su integruotomis nuorodomis į žodyno straipsnius.

pratarmėje jis yra pasakęs, kad žmonija skolinga prūsams, kad tai ne tik mokslo, bet ir moralės reikalas. Tą patį prieš beveik 400 metų pajuto M. Pretorijus.

Kuo M. Pretorijaus „Prūsijos įdomybės“ išskirtinės to meto istoriografijos kontekste?

Dabar, kai „Prūsijos įdomybių“ tekstą jau gerai pažįstu, galiu jį palyginti su daugybe kitų to meto Prūsijos istorijų. Jų parašyta tikrai daug ir labai plačių, pavyzdžiui, Luko Davido[14] (paskelbtas tik XIX a.), Kasparo Šiùco[15], Kristofo Hartknocho[16] ir kt. M. Pretorijaus kūrinys skiriasi tuo, kad jam patys prūsai buvo istorijos subjektas. Jo teiginiai, argumentacija, visa medžiaga komponuojama taip, kad suprastume, kas jie tokie buvo ir kaip jie elgėsi istorijoje. Tokio požiūrio į prūsus istoriją iš esmės pradeda Simonas Grunau XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje[17]. Jis kaltinamas pasakojimų, legendų kūrimu, mistifikacija, vizionieriškų požiūriu, bet prieš kaltinant turbūt svarbu pasiaiškinti, kodėl taip yra. Vienas paaiškinimas būtų toks: S. Grunau galėjo daug ką paimti iš sakytinės istorijos, nes rašytinių šaltinių apie prūsus likę labai nedaug, tik nuotrupos, fragmentai, dažniausiai apie juos buvo rašoma iš nukariautojų, kolonizatorių perspektyvos, kita vertus, to meto istorikas tokiam užmojui vykdyti neturėjo „instrumentų“.

Aš S. Grunau veikalo nepažįstu taip gerai, kaip M. Pretorijaus, nesu jo viso atmintyje taip gerai suvaldžiusi, bet visus „pavojingus“ „Prūsijos įdomybių“ teiginius tikrinau ir pas S. Grunau: ką pasakė vienas ir ką – kitas. Ir matau, kad M. Pretorijus S. Grunau kroniką labai gerai žinojo (reikia prisiminti, kad jo laikais tai tebuvo rankraštis, kaip ir L. Davido ar J. Bretkūno kronikos). Manau, kad M. Pretorijus namuose turėjo J. Bretkūno (savo protėvio) rankraštį, o šis perima iš S. Grunau tą pačią poziciją: jam prūsai – ne nukariautoji teritorija (žmogiškieji ištekliai, ekonomika), jie turi savo istorinį interesą. Deja, išliko ir mus pasiekė tik negausūs J. Bretkūno kronikos fragmentai (maždaug 49 puslapiai, na, 50), iš kurių mažai ką gali spręsti.

Man daro įspūdį M. Pretorijaus akademinis kruopštumas ir korektiškumas – citatos, nuorodos. Ar tai buvo įprasta to meto istoriografijoje? Rengdama M. Pretorijaus tomus daug dėmesio ir laiko skyrėte visų nuorodų, t. y. šaltinių, identifikavimui. Ar tarp jų daug tokių, apie kuriuos nieko nebežinome, kurie neišliko?

Nuoroda padoriam mokslininkui ir XVI a., ir XVII a. buvo privalomas dalykas, M. Pretorijus to laikėsi. Jisai, matyt, norėjo būti pripažintas kaip akademinis autorius. Iki šiol jo nuorodomis, kurios parašytos labai sutrumpintai, niekas nesidomėjo, nes jas „restauruoti“, atstatyti – sunkus darbas, bet XX a. pabaigoje–XXI a. pradžioje jau yra įmanomas, ir aš tai pabandžiau padaryti.

M. Pretorijus mini ir žuvusius rankraščius, bet labai nedaug. Pirmiausia, tai J. Bretkūno „Chronikonas...“, J. Rozencveigo (J. Rosenzweig) „Rapsodijos“ ir kt. Kad tokie rankraščiai buvo, liudija tai, kad tą patį autorių XVI a. minėjo Prūsijos istorikas ir kartografas Kasparas Henenbergeris (Caspar Hennenberger), J. Bretkūnas, tą patį autorių cituoja M. Pretorijus... Dar nesu palyginusi šių citatų turinių, tai didelis darbas, be to, kaip minėjau, J. Bretkūno rankraščių išlikę labai nedaug.

Problemiškiausi yra pirmieji šaltiniai, kuriuos mini visi kaip vienas – ir S. Grunau, ir J. Bretkūnas, ir daugybė kitų autorių, rašiusių apie Prūsijos istoriją, – ta pati žinia sklinda kaip klišė, ją vieni perima iš kitų. Tai pirmojo Prūsijos vyskupo Kristijono kronika, o šis rėmęsis tokiu Dyvoniu ir Jaroslavu, vienalaikiu bažnytiniu

14 Lukas Davidas (Lucas David) 1573–1583 m. parašė „Prūsijos kroniką“ (*Preussische Chronik*), sudarytą iš dešimties knygų ir apimančią įvykius iki 1410 m.

15 Kasparas Šiùcas (Caspar Schütz) – prūsų kilmės vokiečių istorikas. Remdamasis S. Grunau veikalu parašė 11 tomų (išspausdino 10) veikalą „Senosios Prūsijos istorija“ (*Historia rerum Prussicarum*..., 1592–1599) apie Prūsijos istoriją iki 1525 m., juo vėliau rėmėsi M. Pretorijus ir kt. Aprašė prūsų šventvietes, religiją ir papročius. Pagal VLE.

16 Kristofas Hartknochas (Christoph Hartknoch) – vokiečių istorikas, paveiktas M. Pretorijaus, ėmėsi tirti Prūsos krašto praeitį, svarbiausi veikalai: „Rinktinės istorinės disertacijos apie įvairius Prūsos dalykus“ (*Selectae dissertationes historicae de variis rebus Prussicis*, 1679), „Senoji ir naujoji Prūsija, arba dvi Prūsijos istorijos dalys“ (*Alt- und neues Preussen, oder Preussischer Historien zwey Theile*,1684). Pastaroji knyga vertinga ir dėl unikalių Prūsijos bei Mažosios Lietuvos miestų vario raižinių. Pagal VLE.

17 S. Grunau apie 1510–1526 m. parašė veikalą „Kronika ir aprašymas linksmiausių, reikalingiausių ir tikrų Prūsijos žemės istorijų“ (*Cronica und beschreibung allerlüstlichenn, nützlichsten und waren historien des namkundigenn landes zu Prewssen*), kuris tik 1875 m. išleistas „Prūsijos kronikos“ (*Preussische Chronik*) pavadinimu. Pagal VLE.

veikėju[18]. Dauguma istorikų mano, kad tai yra mistiniai, neegzistuojantys raštai, tik J. Foigtas labai atsargiai teigia: negalime pasakyti, kad jų tikrai nebuvo, galbūt galėjo būti. Teiginys, kad buvusi pirmojo Prūsijos vyskupo kronika, atrodo, lyg ir galimas – nes tai vyskupas: yra aparatas, yra raštingi žmonės ir interesas tai surašyti. Aš nesu linkusi nei atmesti, nei pritarti – buvo ar nebuvo. Juk labai daug ko nežinome, ir jau nebesužinosime.

Ar dėl to M. Pretorijus sulaukia istorikų priekaištų?

Nežinau, ar suspėsiu, bet norėčiau padaryti tokį istorijos teismą: sugretinti M. Pretorijų vertinusiųjų teiginius, jam išsakytus priekaištus su tuo, ką konkrečiai jis yra parašęs, kodėl ir koks yra jo kontekstas. Pavyzdžiui, bent keli XIX ir XX a. vokiečių istorikai kritikavo M. Pretorijų už tai, kad jis tiek daug rašė apie gotus ir manė, kad iš gotų yra kilusios daugybė Vidurio ir Rytų Europos tautų, ir, kaip jie rašė, esą jo vaizduotė sukūrusi didelę chimerišką gotų imperiją. Ketinu, jei gyvenimas duos laiko, pasigilinti į to meto istoriografiją apie gotus.

Ką apie tai žinome? V a., antikos pabaiga, Romos imperijos žlugimas ir iš ten – keli pagrindiniai Flavijaus Kasiodoro „Gotų istorijos“, kurią VI a. atpasakojo Jordanas, paliudijimai, kokios buvo barbarų gentys, kaip jos veikė, kokie jų kunigaikščiai, kokios dinastijos ir kokie jų santykiai su Romos imperija. Tie šaltiniai tokie trumpi, ir ten tiek nedaug informacijos, kad pagal juos aiškinantis vėliau susiformavusių tautų kilmę, galima ir stipriai suklysti. Įdomu, kad vertindamas daugelio to meto istorikų požiūrį M. Pretorijus išlaikė kritinę distanciją. O prūsus jis kildina iš alanų.

Čia pasirodo Vaidevučio mitas ar legenda?

Aš ją vadinu legenda, ne mitu. Mitu vadinu pasakojimus, kuriuose yra pasaulio kūrimo momentas, o čia yra valstybės kūrimo legenda. Taip, mes vis ieškome baltiškojo epo, ir nėra, nėra, nėra... O M. Pretorijus, sekdamas J. Bretkūnu, šis – S. Grunau, o šis – Erazmu Stela, rašo apie Vaidevutį ir jo giminę. (Beje, M. Pretorijus jį vadina Veidivuičiu ir teigia, kad šis asmenvardis sudarytas iš dviejų prūsiškų žodžių). Beveik visos Europos tautos turėjo legendas apie jas subūrusius arba jų valstybę kūrusius asmenis. Ir Pretorijui, ir daugumai iki jo tai – istoriniai asmenys. Nors nuo XVII a. vidurio istoriografijoje jau atsiranda distancija: kai kurie istorikai jau sako, kad tai legendiniai herojai, ir pradeda suvokti tų legendinių dalių paskirtį.

Bet M. Pretorijui tai – tikrovė. Tam tikra prasme istoriografijos raidoje jis vėluoja, bet norėdamas prūsus padaryti istorijos subjektu neturi jokių kitų duomenų – juk archeologijos dar nėra, lyginamosios kalbotyros nėra, istorinės geografijos, pagrįstos rimtais tyrinėjimais, taip pat nėra, nors kartografija tuo metu jau buvo toliau pažengusi nei, pavyzdžiui, kalbotyra. Jis dar neturi „statybinių medžiagų“, neturi iš ko padaryti ir sutelkia į vieną vietą tą vizionierišką požiūrį...

Vaidevučio legenda mums yra šiek tiek žinoma, bet nepakankamai. Įdomu, kad 1712 m. pagal Vaidevučio legendą Vilniaus universiteto jėzuitų teatre jau buvo pastatytas spektaklis[19]. Vaidevutis palygina tautą su bičių aviliu ir jisai, kaip valdovas, tvarkosi bendruomenėje, kurioje kiekvienas, kaip bitės, turi savo funkciją.

Bet M. Pretorijaus legendoje apimta plačiau. Jo veikale – ir žemių kilmės, ir jų pavadinimų, ir asmenvardžių paaiškinimai. Ir dar – Lietuvos, kaip Prūsijos dalies, atsiradimas. Algirdui Juliui Greimui mitas – tai figūratyvinis tikrovės suvokimas, o štai M. Pretorijui – figūratyvinis personifikuotas istorijos suvokimas. Pateikdamas Vaidevučio palikuonių biografijas, jis į jas įterpia žemių, kurias šie valdę, istorinę tikrovę, t. y. į biografijas įterpiami tikrovės įvykiai.

Galėtume pradėti aiškintis: lietuvių kilmės iš romėnų istorija – tai viena legendos atšaka, Vaidevučio istorija – kita legendos atšaka, bet jos turi bendrą paskatą, bendrą intenciją. Vaidevutis yra atėjęs iš antikos laikų, M. Pretorijus bando

18 Pagal S. Grunau, Dyvonis parašęs kroniką prūsų kalba ir prūsiškais rašmenimis (kurie buvę panašūs į kirilicos), jo veikalas kėlęs nuostabą ne tik krikščionims, bet ir prūsams, nes ten buvę aprašyti nepaprasti dalykai. Jo kronika naudojęsis Jaroslavas, Plocko prepozitas; Dyvonis pas jį buvodavęs ir ten miręs. Vėliau iš šios kronikos daug įdomių dalykų užsirašęs ir pirmasis Prūsos vyskupas Kristijonas. (I. Lukšaitė). Pagal MLE.

19 1712 m. Vilniuje pastatyta Kazimiero Bžozovskio (Brzozowski) drama „Kovos kelias į aukščiausias garbės viršūnes“ (*Via Appia ad celsissimas sonorum aspices*) kildino Lietuvos ir Lenkijos Respublikos valdovus tiesiogiai iš karaliaus Vaidevučio. Dramoje į sostą išrinktas Vaidevutis stebuklingoje arkoje regi visus būsimus Lietuvos viešpačius: Litalaną, Palemoną, Mindaugą, Gediminą, Algirdą ir Respublikos karalių Jogailą, o bičių dūzgimas pranašauja dar būsimų karalių eilę. (Darius Kuolys, žr. www.saltiniai.info).

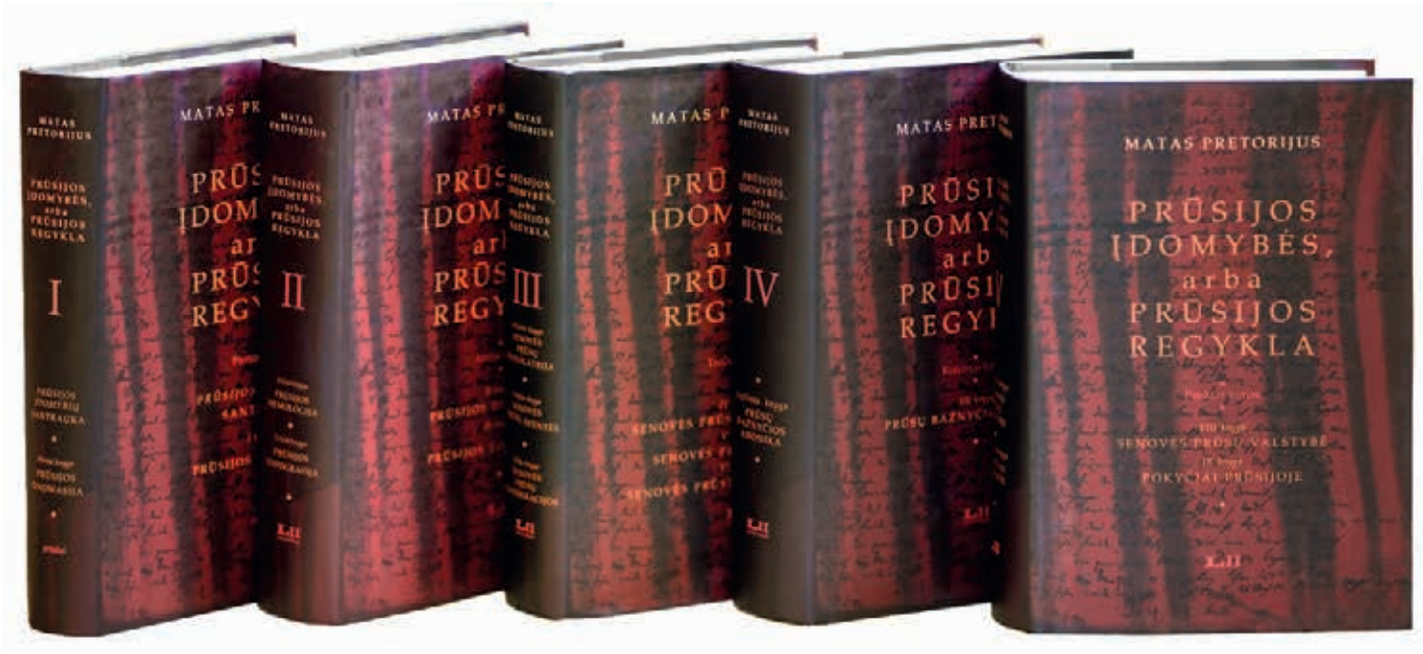

1999–2019 m. išleisti penki M. Pretorijaus veikalo „Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla“ tomai.
Jono Tumasonio nuotrauka

surasti istorinį laikotarpį, kuriame jis būtų galėjęs gyventi kaip istorinis asmuo, ir klaidžioja tarp V ir IX a. Turint omenyje, kad pagal J. Bretkūną, S. Grunau ir M. Pretorijų, Vaidevutis su broliu Bruteniu išgyveno daugiau kaip šimtą metų, realiai skaičiuojant, vis tiek poros šimtų metų pritrūksta, kad galėtume surasti jungtį tarp V ir IX a. legendinių valdovų. Būtų labai įdomu į šią legendą pasižiūrėti kaimyninių valstybių kontekste. Taip lenkų istorikas Janas Jurkėvičius (Jan Jurkiewicz) knygoje „Nuo Palemono iki Gedimino: ankstyvųjų naujųjų laikų vaizdiniai apie Lietuvos pradžią“ (*Od Palemona do Giedymina: wczesnonowożytne wyobrażenia o początkach Litwy*, I dalis, 2012) nagrinėja lietuvių kilmės iš romėnų teoriją. Puikus jo darbas, fantastiškas! Jis remiasi daugelio mokslo šakų duomenimis, aprėpia ir istorinius, ir legendinius asmenis, nagrinėjami jų veiklos kontekstai ir jų funcijos kaita. Tai milžiniškas darbas... Bet Vaidevutis iki šiol neišsiaiškintas, nors tai tos pačios legendos atšaka. Tik kilmės iš romėnų legendoje pirmasis išeivis yra romėnas Neronas iš Romos, o Vaidevutis yra atkeliavęs iš Jordano laikų Panonijos, t. y. jis barbarų pakraščio žmogus, alanas (gotai – taip pat ne romėnai). Tad šių legendų intencijos skiriasi: antrojoje mūsų valstybė atsiradusi ne romėnų, o barbarų dėka...

Rašydamas apie Vaidevutį, M. Pretorijus ne tik remiasi ankstesniais autoriais, bet ir juos papildo, t. y. užrašo savąjį pasakojimą...

Jisai teigia, kad senovės prūsai turėję galingą savo valstybę, ji buvusi ne tik teritorinė, bet ir dvasinė Brutenio imperija, vadinosi Krivvaldija, ir į ją patenka visa lietuviškai kalbanti teritorija – Žemaitija, Lietuva (žodis Krivvaldija yra įrašytas ir žemėlapyje, kuris skelbiamas šeštajame „Prūsijos įdomybių“ tome, ir ten ne *Litva*, *Lituania*, o M. Pretorijaus ranka užrašyta – *Lietva*). Ta Krivvaldija – milžiniška valstybė. Jis nerašo, kad Vaidevutis valdo Lietuvos teritoriją, bet Lietuva ir Prūsija turi bendrą šventovę – Romuvą, kurią valdo Brutenis: ta pati šventovė, tie patys dievai, toks pat tikėjimas. Kai Vaidevutis ir Brutenis nusprendžia išeiti pas dievus, jie užlipa ant laužo ir susidegina, bet prieš tai Vaidevutis padalija teritoriją savo palikuonims. S. Grunau ir J. Bretkūnas aiškina, kad Vaidevučio sūnums, o M. Pretorijus sako, kad ne tik sūnums, bet ir žentams. Ir tie sūnūs bei žentai gauna prūsų žemių vardus, o ne priešingai (kaip žentai galėjo tuos vardus gauti, neaišku): Nadruvis – Nadruvą, Sūdas – Sūduvą, Sembas – Sembą, o Litvas (arba Lietvas, ar Litfas, arba Lifas) gauna Lietuvą. Jie valdo, ir kas atsitinka – reikia išrinkti krivį (jis yra renkamas!). Lietvas siūlo

savo, o Nadruva siūlo savo krivį kaip kandidatą. Ir Lietvas paskandina Nadruvos kandidatą, bet tada jam pareiškiama, kad jis išdavęs brolystės susitarimą, nes sukūrus valstybę jie pasižadėjo, kad broliausis, gerbs vienas kitą, vienas kitam padės ir bus ištikimi. Tad tas priesaikas sulaužęs, jis nebegalįs atvykti į Romuvą, – įvyksta ekstradicija. Tada jis steigiąs savo šventvietę, ir šitaip Lietuva atsiskirianti nuo Prūsijos.

Precedentas ne iš pačių gražiausių...

Užtat Varmijos valdovo Varmio, kuris anksti žuvo (užsibuvęs karo žygiuose, jis paskęsta ledu keldamasis per Vyslą), žmona Ermija buvusi vaidilutė. Ji tapo moterų įstatymų kūrėja, t. y. ji išleidžianti priesakus, kaip moterys turinčios elgtis. Dar ten yra visokių įvykių. Aš manau, kad ši legendinė istorija yra bendra Prūsijos ir Lietuvos legenda. Apie Vaidevutį rašo ir Albertas Vijūkas-Kojalavičius[20], pastarasis istorikas yra M. Pretorijui artimiausias, nuolat cituojamas.

Vaidevutis yra pirmasis valdovas, kuris suteikia įstatymus, visuomenės tvarką, kodifikuoja arba patvirtina religiją, apeigas. Jis yra kūrėjas – kuria prūsų valstybę. O jos kilmė turi būti labai garbinga, antikos paliudyta. Bet gale M. Pretorijus susuka tokį mazgą: jis pritaria A. Vijūkui-Kojalavičiui, kad Vaidevutis buvęs alanas, nes jis esą gimęs prie Alos upės, kuri yra Prūsijoje (tai ne gentinė kilmė, o pagal vietovardį!), tokiu atveju jis esąs prūsas. Bet kitoj vietoj M. Pretorijus neneigia, kad Vaidevutis atėjęs iš Panonijos, to tolimo Italijos krašto (nes tautų kraustymąsi – Jordaną – visi jie pripažįsta be jokių išlygų), tad valstybę formuoja ne vietinės genties žmogus, o atsikėlęs. Taip yra daugelyje tautų, visos reformos atnešamos lyg iš šalies, matyt, tai visais laikais suteikia joms autoritetą.

M. Pretorijus paliko žinių ir apie Prūsijos kilminguosius, surašė jų vardus?

Kilmingieji yra XIII knygoje, numatomame šeštajame „Prūsijos įdomybių“ tome. Jis nori atskirti naujuosius prūsus, jau po ordino užkariavimo, ir senovės Prūsiją, tad uoliai išrankioja visus XIV a. Petro Dusburgiečio paminėtus asmenvardžius, – manykime, kad tai yra realios asmenybės. Taip pat išrankioja vardus iš sukilimų istorijos. Jis mano, kad jei yra vietovardis, buvęs ir jo šeimininkas, t. y. ir iš vietovardžių bando rekonstruoti asmenvardžius.

Pabandžiau pasižiūrėti, kokie prūsų vietovardžiai, kalbininkų Jurgio Gerulio, Rainoldo Trautmano (Reinhold Trautmann) arba Viliaus Pėteraičio manymu, buvo asmenvardinės kilmės, ir matau, kad jų išties daug sutampa. Galbūt tai M. Pretorijaus kalbinė nuojauta, arba dar buvo kokia sakytinė tradicija. Kai J. Gerulis patvirtina, kad vietovardis gali būti kilęs iš asmenvardžio, mintyse džiaugiuosi: „Šaunuolis Pretorijus!“

Dar yra legendinių asmenvardžių – tai Vaidevučio palikuonys, jų žmonos, vaikai. Juos M. Pretorijus laiko tikrais senovės Prūsijos kilmingaisiais – su herbais, su viskuo. Dar jis teigia, kad ir Herkus Mantas buvęs Vaidevučio palikuonis (nors visų kartų jis susieti negali, lieka apie 100 metų tarpelis). Žymius Prūsų sukilimo vadus jis taip pat priskiria prie Vaidevučio giminės ir pažymi, kad žmonėms tai yra svarbu.

Jau paskutinėje, XVIII knygoje jis mini XVI–XVII a. vokiečių kilmingųjų pavardes, kurie, jo manymu, kilę iš prūsų, yra tokių, kurie asimiliavosi, t. y. laiko garbe kildintis iš prūsų, nors jau seniai yra vokiečių kultūros žmonės. O ankstesnėje, XIII knygoje – tik apie šimtą su trupučiu XIII a. asmenvardžių. Juos atidžiai peržiūrėjau, aiškinausi, iš kur M. Pretorijus juos perėmė. Dalis šių asmenvardžių – iš kitų šaltinių, o kiti – aiškiai legendiniai. Bet jis tą legendą praplečia į istorinį laiką (Herkus Mantas – XIII a.), legendinius asmenis su istoriniais bando susieti giminystės ryšiais. Dažniausiai negali jų tiesiogiai susieti, bet atsargiai pasako: aš manau, kad ir Herkus Mantas yra iš Vaidevučio. Nes jis, kaip valstybės vyras, vadovavo dideliam, sudėtingam sukilimui, jam pakluso ir kitų žemių karvedžiai, tad čia jau kaip ir valstybės užuomazgos.

M. Pretorijus gimsta, auga Klaipėdoje, po studijų porą metų ten darbuojasi, po to perkeliamas į Nybudžių parapiją, kur, kaip rašote, „rinko etnografinę medžiagą apie vietos gyventojų kalbą, tikėjimą, papročius, pradėjo intensyvią istoriko ir etnografo veiklą“, rašė „Prūsijos įdomybes“. Gal jis pats yra užsiminęs, kas paskatino imtis šio darbo?

20 Albertas Kojalāvičius-Vijūkas (1609–1677) – lietuvių istorikas, teologas, filosofas, rašė lotynų, kai kuriuos veikalus – lenkų kalba. Svarbiausias veikalas – pirmoji spausdinta Lietuvos istorija (*Historiae Lituanae*; I dalis išspausdinta 1650 m. Dancige (dabar Gdanskas), II – 1669 m. Antverpene (lietuvių kalba – 1988 m.). Pagal VLE.

Mato Pretorijaus „Prūsijos įdomybių, arba Prūsijos regyklos“ IV knygos žemėlapis-iliustracija „Kryvvaldija – aukščiausio prūsų ir lietuvių šventiko imperija, autorius Matas Pretorijus Klaipėdietis, 1691 m.“ su krivio herbu. Saugoma Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje

5
Ladoga
INGERMANNIA
Narwa
Dago I.
Oesel I.
Plescow
Wenden
Rigau
Mitau
Koke
Duna fl.
Curland
Zamogetia
Bisze
Polocko
Witepsk
Smolensko
Orsow
Kowno
Nadrona
Wilna
Barthia
Sudauia
Bielica
Borissow
Mohilow
Rosacow
Pinsk
Babica
Nowogrod
Dobrovica
Olewsca
Gernobel
Kepon
Swiasel
Ostrog
Constantinopol
Kiew
Lublin

Negaliu pasakyti, per mažai apie jį turime duomenų. Vien tai, kad J. Bretkūnas buvo jo protėvis, galėjo duoti postūmį, bet negalėjo tapti tokios milžiniškos mobilizacijos akstinu. Matyt, paskatų buvo ne viena. Pirmiausia, Prūsijos istoriografijos raida, atėjo laikas to krašto istoriją pamatyti kitomis akimis. Antra, ta aplinkybė, kad prūsų tauta jau baigė išnykti. Istorikui iš pašaukimo, tai suvokus, turėjo būti sunku su tokia tikrove susitaikyti. M. Pretorijus nusprendė, kad jo parapijiečiai, tie 27 Nybudžių parapijos kaimai, buvo tiesioginiai prūsų palikuonys. Kad jų kalba – tai pakitusi senųjų prūsų kalba, tapusi lietuvininkų kalba (iš tiesų – lietuvių vakarų aukštaičių). Ir nesutiko su tuo, kad prūsų nebėra. Jam atrodė, kad tie lietuvininkai, ta Mažoji Lietuva ir yra Prūsijos palikuonys, senovės Prūsijos tąsa. Iš dalies tai buvo ilgo proceso etapas, dalis tų gyventojų asimiliavosi ir tapo lietuvininkais, negalima šito paneigti, galime kalbėti apie kultūrinį substratą, bet XVII a. jis sunkiai atsekamas, nes tai kelis kartus nukariautas kraštas, nuo XX a. antrosios pusės jau nieko nebėra...

O M. Pretorijus jam paskyrė visą savo gyvenimą, be liekanos. Jis išvažiavo iš Nybudžių, atsisakė tėvų tikėjimo, atsisakė visos savo aplinkos – na, ji jam buvo nedraugiška, bent jau bažnytinė vadovybė jam buvo nepalanki, ir jis nematė perspektyvos ten savo darbą pabaigti. Gal buvo impulsyvus žmogus ir labai išvargęs... Bandau įsivaizduoti, kaip jam reikėjo dirbti: Nybudžiuose jis buvo pririštas prie kasdienių dvasininko pareigų, reikėjo įdirbti jam paskirtą žemės ūbą, kad turėtų kasdienio maisto, ir dar kažkaip reikėjo patekti į Karaliaučių, į bibliotekas, archyvus, o keliauti galėjo tik arkliu. Ten ir vėl atgal. Manau, kad jis buvo nusirašęs daugybę dalykų, nes S. Grunau jis cituoja gana tiksliai (nurodydamas traktato, skyriaus ir paragrafo numerį). Aš bandžiau tikrinti – ten tik vienas kitas riktas. O S. Grunau buvo likęs ne vienas rankraštis, buvo daug jo nuorašų. Jis cituoja bent keturias ordino kronikas, kurios buvo publikuotos tik vėliau, tad M. Pretorijus skaitė jų rankraščius, labai daug tos rankraštinės medžiagos. Galbūt vieną kitą knygą jis galėjo įsigyti arba paveldėti iš J. Bretkūno (tai nežinoma, bet vienoj vietoj jis užsimena apie J. Bretkūno biblioteką), Kristofas Hartknochas buvo spausdintas – galėjo turėti. Bet knygos buvo brangios, o jis turėjo savo lėšomis jas įsigyti. Ar išvažiuodamas iš Nybudžių galėjo su savimi pasiimti tas knygas, neaišku, nes jis juk buvo bėglys...

Tarkim, ketvirtasis „Prūsijos įdomybių“ tomas yra skirtas Bažnyčios istorijai, apie tai knygose jau daug buvo rašoma, bet jis pradeda cituoti konfliktą, kuris vyko nuo XVII a. pirmos pusės tarp liuteronų ortodoksų ir po truputėlį gravituojančiųjų į Filipo Melanchtono[21] pusę (Karaliaučiuje jie buvo pasmerkti). Tuo metu vyko milžiniška polemika, ir Dancige, ir Karaliaučiuje išspausdinta daugybė leidinių. Bandžiau atsekti – beveik visus juos M. Pretorijus mini, cituoja, nurodo pavadinimą ir argumentaciją. Karaliaučiaus universitete vyko teologinė diskusija, buvo jos rankraštis, – visa ta medžiaga M. Pretorijui žinoma. Kaip jis ją susirinko?

Kai jis atsirado Olivoje, pas jėzuitus, šalia buvo Dancigas su vieša, atvira miesto magistrato biblioteka, tad galėjo ten eiti ir skaityti. Bet tas etapas truko labai neilgai, 2–3 metus. O kai jis turėjo persikelti į Veiherovą (maždaug už 50 km), jau turėjo tris parapijas, tarp kurių didžiausias atstumas buvo 70 km ir kurias turėjo aptarnauti važiuodamas arkliu. Tai apie kokį medžiagos rinkimą gali būti kalba?! Galėjo būti tik rankraščio tobulinimas...

Tai buvo žmogus pasiryžėlis, visą gyvenimą, be liekanos, paskyręs tokiai didžiulei vizijai, užmojui, kurį labai sunku buvo įvykdyti. S. Grunau, kaip supratau, gyveno ir dirbo vienuolyne, turėjo stogą virš galvos, žvakę, maisto, o M. Pretorijui visa tai reikėjo užsidirbti.

Po 300 metų kažkuriam istorikui turėjo suvirpėti moralinė pareiga – nors jo rankraštį paskelbti, parodyti, kiek pastangų reikėjo istorikui, tiksliau, kultūros istorikui, siekiant įgyvendinti savąją viziją, savo užmojį. Jis tai padarė, įgyvendino, bet liko nesuprastas.

Taip po 300 metų pildosi jo svajonė...

Tai yra mūsų skola. Mes gyvename visiškai kitomis sąlygomis. Tarkim, man reikia patikrinti, ką M. Pretorijus citavo iš XVI a. leidinio, ir aš, sėdėdama namuose, randu kur nors Bavarijos bibliotekoje gerai suskaitmenintą XVI a. veikalą ir patikrinu... Arba kai kyla klausimas, kuo jis remiasi rašydamas apie kalbą, apie hetitus ar panašiai, galiu rasti suskaitmenintus XVI–XVII a. leidinius lotynų kalba ir pasižiūrėti... Kodėl tam skyriau didelę dalį savo mokslinio gyvenimo? Yra

21 Filipas Melánchtonas (Philipp Melanchthon) (1497–1560) – vokiečių filologas, evangelikų teologas, humanistas, Bažnyčios reformatorius. Pagal VLE.

toks dalykas, kaip laiko griūtis, – apie tai rašė Jonas Strielkūnas:

Į praeitį žvelgsi – griuvėsiai, griuvėsiai.
Ir miestai, ir žygiai – išnykę, praėję...
Kas amžių tamsybėse uždegė šviesą?
Kas šiandien beatmena pirmą kūrėją?
<...>
Ateina tas metas, kai priblokštai sielai
Atsiveria vėlei – griuvėsiai, griuvėsiai...
Bet eina žmogus į griūvantį laiką
Ir griūvančias sienas lyg milžinas laiko.

„Griūvantis laikas“

Dalykai, kuriuos mes bandome suprasti, iškyla iš laiko griuvėsių. Mes iš vienos hipotezės vedam kitą – tai tarsi audinio audimas, bet lieka ir tokio netikrumo. Tačiau kai žūsta tauta, kažkam tai turi rūpėti. Svarbu, ar žmonijos atmintis apie tą žuvusią tautą yra gyva, ar negyva. Tam yra kuriama kultūrinė atmintis, t. y. tai, ką vienos, antros ar trečios kartos manymu, yra būtina atsiminti ir kas skleidžiama savajai kartai kaip jos gyvavimui reikalingos žinios.

M. Pretorijus jau XVII a. suvokė, kad reikia žinoti, kas buvo tie prūsai. Ir kad jo laikų visuomenė turi tai suvokti kaip savo istorijos dalį. Tai buvo milžiniška pastanga kurti kultūros atmintį.

Rankraštis liko, jis buvo perrašytas, vadinasi, dar kažkam jis tikrai rūpėjo, bet nebuvo deramos sklaidos, nebuvo pakankamai žinių apie tai moksliniame pasakojime ir viešojoje erdvėje. M. Pretorijus ėmėsi atsakomybės pristatyti šitą tautą plačiai, su visomis jos kultūrinėmis, politinėmis, kalbos realijomis, ir jis tai padarė. Mes, juo remdamiesi, galėtume toliau formuoti tą kultūrinę atmintį. Negali sakyti, kad nieko nedarome, kad visai nefunkcionuoja tos žinios: jau minėjau V. Mažiulio keturių tomų „Prūsų kalbos etimologijos žodyną“, puikiai parengti „Prūsų kalbos paminklai“[22], išleista pusė V. Toporovo prūsų kalbos žodyno, publikuojamas vienas kitas šaltinis...

Bet yra kažkokia istorijos atsakomybė prieš amžius, ir jei nejauti tos atsakomybės, tai koks tu istorikas?! Istoriko prigimtyje yra pastanga laikyti griūvančią sieną, neleisti užmiršti to, kas žmonijai gali būti svarbu. Ir prūsistams tai turėtų būti labai svarbu.

22 *Prūsų kalbos paminklai*. V., 1966, d. 1, V., 1981, d. 2; *Pirmoji prūsų knyga*. V., 1995.

Pabaigai – nors trumpai apibūdinkite, ką aprėpia šeštasis „Prūsijos įdomybių“ tomas?

Pirma šio tomo dalis – „Prūsijos teisė“ (X knyga). M. Pretorijus išdėsto, kiek jų buvo ir kokios: ima senąją paprotinę teisę, Kristburgo (Christburgo) susitarimą[23], o paskui labai atidžiai nagrinėja visas vokiečių kolonizavimo laikotarpio teises, kurios galėjo egzistuoti prūsų teritorijoje: ir lenkų teisę, ir Vestfalijos, ir ypač Kulmo, nes visa teritorija pradeda tvarkytis pagal vokiečių kolonistų kaimams skirtą Kulmo teisę, ir ji kitokia negu prūsų. Tarkim, rašo, kad Klaipėda anksčiau turėjo Liubeko teisę, o kai pakeitė į Kulmo, burggrafas paliepęs ją nurašyti, tad M. Pretorijus savo rankose turėjo Kulmo teisės nuorašą, padarytą Klaipėdoje. Aprašo teisės kaitą ir pasiekia savo laikus.

Dar yra „Prūsijos klestėjimas“ (XII knyga): senovės Prūsijos valstybė, prūsų sukilimai, vadovaujant Svetopolkui, Pomeranijos kunigaikščiui... Kova su Mazovija, kova su Kulmu, su Pamarėnais ir pamarėnų vadovaujami prūsų sukilimai – iki XIII a. pabaigos. Paskui – minėtieji XIII a. kilmingieji („Senieji Prūsos kilmingieji“, XIII knyga), po to – „Senovės prūsų ūkis“ (XIV knyga), kasdienis gyvenimas, kurio aprašymas visai įdomiai papildo ankstesniuose tomuose skelbtas etnografines žinias. Pavyzdžiui, jis aprašo visą numo raidą. Tarkim, iš pradžių buvęs atviras ugniakuras su pakabinamu katilu, paskui jis apmūrijamas ir išvedamas į aukštinį, tai dūminė pirkia, paskui jau krosnis, bet dar sukrauta iš akmenų, o paskui jau atsiranda išmūryta iš plytų ir molio. Mini ir koklines krosnis. Aprašo žardus – kaip javus džiovina. Ta knyga mūsų etnografų dar neišnaudota.

Labai įdomus nedidelis fragmentas apie vaistines žoles, pavyzdžiui, kas yra gryžžolė, pinigžolė, arba pinigų žolė: radę miške, žmonės jos neskina, bet tiki, kad turės pinigų. Šiame tome labai daug lietuviškų žodžių, ir prie jų niekur nenurodyta, kad būtų paimti iš J. Bretkūno, tad, matyt, jie iš Nybudžių apylinkių, o gal iš jo kaimynų sudarytų žuvusių žodynų rankraščių.

Na, o septintajame, paskutiniame „Prūsijos įdomybių“ tome turėtų būti ir minėtoji XVI knyga „Apie prūsų kalbą“!

23 Vokiečių ordino ir prūsų sukilėlių (Pamedės, dalies Varmės ir Notangos žemių) sutartis, sudaryta 1249 02 07 Christburgo pilyje po prūsų pralaimėto 1242–1249 m. sukilimo. Prūsai sutiko priimti krikščionybę ir pripažinti Vokiečių ordino valdžią.

Vokiečių istorikams ta knyga buvo įdomi, kaip aiškinanti prūsų ir lietuvių kalbų istoriją. XVI–XVII a. – tai lyginamosios kalbotyros priešaušris. Žinoma, dar nėra suprasti kalbų kaitos dėsniai, lyginama tiktai pagal skambesį (lyginamosios kalbotyros mokslas atsiranda tik XIX a.). Vokiečiams M. Pretorijus yra autoritetas todėl, kad mokėjo prūsų ir lietuvių kalbas. Pavyzdžiui, K. Hartknochas rašo, kad viskas, ką jis paskelbė apie kalbą, yra imta iš M. Pretorijaus, nes jis pats lietuvių kalbos nemokėjo.

M. Pretorijus turėjo skirti lietuvių ir prūsų kalbas, tikrai turėjo po ranka ir pirmojo, ir antrojo katekizmų tekstus prūsų kalba, turėjo ir S. Grunau prūsų kalbos žodynėlį – tuos prūsų kalbos gabaliukus jis yra tiksliai nurašęs, bet nors nuo pirmųjų prūsiškų katekizmų buvo praėję tik 130 metų, jam vis tiek atrodė, kad Nybudžių parapijiečių kalba yra evoliucionavusi prūsų, jis manė, kad kalba labai stipriai pakito, ir aiškino, kodėl. Kai jis sako, kad koks nors jo aplinkos žodis yra prūsiškas, aš tikrinu V. Toporovo, V. Mažiulio žodynuose ir, deja, dažniausiai parašau, kad ne.

Nuo pat „Prūsijos įdomybių“ rengimo spaudai pradžios, Jūs pati rašėte projektus, kad būtų skirtas finansavimas šiems išskirtinės kompetencijos, didelio kruopštumo, begalės laiko reikalaujantiems darbams: nuo rankraščių vertimo, komentavimo iki tekstų redagavimo ir spausdinimo. Ar tokio masto šaltinio publikavimas sulaukė deramo mūsų valstybės dėmesio ir palaikymo?

Suskaičiavau, kad lėšas „Prūsijos įdomybių“ parengimui, spausdinimui skyrė 10 institucijų, iš jų 8 buvo valstybinės institucijos, fondai arba specialios valstybinės programos, du fondai buvo visuomeniniai ir dar rėmė du asmenys. Nuosekliausiai, pagal galimybes, į šios publikacijos rengimą investavo Lietuvos istorijos institutas, nuo 1993 m. apmokėdamas vieno archeografo specialisto darbą ir su pertraukomis – vieną mokslininką, kai kuriuose tomuose – ir darbus pagal sutartis. Lėšoms gauti iš valstybinių ir visuomeninių fondų reikėjo rašyti projektus ir laimėti konkursus. Įvairius darbus projektuose dirbo 11 specialistų. Ieškodama paramos, susidūriau su dideliu geranoriškumu, palankumu darbui ir jo vertės supratimu. O geranoriškumo reikėjo, nes buvo atvejų, kai dėl įvairių priežasčių vėluodavome išleisti leidinį, tačiau lėšas teikiančių institucijų pasitikėjimas padėdavo išbristi iš sunkių situacijų, ir skolingi nelikdavome. Daug geranoriškumo sulaukiau iš įvairių specialybių mokslininkų konsultantų, kurie patarė dėl sunkiai paaiškinamų istorinių realijų, triūsė prie sunkių vertimui teksto vietų neatlygintinai (vertė žuvų, paukščių, augalų, žvejybos įrankių, gintaro spalvų pavadinimus ir kt.). Ypač dėkoju šviesios atminties baltistui V. Mažiuliui, kuris jau sirgdamas pasiūlė vertimui kai kurių prūsiškų vandenvardžių, smulkiųjų vietovardžių lietuvintas formas. Tokių talkininkų iki šiol buvo 15 asmenų. Visiems, parėmusiems savo darbu ar lėšomis M. Pretorijaus „Prūsijos įdomybių, arba Prūsijos regyklos“ rankraščio skelbimą, nuoširdžiausiai dėkoju. Jau paskelbtoji veikalo dalis yra ir Lietuvos valstybės, ir jos mokslo bendruomenės bendrų pastangų rezultatas.

2023 V 31, Vilnius

DEBT TO A PERISHED NATION

A conversation with the historian habil. Dr Ingė Lukšaitė, who together with a group of collaborators is preparing for publication the manuscript *Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubühne* by the 17th-century historian Matas Pretorijus (Matthäus Prätorius, ca. 1635–1704). Pretorijus wrote about the history of the extinct Prussian nation, seeking to extend it to the 17th century and to encompass the entire territory once inhabited by the Prussians (from the lower reaches of the Nemunas to the Vistula) in the context of history. The editor recalls the history of this manuscript: a full copy of the 18th-century text was found in the Königsberg region in 1945–1946, and later Vilnius University acquired half of the manuscript from an unknown person. The researcher searched for and found information about the author in the memory institutions of Poland and Germany. In the conversation, *Deliciae Prussicae* is compared to other chronicles of that time. According to the researcher, unlike many of his contemporaries, Pretorijus did not view the Prussians from the perspective of conquerors; to him, the Prussians themselves were the subject of history. Devoting his entire life to the history of the extinct nation, he created a text of cultural memory. The sixth volume of this work is expected to be published this year.

MAŽOSIOS LIETUVOS INSTRUMENTINIO MUZIKAVIMO TRADICIJA

Lina PETROŠIENĖ

Mažosios Lietuvos instrumentinio muzikavimo tradicija 2022 m. buvo pripažinta nematerialaus kultūros paveldo vertybe ir įtraukta į Nacionalinį sąvadą. Šios tradicijos pagrindą sudaro vertingi XVI–XX a. Prūsijos lietuvių, lietuvininkų, muzikos instrumentų ir muzikavimo aprašymai, ikonografinė medžiaga, keliasdešimt instrumentinės muzikos garso įrašų bei dainų ir šokių melodijos. Instrumentinė Prūsijos lietuvių muzikavimo tradicija nebuvo nuosekliai perduodama iš kartos į kartą ir galėjo nutrūkti, jei XX a. 7-ajame dešimtmetyje nebūtų kilęs folkloro gaivinimo judėjimas, o vėliau, atkūrus Lietuvos valstybingumą, akcentuota etnografinių regionų svarba. Entuziastingų Klaipėdos krašto žmonių dėka ši tradicija buvo rekonstruota ir dabar įvairiomis formomis yra tęsiama.

Tad kokia buvo Mažosios Lietuvos instrumentinio muzikavimo tradicija, kuo ji savita, kas lėmė jos kaitą, išnykimą, vėlesnę rekonstrukciją bei tęstinumą? Autentiškos XVII–XX a. pirmosios pusės instrumentinės muzikos užrašymų, deja, neturime, išskyrus Rytprūsių šokių melodijas (Leibrandt 1927; Huffziger 1930), kurios, tikėtina, buvo grojamos regione naudotais instrumentais. Kitas svarbus ypatumas – šios tradicijos kūrėjai bei ilgamečiai paveldėtojai lietuvininkai nėra jos tęsėjai: XX a. įvykęs dramatiškas istorinis lūžis žymi du atskirus, kokybiškai skirtingus šios tradicijos gyvavimo periodus.

Pastaraisiais šimtmečiais įvairūs Prūsijos lietuvių muzikavimo tradicijos aspektai domino ne tik etnografus, bet ir muzikos specialistus bei mėgėjus. Jų surinkti duomenys ir atlikti tyrimai yra neįkainojamos vertės. XIX a. Mažojoje Lietuvoje publikuoti pirmieji aprašomojo, iš dalies analitinio pobūdžio straipsniai apie kankles (Gotthold 1847: 241–256) ir visą tuo metu žinomą instrumentarijų (Bartsch 1889: 10–15; Tetzner 1897: 58–65), taip pat skelbti trumpi komentarai apie instrumentų sandarą, grojimo techniką (NPPB 1848: 59–75).

XX a. šio regiono muzikos instrumentarijus pateko į Lietuvos folkloristų akiratį. Nors etnoinstrumentologijos pirmeiviai daugiausia dėmesio skyrė Didžiosios Lietuvos muzikos instrumentams, savo darbuose jie minėjo ir Prūsijos lietuvių instrumentus (kartojo rašytinių šaltinių žinias), bet į kuriamas klasifikacijas jų dažniausiai neįtraukdavo (Žilevičius 1927: 177–180; 1935: 12–15; Slaviūnas 1937: 244–315). Juozas Žilevičius bene pirmasis Mažosios Lietuvos instrumentams skyrė specialų tyrimą (Žilevičius 1958: 259–281). Gerokai vėliau Vladas Bartusevičius plačią istorinę muzikos instrumentų apžvalgą pradėjo būtent nuo Mažosios Lietuvos rašytinių šaltinių, bet gilesnės jų analizės nesiėmė (Bartusevičius 1983: 46). Vertingą enciklopedinio pobūdžio lietuvių liaudies instrumentų žinyną, kuriame skelbiama detali informacija apie Mažojoje Lietuvoje naudotus instrumentus, parengė Marija Baltrėnienė ir Romualdas Apanavičius (Baltrėnienė, Apanavičius 1991). Vėliau M. Baltrėnienė apibendrino rašytinių šaltinių duomenis apie Mažosios Lietuvos kankles (Baltrėnienė 1995: 43–45). Koncentruotą Mažosios Lietuvos muzikos instrumentų apžvalgą (nuo XVI a. iki XX a. antrosios pusės) publikavo Virginija Stunžėnienė ir Vytautas Rimša (Stunžėnienė, Rimša 1995: 448–454). Vis dėlto reikšmingiausius rūpimos srities tyrimus atliko instrumentų meistras bei rekonstruktorius Antanas Butkus ir etnomuzikologas Alfonsas Motuzas (Butkus 1989; 1991; 1992; 1994; 2003; 2008; Butkus, Motuzas 1994; VB). Jų darbai suteikė impulsą atgaivinti šią muzikavimo tradiciją ir atlikti gilesnius mokslinius jos tyrimus. Probleminius klausimus apie lietuvininkų ir lietuvių etninės muzikos sąsajas, Mažosios Lietuvos kanklių kilmę kėlė R. Apanavičius (Apanavičius 2001: 5–10; 2003: 221–237). Remdamasi autentiškais lietuvininkų smuiko ir mandolinos garso įrašais, Gaila Kirdienė lygino lietuvininkų ir žemaičių smuikavimo tradicijas (Kirdienė 2004: 115–137; 2005: 14–30). Reikšmingą tyrimą apie instrumentinio muzikavimo būklę Klaipėdos krašte XX a. antrojoje pusėje atliko Loreta Augėnaitė (Augėnaitė 2001: 77–85)

Iš šios apžvalgos matyti, kad iki šiol nebuvo išsamiau tirta Mažosios Lietuvos instrumentinio muzikavimo tradicijos raida ir šiuolaikinės jos formos. Tai labai plati tema, reikalaujanti

kompleksinio požiūrio, senųjų šaltinių revizijos, naujų etnografinių lauko tyrimų, šiuolaikiškų teorinių prieigų. Šis straipsnis tėra kuklus bandymas užčiuopti tam tikrus tradicijos raidos, instrumentarijaus ir muzikavimo aspektus, trumpai aptarti jos rekonstrukciją ir gaivinimą. Pasitelkti esami šaltiniai bei tyrimai, 1990–2022 m. garso ir vaizdo medžiaga, saugoma Klaipėdos miesto savivaldybės Etnokultūros centro archyve, publikuoti folkloro ansamblių vaizdo ir (arba) garso įrašai, taip pat informacija apie Klaipėdos krašto folkloro ansamblius ir lietuvininkų bendriją „Mažoji Lietuva“, skelbiama internete. Taip pat remtasi ilgamete rūpimos srities kultūros renginių stebėjimo ir stebėjimo dalyvaujant patirtimi bei pusiau struktūruotais interviu su muzikantais ir ansamblių vadovais.

MUZIKAVIMO TRADICIJOS RAIDA

Ankstyvuosiuose IX–XV a. rašytiniuose šaltiniuose – metraščiuose, ordinų bei bažnyčių, vienuolynų kronikose, šventųjų gyvenimų ir kelionių aprašymuose yra pranešimų apie aisčių, prūsų, lietuvių genčių gyvenimo būdą bei muzikinę raišką, susijusią su laidotuvių, vestuvių, gimtuvių, laukų darbų papročiais (Jonynas 1984; BRMŠ I 1996). Prūsijos lietuvių muzikos instrumentų pavadinimai, piešiniai ir muzikavimo aprašymai rašytiniuose šaltiniuose pasirodo XVI–XVII a.

Tad pirmasis dokumentuotas Mažosios Lietuvos instrumentinio muzikavimo tradicijos laikotarpis prasideda XVI a., Labguvos kunigui Jonui Bretkūnui savajame Biblijos vertimo rankraštyje (1579–1590) vietoj kai kurių kitų tautų muzikos instrumentų įrašius keletą tuo metu žinomų ir, tikėtina, Prūsijos lietuvių naudotų instrumentų. Jie paminėti ir psalmių vertimuose (Bretkūnas 1983: 186, 188, 194, 207). Analogiška Biblijos vertimų į Europos nacionalines kalbas praktika taikyta gana plačiai ir, pasak Kamilės Rupeikaitės, atspindi vietinių kraštų instrumentarijaus istorinės raidos tendencijas (Rupeikaitė 2007: 88). Biblijos vertimo priede „Nomina instrumentorum musicorum quorum usus in Lituania“ („Lietuvoje vartojamų muzikos instrumentų pavadinimai“) J. Bretkūnas pateikė 13-os muzikos instrumentų sąrašą[1]. Didžioji jų dalis – būgnas, smuikas, triūbos, kanklės, psalteris, vamzdžiai, skudučiai, dūdmaišis, cimbolai – minimi ir vėlesniuose liaudiško muzikavimo aprašymuose.

1 pav. Tilžės lietuvių giedotojų draugijos choristės su Mažosios Lietuvos kanklėmis-arfa. 1907 m. Iš Andriaus Dručkaus rinkinio. Saugoma Kintų Vydūno kultūros centre

Apie pasaulietinę Prūsijos lietuvių muzikavimo tradiciją ir naudotus instrumentus sužinome iš XVII–XIX a. etnografinių pasakojimų (Wagner 1621; Pretorijus 1671; Hartknoch 1679; Lepner 1690; Glagau 1869), bažnyčių dokumentų (*Recessus generalis* 1638–1639; Burkhardt 1666); grožinės literatūros (Donelaitis 1765–1775), giesmynų (Klein, Martinis 1666), žodynų (Ruhig 1747; Mielcke 1800), dainynų (Rheza 1825; Bartsch 1889), etnografijos, muzikologijos tyrimų (Gotthold 1847; Bezzenberger 1889; Tetzner 1897), taip pat įvairios tematikos publikacijų spaudoje (Gizevijus 1846; NPPB 1848; nežinomas autorius 1866). Šie šaltiniai drauge su dainų ir šokių melodijomis suteikė pagrindą vėlesnėms tradicijos gaivinimo iniciatyvoms.

Dar XIX a. rašyta, kad kai kurie instrumentai, prieš kurį laiką buvę populiarūs, jau yra beveik išnykę ir retai kur girdimi, kad vienus instrumentus keičia kiti, nurodomos priežastys, kodėl taip nutinka. Pavyzdžiui, 1848 m. Pilupėnų precentorius Endrikis Budrius rašė: „Neabejoju, kad retkarčiais kanklės vis dar yra prieinamos ir naudojamos tarp lietuvių, nes smuikas šį instrumentą beveik išstūmė“ (NPPB1848: 61);

1 *Nomina instrumentorum musicorum quorum usus in Lituania: Harfa liudna, Kabsa, Jurana, Wargonai, Bubnas, Skripka, Surma, Truba, Kanklės, Wamsdis, Tutukles, Duda ragine, Murenka*. Sąrašo faksimilė publikuojama Vlado Bartusevičiaus knygoje „Liaudies meno baruose“ (Bartusevičius 1983: 16).

1a pav. „Byrutės kanklininkės“. XX a. pirmasis dešimtmetis. J. Vanagaičio leidykla. Saugoma Šiaulių „Aušros“ muziejuje

„Kanklėmis grojama retai, dažniau galima išgirsti cimbolus, *Ziehharmoniką* (koncertina, bandonija, armonika – L. P.) ir smuiką“ (Tetzner 1897: 58). O XIX a. pabaigoje Kristianas Barčas (Christian Bartsch) apgailestavo, kad nors prieš kelerius metus Rytų Prūsijos pamiškių kaimuose dar buvo galima išgirsti piemenų trimitavimą, bet „išleidus naujus karališkų miškų žemės dirbimo įstatymus, tai ėmė nykti, o ateityje ir visai dings; ir lietuviški trimitai, kaip poezijos šaltinis, išnyks šiose miškingose vietovėse“ (Bartschas 2000: 345).

Tuo metu buvo iškilusi grėsmė visai Prūsijos lietuvių kultūrai. Otas Glagau (Otto Glagau) rašė:

> Vyksta spartus lietuvių kalbos ir tautybės nykimo procesas, ir lietuvininkai patys tai supranta: jie numano savo likimą ir jam pasiduoda. Didelis klausimas, ar po šimto metų beišgirsi prūsiškoje Lietuvos dalyje bent vieną lietuvišką pamokslą, ar bebus ten nors vienas vaikas lietuviškai mokomas mokykloje. Dėl to dabar pats laikas tyrinėti šią nykstančią tautą ir surinkti iš jos nors tai, ko esama. (Glagau 1970: 280)

XIX a. pabaigoje lietuviškoje Rytprūsių dalyje kilo visuomeninis ir kultūrinis judėjimas, būrėsi draugijos, pradėti kaupti lietuviški etnografiniai rinkiniai, rengtos jų ekspozicijos. Rimanto Sliužinsko duomenimis, 1905 m. įkurtame pirmajame atvirame etnografiniame muziejuje – lietuviškame namelyje Jokūbynėje – eksponuoti ir lietuvių muzikos instrumentai (MLE: muzikos instrumentai). Pirmojoje tautinėje lietuvininkų draugijoje „Birutė“ dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą susibūrė kanklių ansamblis (Žilevičius 1958: 279; Mikulskienė 1957: 4), o Tilžės lietuvių giedotojų draugija, regis, turėjo Mažosios Lietuvos kankles-arfą (1, 1a pav.).

Evangelikų liuteronų parapijose prie draugijų būrėsi chorai bei varinių pučiamųjų, styginių arba mišrūs muzikos instrumentų ansambliai, kurie dalyvavo bendruomenės ir šeimų šventėse, atlikdavo religinę ir pasaulietinę muziką. Bet šis institucionalizuotas ir organizuotas muzikavimas buvo artimesnis profesionaliajam – groti mokytasi iš natų. 1923 m. prijungus Klaipėdos kraštą prie Lietuvos, prasidėjo krašto „atlietuvinimas“, ypač veikli buvo Lietuvos šaulių sąjunga (Jokubauskas, Vareikis 2016). Jos ir kitų prolietuviškai nusiteikusių asmenų bei organizacijų iniciatyva gana aktyviai propaguotas lietuviškas folkloras; jis buvo perkeliamas į miestietišką aplinką[2].

1933 m. Klaipėdos muzikos mokyklos auklėtinė, Jadvygos Čiurlionytės fortepijono klasės mokinė, kanklininkė Ona Mozoliauskaitė-Mikulskienė,

2 Pavyzdžiui, Klaipėdos mieste pradėtos giedoti sutartinės, dainuotos kitų Lietuvos regionų dainos, šokti tautiniai šokiai (Vakarai 1939). Lietuvoje tuo metu buvo pradėti tobulinti liaudies instrumentai, jais imta groti įvairaus lygio scenose.

2 pav. 1958 m. rugpjūčio 17 d. Kapinių šventė Žemaičių Naumiestyje. Pirmojoje eilėje – Žemaičių Naumiesčio gitaristės, antrojoje – vyrai su variniais pučiamaisiais. Virginijos Mickienės nuotrauka. Saugoma BRIAI

vadovavusi Klaipėdos XX šaulių moterų rinktinei, subūrė aštuonių kanklininkių „orkestrą“[3]. Jam vadovauti pakvietė Klaipėdos krašto Giedotojų draugijų sąjungos chorų ir Šaulių chorų vyriausiąjį dirigentą, muziką Alfonsą Mikulskį. Kanklininkės buvo prijungtos prie moterų choro, solistų bei „melodeklamatorių“, ir netrukus profesionalūs muzikai šioms jungtinėms choristų ir muzikantų pajėgoms sukūrė specialių kūrinių. Ansamblis nuolat dalyvaudavo renginiuose Klaipėdoje ir krašte:

> Niekuomet nepamiršiu koncertų Joninių naktį, Rambyno kalne, prie degančio aukuro. <...> Kaskart nuriedėdavo ašaros, tik nežinau, ar džiaugsmo, ar didžios senovės ilgesio ašaros. Kartą Karklininkuose, kankliuojant žvejams, po pirmųjų kanklių garsų, senelis sušnabždėjo: „Tai dangiškas smuikas.“ (Mikulskienė 1957: 4)

Šaulių kanklininkės sulaukė įvertinimo Lietuvoje bei Latvijoje. Prezidentas Antanas Smetona, išgirdęs jų skambinimą Klaipėdos krašto gubernatūroje, buvo nustebintas, „kad kanklėmis galima tokią muziką išgauti“ (Mikulskienė 1957: 4).

Mažosios Lietuvos instrumentinio muzikavimo tradicija iki pat XX a. vidurio gyvavo ir neformalioje kasdienėje aplinkoje. Skirvytėlės žvejys Adomas Goberis prisimena:

> Per Jono laiką, sugavus daug žuvies, ji buvo vežama parduoti į Rusnę ir Klaipėdą. Išpardavę užsukdavome į karčemą: vaišindavomės alumi, pypkiuodami šokdavome. Karčemose grodavo 10–12 muzikantų ansamblis su smuikais, kanklėmis, citromis ir kitais instrumentais.[4]

Lietuvininkų gyvenimą dramatiškai pakeitė Antrasis pasaulinis karas, dauguma krašto gyventojų emigravo. Tautinės muzikos puoselėtojai Alfonsas ir Ona Mikulskiai taip pat išvyko, savo pradėtą veiklą tęsė JAV. Pokariu į Klaipėdos kraštą atsikėlę naujakuriai iš kitų Lietuvos regionų atsinešė ir savo muzikavimo tradicijas. 2001 m. paskelbto L. Augėnaitės tyrimo duomenimis, XX a. antrojoje pusėje 80 proc. Klaipėdos krašto muzikantų buvo atvykę iš kitų Lietuvos regionų. Tuo metu populiariausi buvo armonikos tipo instrumentai (bandonijos, armonikos, akordeonai), po jų – styginiai (smuikai, balalaikos, mandolinos, gitaros, kontrabosai) ir pučiamieji (kornetai, klarnetai, triūbos, valtornos, tūbos). Didesnį bandonijų populiarumą lėmė švelnus ir dainingas

3 1957 m. O. Mikulskienės publikacijoje yra nuotrauka, kurioje nufotografuotas pirmasis Klaipėdos krašto kanklininkių „orkestras“ ir jo vadovas A. Mikulskis. Moterys apsirengusios tautiniais kostiumais be galvos dangų, ant kelių laiko panašias į suvalkietiškojo tipo kankles. Autorė užsimena, kad kanklės jau buvo patobulintos (Mikulskienė 1957: 4).

4 Goberis Adomas, g. 1901 m. Pakalnės km., Rusnės raj. Užr. Irena Nakienė 1986 m., Pakalnė (Mačiulskis 2010: 33).

instrumento garsas bei solidi išvaizda. Didžiąją repertuaro dalį sudarė lietuvių liaudies šokių melodijos, mažesnę – kitų tautų ir pramoginė muzika (Augėnaitė 2001).

XX a. 7–8 dešimtmečiais prasidėjus folkloro gaivinimo sąjūdžiui, kilo idėja rekonstruoti ir Mažosios Lietuvos muzikos instrumentus. Prasidėjo antrasis Mažosios Lietuvos instrumentinės muzikos gyvavimo laikotarpis.

Muzikos instrumentų meistras Antanas Butkus, remdamasis tuo metu žinomais rašytiniais šaltiniais, 1847 m. Fridricho Augusto Gotholdo (Friedrich August Gotthold) brėžiniais bei eksperimentuodamas, 1984 m. rekonstravo Mažosios Lietuvos kankles-arfą. Šiuo instrumentu jis pats skambindavo „Vorusnės“, vėliau „Alkos“ ir „Vorusnėlės“ ansamblių programose (4, 8 pav.).

Tuo pačiu būdu jis atkūrė ir kitus Prūsijos lietuvių naudotus muzikos instrumentus: psalteriumą (1989), ragą-trimitą, būgną, švilpynę (1990), Klaipėdos krašto arfą-kankles (1995), piemens dūdą (2003), Jokūbo Stiklioriaus kankles (2007). Kai kuriuos Mažosios Lietuvos instrumentus pradėjo gaminti ir kiti meistrai: Alfredas Lučinskas, Alvydas Šeduikis, Egidijus Virbašius, Skalmantas Barkauskas. Atkurti instrumentai pamažu buvo įtraukti į Klaipėdos miesto ir krašto folkloro ansamblių programas ir 1989 m. įsteigtos lietuvininkų bendrijos „Mažoji Lietuva“ veiklas, kultūrinį Klaipėdos krašto gyvenimą. Jau beveik keturis dešimtmečius folklorinę Mažosios Lietuvos instrumentinio muzikavimo tradiciją kūrybingai atkuria ir plėtoja Klaipėdos, Šilutės, Pagėgių, Neringos savivaldybių folkloro ansambliai, kai kuriuos muzikos instrumentus naudoja ir kitų Lietuvos regionų, Vilniaus, Kauno, Palangos folkloro kolektyvai ar pavieniai asmenys.

MAŽOSIOS LIETUVOS MUZIKOS INSTRUMENTAI IR MUZIKAVIMAS

Margõs ir įdomiõs folklorinio muzikavimo tradicijos daugiakultūriniame pasienio regione dokumentavimo istorija gana ankstyva, bet trūkinėjanti. Tad sudaryti čia naudotų muzikos instrumentų sąrašą – nelengva užduotis. Esami Mažosios Lietuvos instrumentarijaus tyrimai, šiuolaikinės muzikinio folkloro praktikos, kintant folkloro sampratai, tebekelia klausimų, kas yra autentiška, lietuviška, kas tebėra folkloras, o kas juo jau nelaikytina. Kita vertus, folklorinis muzikavimas visada buvo glaudžiai susijęs su aplinka ir patyrė įvairių įtakų.

3 pav. A. Butkus su rekonstruotomis Mažosios Lietuvos kanklėmis-arfa 1984 m. Saugoma LMTA Klaipėdos fakulteto Folkloro kabineto archyve

Mažojoje Lietuvoje muzikantai griežė styginiais, pučiamaisiais, mušamaisiais, saviskambiais, klavišiniais (mygtukiniais) instrumentais, susieidavo į įvairios sudėties ansamblius, kurie akompanuodavo šokiams, retkarčiais pritardavo dainoms. Visoje Mažosios Lietuvos etnografinio regiono teritorijoje buvo muzikuojama tiek vietiniais, tiek liaudyje prigijusiais kitų tautų arba klasikiniais instrumentais. Iki XIX a. pabaigos dauguma šaltinių skelbė duomenis apie dabartinėje Kaliningrado srityje, netoli Lietuvos sienos, esančių vietovių muzikavimo tradicijas, tačiau XX a. lietuviškos medžiagos rinkimas šioje regiono dalyje nutrūko, ėmė gausėti informacijos iš Klaipėdos krašto, kuri atspindi jau antrąjį – rekonstruotos tradicijos gyvavimo laikotarpį.

Dar XVII a. pabaigoje Būdviečių kunigas Teodoras Lepneris apie Prūsijos lietuvius rašė:

> Lietuvis mėgsta bliauti, žaisti ir dainuoti, dažnai ir kanklėmis [*Kankel*], smuiku, triūba, švilpynėm groti. <...> Jie turi ypatingos rūšies trimitą, arba tromboną, kurį vadina triūba [*Truba*]. <...> Du vaikinai vienu metu pučia tas savo triūbas ir išgauna šaunų garsą. Paprastai jie turi kanklių [*Kanklos*] devynių arba dvylikos ištemptų žalva-

4 pav. „Vorusnės“ ansamblio literatūrinė folklorinė kompozicija „Lietuvininkai“, atlikta Klaipėdos fakulteto salėje 1987 metais 500-ojo koncerto metu. A. Butkus skambino Mažosios Lietuvos kanklėmis-arfa, Dalia Jakulytė – cimbolais. Iš „Vorusnės“ ansamblio archyvo

rinių stygų (vokiečiai jas vadina kiaulės galva), būgnų, iš šono pučiamų ir kitokių švilpynių, smuiką ir dambrą, tik dambrą jie perkasi krautuvėse, o visus kitus čia išvardintus instrumentus pasidaro patys. (Lepneris 2011: 194)

Rašytiniuose šaltiniuose grojimas muzikos instrumentais vadinamas *žaidimu*, *raliavimu*, muzikos instrumentai – *žaislais, būriškais žaislais, dūdomis*, muzikantai – *dūdoriais, špielmonais*. XVI–XIX a. lietuvių kalbos raštija dar tik kūrėsi, todėl įvairuoja ir muzikos instrumentų pavadinimai: pavyzdžiui, kanklės – *kanklys, kanklos, kanklai, lietuviška arfa, kuršių arfa, Dovydo arfa;* styginis gnaibomasis instrumentas – *lietuviškas psalteriumas, psalmių arfa*; smuikas – *skripka*; būgnas – *karo bugnas, krygių bubnas*; dūdmaišis – *duda ragine*. Ypač painūs ir nelengvai su konkrečiu instrumentu susiejami pučiamųjų instrumentų pavadinimai: *ragas, wamzdis, trimitas, švilpynė, birbynė, dūda, truba* ir kt.

Trumpai aptarsime kiekvieną instrumentų grupę.

Mušamųjų ir saviskambių instrumentų paminėta nedaug. Tai būgnas, timpanas, žvejų lenta[5] ir dambrelis[6]. Krikščioniškoje aplinkoje būgnai drauge su kitais instrumentais tarnavo Dievo garbinimui. Vienoje iš J. Bretkūno verstų Dovydo psalmių sakoma:

> Liaupsinkit viešpatį, <...> liaupsinkit jį triūbomis, liaupsinkit psalteriais ir liūdnomis harfomis[7], liaupsinkit jį būbnais ir šlovinkit, liaupsinkit jį triūbomis ir vamzdžiais, liaupsinkit jį gerai skambančiomis cimbolomis. (Bartusevičius 1983: 18)

Tačiau XIX a. į bažnyčią su būgnais sugužėjusius vestuvininkus dvasininkai griežtai drausmino:

> Nekultūringai atrodo, kai jie dažniausiai ateina išsirikiavę prieš pamokslą ir su būgnais bei dūdelėmis kelia didelį triukšmą, trukdo kunigui ir bažnyčios lankytojams. Todėl toks nederamas bruzdesys draudžiamas, o nepaklusus jų būgnai turi būti pradurti ir perpjauti, o dūdelės sulaužytos ir bažnyčiai sumokėta trijų markių bauda.[8] (Bartschas 2000; 343)

Tuo tarpu dar XVII a. pradžioje, anot Erhardo Vagnerio[9], vežant jaunąją iš tėvų namų į vyro na-

5 Mušamasis idiofonas (saviskambis).

6 Gnaibomasis idiofonas (saviskambis).

7 Bretkūno transkripcija „liūdnomis harfomis“ reiškia, kad Viešpatį raginama liaupsinti muzikos instrumentais liutniomis ir arfomis (Rupeikaitė 2007: 95).

8 Iš 1638–1639 m. Prūsijos hercogystės konsistoriumo vizitacijos dokumento „Insterburgo bažnyčių ir kitų lietuviškų parapijų Prūsijos hercogystėje vizitacijos Recessus generalis“.

9 Erhardas Vagneris (Erhard Wagner) – XVI a. pab.–XVII a. I p. kraštotyrininkas. Spėjama, buvo Įsruties ir Ragainės kunigas. 1621 m. Karaliaučiuje lotynų kalba paskelbė tose vietovėse žinotų liaudies buities ir papročių aprašymų rinkinį „Prūsijos lietuvių, gyvenančių Įsruties ir Ragainės apskrityje, buitis ir papročiai“ (Vita et mores Lithvanorum in Borussia sub districtu Insterburgensi et Ragnitensi). Pagal MLE.

mus, „apylinkė ima skardėti nuo švilpynių ir būgnų triukšmo“[10], o privažiavę kokį kaimą ar miškelį, „visi kartu ima pūsti plonus ragelius ir mãno (tarsi vaikai, paikysčių apimti), kad nuo to pranyksta velniai ir šmėklos“ (Wagneris 1999: 34, 37).

Mušamieji instrumentai įeidavo ir į nedidelių kapelų, grodavusių šokiams, sudėtį. XVII a. Matas Pretorijus, apibūdindamas savo meto šokius, užsiminė, kad muzikantai ir dainuoja, „turėdami skersinę mažą švilpą (skersinę fleitą – L. P.), karišką timpaną arba būgną, kartais ir dūdmaišį“ (Pretorijus 2006: 635).

Muzikos instrumentu ilgainiui pradėta laikyti ir žvejų lentą[11]. 1963 m. išeivijoje prisiminimų knygą apie prieškario gyvenimą pajūryje išleidęs Alfonsas Neverdauskas Kuršmarių poledinės žūklės žvejus yra pavadinęs „žvejais muzikantais“:

> Kala pagal savo muzikinius sugebėjimus ir koncertuoja žuvims. <...> Taip darydavo kas žiemą per dienų dienas. <...> Turint galvoje, jog plaktukais mušamos lentos buvo įvairaus ilgio ir pločio, taipgi įvairūs buvo ir plaktukų smūgiai bei įvairus mušamas taktas, galima suprasti šių žvejų muzikantų keliamą triukšmą. Vieni dūžių sąskambiai liejosi prie kitų, neįpratusiam klausytojui aidėdami kartais nepakenčiamais disonansais, o kartais ir visai moderniška muzika. (Neverdauskas 1963: 143)

Belsdami ritmą, žvejai kartais rečituodavo ar dainuodavo „Stinta, pūki, stinta, pūki“ (Bacevičius 2004: 71), o apie rūsčios rudeninės Baltijos išmetamas stintas žvejai sakydavo: „Pūkis, plekšnė ir stintikės / Šok ant kranto be muzikės...“ (Neverdauskas 1963: 157).

Muzikologo Arvydo Karaškos žodžiais, 1985–1986 m. Nidos senbuviai dar prisiminė Kuršių marių pakrantėje ūkanotu oru mušamą žvejų lentą. Tokie garsiniai signalai padėdavo orientuotis grįžtantiems žvejų laivams (MLE: žvejų lenta). Tikėtina, kad žvejų lentą kaip muzikos instrumentą išpopuliarino režisierius Algimantas Puipa, kurio vaidybiniame filme „Moteris ir keturi jos vyrai“ (1983) ritmas, šokis bei rečitatyvas „Stinta, pūki“ sukomponuoti kaip vestuvinis šokis (Puipa 1983). Folkloro ansambliai žvejų lentą kaip muzikos instrumentą naudoja programose apie žvejus.

Pučiamieji instrumentai Mažojoje Lietuvoje buvo naudojami tiek religinėje, tiek pasaulietinėje aplinkoje. Nemaža jų įvairovė: triūba, trombonas, švilpynė, vamzdis, tutuklės, skersinė švilpa, skersinė fleita, dūda, piemens dūda, ragas, ragelis, trimitas, didelis ir mažas dūdmaišis, klarnetas, birbynė, lūpinė armonikėlė. Neretai gana sunku identifikuoti, koks konkretus instrumentas kadaise vadintas vamzdžiu, švilpyne, dūda, birbyne, tutuklėmis ir kt. Kyla klausimas, ar skersinė švilpa, fleita ir švilpynė yra tas pats instrumentas.

Bene poetiškiausiai apie Mažojoje Lietuvoje skambėjusią muziką rašė XVII–XVIII a. autoriai, Verdainės ir Tolminkiemio kunigai Vilhelmas Martinis ir Kristijonas Donelaitis. V. Martinis eiliuotoje prakalboje Danieliaus Kleino giesmynui „Naujos giesmių knygos“ (1666) aukština rago, ragelio skambėjimą ir mini įvairiomis progomis skambėjusias dainas:

> *Lietuva, tarsi giesmė, Tavo vardas iš rago išplaukia,*
> *Kaimo ragu ir daina džiaugias Tava prigimtis.*
> *Kai galvijus Tu ganai, rageliu paprastai pažaboji,*
> *Lauką linksmai ardama, derliaus Jehovos prašai.*
> *Ulbauji vaišių dainas, šermenų išrypuoji, vestuvių, -*
> *Tu išdainuoji naiviai viską, ką žemėj regi.*
> (Koženiauskienė 1990: 390)

Nepamiršdamas savo ganytojiškų priedermių, jis ragina lietuvininkus mokytis ir religinių giesmių bei pritarti joms rageliu:

> *Giesmes šventas dabar,*
> *Tavo dvasiai iš naujo sudėtas,*
> *Mokykis kilniai giedot, pritardama rageliu.*
> (Koženiauskienė 1990: 390)

Kristijono Donelaičio poemoje „Metai“ (1765–1775) muzikos instrumentų pavadinimai įterpiami aprašant pavasarį bundančios gamtos vaizdus, su jų skambesiu lyginama lakštingalos giesmė, bičių dūzgimas:

> *O štai, kad mes vėl linksmi pavasarį švenčiam*
> *Ir savo darbus ant laukų jau dirbt pasitaisom,*
> *Tuo ir tu, savo skambantį nutvėrusi vamzdį,*
> *Su visokiais balsais ir dainavimų garsais*
> *Ragini mus pasidžiaugt ir mūsų lengvini darbus.*
> (Donelaitis 2000: 10–11)

> *Bet ir bitins jau šeimyną savo pabudyt*
> *Ir prie darbo siųst bei ką pelnyt ñužsimiršo.*
> *Tuo pulkai jų pro plyšius išlįsti pagavo*
> *Ir lakstydami su birbynėms žaisti pradėjo.*
> (Donelaitis 2000: 7–8)

10 Įprastai su mušamaisiais ir pučiamaisiais instrumentais siejamos ankstyviausios muzikavimo formos, pavyzdžiui, apsauginio triukšmo kėlimas, informacijos perdavimas, susižinojimas bendruomenėje, karių dvasios ir ryžto skatinimas ir pan.

11 Tai baidomosios žvejybos įrankis ir signalinis prietaisas: žvejai, belsdami eketėn įleistą lentą, baido ir veja žuvis į tinklus.

Tu vargonų bei cimbolų niekini garsą,
Smuikai tau ir kanklys tur su gėda nutilti,
Kad rykaudama tu savo saldų pakeli balsą
Ir kinkyt, paplakt, nuvažiuot išbudini Jurgį.
(Donelaitis 2000: 11)

O „Rudens gėrybėse“ aprašomose būrų vestuvėse, anot K. Donelaičio, *špielmonai* (muzikantai) griežė savo *žaislais*:

Lauras su pirštu dambrelį skambino pūsdams,
O Jokūbs, strūnas įtempdams, čirškino smuiką <...> .
Taip besipasakojant, štai špielmonai susibėgo
Ir savo būriškus ant šokio skambino žaislus.
Plyckus cimbolus, o Kubas čirškino smuiką,
Bet Žnairiuks zūbus ištempęs birbino vamzdį.
Štai tuojaus Enskys, mergas krūvon suvadinęs,
Su puikiais kaimynų klapais ragino šokti.
(Donelaitis 2000: 72, 73–74)

Triukšmingas vestuvininkų pulkas, apie kurį rašė XVII a. etnografai, matytas dar ir XIX a. viduryje:

> Kupinai prisėdusios šlajos lėkė zovada visu smarkumu. <...> Kurtinantis krykštavimas skrodė orą, sumišęs su gražiais klernetų tonais, ir vos tik nepabaidė mūsų arklių. (Nežinomas autorius 1970: 186)

Pučiamieji instrumentai išliko svarbūs vestuvėse, laidotuvėse, kitose šeimos, bendruomenės bei religinėse šventėse. Bet keičiantis ganymo papročiams, XIX a. pamažu nyko piemenų trimitavimo tradicijos:

> Iš vaikystės labai aiškiai atsimenu signalus ir melodijas, kurias pūsdavo piemuo; kai kurių garsas buvo ne toks jau medinis, kaip galima tikėtis. Man dar aiškiai skamba 1, 6, 4 tonai, kurie būdavo pučiami dažniausiai, <...> dar ir šiandien naudojami ten, kur piemenys rytais išgena į pievas vietinių gyventojų gyvulius. Dar prieš kelerius metus taip buvo daroma visuose Rytų Prūsijos pamiškių kaimuose. (Bartschas 1889: 345–347)

XIX a. K. Barčas straipsnyje apie lietuvių muzikos instrumentus („Über littauische Musikinstrumente“) aprašo trimitų išvaizdą, dydį, iš ko ir kaip jie buvo gaminti, taip pat fragmentiškai užgriebia kankles, jų dirbdinimo techniką (Bartschas 1889: 345–347).

XX a. Mažojoje Lietuvoje senovinius muzikos instrumentus palengva išstūmė protestantiškai kultūrai būdinga chorinė bei pučiamųjų orkestrų tradicija. Miesto kultūra skverbėsi į provincijos būtį, naujovių įnešė ir tarnyba Prūsijos kariuomenėje, pasauliniai karai. Pavyzdžiui, naujovišką instrumentą – lūpinę armonikėlę – krašte išpopuliarino vokiečių kareiviai. 2000 m. iš lietuvininko Martyno Dauskarto užrašyti septyni lūpine armonikėle atliekami kūriniai. Du iš jų – maršas „Du broliukai kunigai“ ir „Greičpolkė“ – publikuoti leidinyje ir kompaktinėje plokštelėje „Klaipėdos krašto dainos ir muzika“ (KKDM 2017: 55, 118).

Styginiai instrumentai. J. Bretkūno sudarytame muzikos instrumentų sąraše, K. Donelaičio „Metuose“ ir kituose šaltiniuose minimos kanklės, kanklės-arfa, psalteris, ratukinė lyra, humelis, citra, cimbolai, gitara, smuikas, mandolina. Vis dėlto šaltiniuose karaliauja kanklės, jos bene geriausiai išreiškia Prūsijos lietuvių muzikavimo tradicijos savitumą. Kanklės buvo pavadinamos ir arfa: J. Bretkūnas mini kuršių arfą (*Kewersche Harfe)*, muzikos teoretikas A. Gotholdas, K. Barčas – lietuvišką arfą (Bartusevičius 1983: 15–16; Gotthold 1847: 241; Bartschas 2000: 347). A. Gotholdo manymu, kanklės galėjo būti dar ikikrikščioniškojo kulto atributas, krikščionybės laikais gavęs psalmių arba Dovydo arfos pavadinimą (Gotthold 1847: 244). XIX a. antrojoje pusėje O. Glagau rašė, kad prieš šimtą metų „lietuvininkuose dar labai buvo paplitusios kanklys, nelyginant arfa, kurias jie dirbdinosi patys, jomis pritardavo savo dainoms“ (Glagau 1970: 275).

Apie Prūsijos lietuvių kankles vokiškai rašę autoriai jas vadino kiaulės galva (*Schweinß Kopff*). Kunigas Michaelis Burkhardtas (Michael Burckhardt) 1666 m. Nidos bažnyčios knygoje aprašė, kaip per Marijos Apsireiškimo šventę atvyko sakyti pamokslą ir teikti palaiminimą. Ryto metą jis ėjęs iš namų į namus ir raginęs parapijiečius ateiti į bažnyčią. Vienas jų vardu Skirbė stovėjęs prie namo durų su paties padirbdintu muzikos instrumentu, „kurį jie vadina *Schweinß Kopff*“. Šeimininkas, vardu Martinas Pipas, troboje ant stalo turėjęs tokį pat instrumentą ir juo grojęs[12]. Ir T. Lepneris mini, kad lietuvininkai turi *Schweins-Kopff* (*Kanklos*) su 9 arba 12 stygų[13] ir kad *Schweins-Kopff* jas vadinę vokiečiai.

12 *Einer, mit Nahmen Skribe stund für der Thür, machte ein Instrument, welches sie nennen einen Schweinß Kopff[1]). Der rechte Wirth, Martin Pipp, saß in der Stubben, hatte eben solch ein Instrument auff dem Tisch für sich .....[au]ff spielte er; ein Tubac.....bey stehen* (Bezzenberger 1889: 213).

13 *Sonsten haben sie den so von den Deutschen genannten Schweins-Kopff (Kanklos) mit 9 oder 12 Messings Seyten bezogen* (Lepneris 2011: 98).

5 pav. T. Lepnerio „Prūsų lietuvio“ iliustracija. Iš: Lepneris 2011

XX a. kanklių pavadinimas „kiaulės galva“ interpretuotas skirtingai. J. Žilevičius jį laikė pajuokiančiu, o M. Baltrėnienė siejo su masyvia užriesta plačiojo kanklių galo „galva“ (Žilevičius 1958: 275; Baltrėnienė-Gaščiauskaitė 1991: 20). R. Apanavičiaus nuomone, kanklėmis Mažojoje Lietuvoje galėjo būti vadinamas ir kitas instrumentas – psalteris (Apanavičius 2003: 221). Viduramžiais Vakarų Europoje psalteris buvo gerai žinomas muzikos instrumentas, turėjęs kvadrato, trapecijos, trikampio, lygiašonės trapecijos su lenktais įstrižais kraštais arba „kiaulės galvos“ formą. Pastaroji buvusi labai populiari. Italai šį instrumentą vadino *strumento di porco*, *a muso di porco* (kiaulės snukis), *a doppia ala* (dvigubi sparnai) (TCM), vokiečiai – *Schweinskopf-Psalterium* (kiaulės galva-psalteriumas) (KM). T. Lepnerio knygoje paskelbtos iliustracijos apačioje kaip tik ir pavaizduotas psalteris (5 pav.). Tad tikėtina, kad M. Baltrėnienės ir R. Apanavičiaus hipotezės yra pagrįstos.

XIX a. informacijos apie Mažojoje Lietuvoje naudotas kankles daugėja. XIX a. pirmojoje pusėje Karaliaučiaus Prūsijos senovės draugija iš vyro Šeidiškiuose (dab. Lesnoje, Kaliningrado sritis) įsigijo savitas Mažosios Lietuvos kankles-arfą, kurias savo straipsnyje „Ueber die Kanklys und die Volksmelodien der Littauer“ („Apie kankles ir lietuvių liaudies melodijas“) aprašė minėtasis A. Gotholdas (Gotthold 1847). Į rašinį sureagavo „Neue Preussische Provinzial Blätter“ („Naujasis Prūsijos provincijos laikraštis“) redaktorius Augustas Hagenas ir, pristatydamas skelbiamas lietuviškas dainas, pateikė apie šį instrumentą naujų E. Budriaus ir S. Gizevijaus duomenų. S. Gizevijus „po ilgų ieškojimų Tilžės apylinkėse rado keturis muzikos instrumentus“, iš kurių vienas, jo manymu, yra *kanklys*, antrasis – humelis[14], kiti du vadinti lyromis[15], visi jie esantys skirtingų formų. *Kanklys*, gautos Jėgeriškiuose iš Stručkaus

14 Humelis – senas Šiaurės Europos styginis instrumentas, panašus į senesnio tipo citrą ir gimininga norvegų *langeleik*. Manoma, kad pavadinimas kilęs iš vokiško žodžio *Hummel*, reiškiančio „kamanė“, nurodančio dundantį garsą, kurį sukuria akompanimentinės stygos (Hummel). Gizevijaus rastasis humelis stovi ant kojų, turi 13 stygų, priklausė Engeliui iš Dinkių apie Pagėgius (*Engel*, *Dinkem*) (NPPB 1848: 59).

15 Lyros yra su 16 ir 17 tonų klaviatūromis bei 3 stygomis, priklauso Penčiukui iš Benkaičių prie Pagėgių ir Gučiui iš Pojėgių (vietovė nenustatyta) (*Penczuk, Benkaiten ir Guczus, Pojägen*) (NPPB 1848: 59). Tikėtina, kad rašoma apie ratukines lyras. Šis instrumentas buvo paplitęs daugelio Europos tautų liaudies muzikoje (A. Baika) (VLE: humelis).

(*Struzkus, Jägerischken*), yra 18-os stygų (NPPB 1848: 59). Toliau tekste cituojamas E. Budrius, kuris kankles apibūdina kitaip, nei ankstesniame numeryje jas aprašė A. Gotholdas. A. Hageno manymu, E. Budrius kalbėjęs apie humelį (NPPB 1848: 59–62). Iš šio glausto pristatymo matyti, kad daugiataučiame krašte kanklėmis galėjo būti vadinami skirtingi instrumentai.

Iš psalterio išsirutuliojusių arba jam giminingų instrumentų Mažojoje Lietuvoje būta ir daugiau – tai citra, cimbolai, gitara. Citra šaltiniuose minima retai, J. Žilevičiaus manymu, ji Mažojoje Lietuvoje neprigijo (Mačiulskis 2010: 33; Žilevičius 1958: 275). Tačiau Klaipėdos krašto žmonės prisiminė, kad dar XX a. antrojoje pusėje vestuvių muzikantai grodavę citra. 1988 m. kintiškė Lidija Auškelienė išsaugota šeimos citra paskambino muzikinį kūrinį, kuris buvo įrašytas garso laikmenoje (Kirdienė 2005: 18). Apie gitaros paplitimą Mažojoje Lietuvoje žinių nedaug, tačiau XX a. antrojoje pusėje Klaipėdos krašto lietuvininkų bendruomenėse būta skambinančių ir šiuo instrumentu (žr. 2 pav.). Cimbolai ir smuikas, rašytiniuose šaltiniuose minimi nuo pat XVI a., tebėra populiarūs instrumentai, užėmę kanklių vietą akompanuojant šokiams:

> Dabar (XIX a. – L. P.) kanklys pasitaiko rečiau, jas išstūmė smuikas. Daugelyje kiemų smuikas labai mėgiamas prie dainavimo ir šokių; juo vaikinai groja kaimiška maniera. (Glagau 1970: 275; taip pat Tetzner 1897: 58)

Kankles turėję muzikantai neretai mokėdavo ir smuikuoti. E. Budrius pasakoja, kad jo matytas kanklininkas gerai griežė smuiku, nors ir nepažino natų (NPPB 1848: 61). XX a. antrojoje pusėje dar spėta įrašyti, kaip smuiku griežia kintiškiai Martynas Dauskartas (5 kūriniai), mandolina skambina Martynas Kavolis (25 kūriniai) (Kirdienė 2004: 117).

Jau XIX a. pabaigoje Prūsijos lietuvių aplinkoje dažnai skambėjo smuikas, cimbolai ir armonikos tipo instrumentai (Tetzner 1897: 58). Šie ir kiti, techniškai tobulesni instrumentai įsigalėjo populiarėjant europietiškiems šokiams. Dar T. Lepnerio, M. Pretorijaus, K. Donelaičio laikais Prūsijos lietuviai šokdavo aktyvios, akcentuotos ritmikos šokius, kuriuos grodavo gana gausus muzikantų būrys. Ankstyviausiuose šaltiniuose minima, kad per šokius ritmą mušdavo būgnais arba lazdomis, trepsėjimu, plojimu, sudauždami batelių kulnus. Maždaug XVIII a. pab.–XIX a. viduryje Mažojoje Lietuvoje senąsias šokio formas keitė laisvas porinis šokis arba šokis poromis sustojus ratu. Pamažu senuosius lietuvininkų šokius ėmė išstumti valsas, polka, kadriliniai šokiai ir jų melodijos. XIX a. pab.–XX a. šokių muzika buvo santūresnė, vidutiniško, lėto arba kintančio tempo. Beje, dauguma (92 proc.) žinomų šokių melodijų buvo mažorinės (Mačiulskis 2010: 35, 43–45, 87).

Instrumentinis muzikavimas Mažosios Lietuvos etnografiniame regione turėjo apeiginę, apsauginę, ūkinę, pasilinksminimo paskirtį. Prūsijos lietuviai tradiciniais instrumentais pritardavo ir krikščioniškoms giesmėms. Šiuolaikinė Mažosios Lietuvos instrumentinė muzika folkloro ansamblių atliekama tiek kalendorinėse, tiek religinėse regiono, nacionalinėse ir tarptautinėse šventėse, festivaliuose, vakaronėse bei privačiuose renginiuose.

MAŽOSIOS LIETUVOS INSTRUMENTINĖS MUZIKOS REKONSTRUKCIJA IR GAIVINIMAS XX–XXI A.

Mažosios Lietuvos instrumentų rekonstrukcijos pradžia sutapo su XX a. 7–8 dešimtmečiais kilusiu folkloro gaivinimo judėjimu, ją paskatino 1978-ųjų sprendimas Lietuvos valstybinės konservatorijos Klaipėdos fakultete įkurti Liaudies muzikos instrumentų remonto ir tobulinimo eksperimentinę laboratoriją. Čia buvo kuriami ir taisomi liaudies muzikos instrumentai, kuriais grojo Liaudies muzikos katedros studentai ir dėstytojai. Laboratorijos įkūrėjas, birbynininkas ir instrumentų meistras A. Butkus, sumanęs rekonstruoti Mažosios Lietuvos kankles-arfą, ėmė atidžiai studijuoti muziejuose saugomus muzikos instrumentus, rašytinius šaltinius, Prūsijos lietuvių liaudies dainų ir evangeliškų giesmių melodijas, klasikinių muzikos instrumentų sandarą bei akustines savybes. Išanalizavęs visą tuo metu prieinamą informaciją, nustatęs ir pagrindęs optimalų kanklių-arfos skambesio diapazoną, meistras ėmėsi kanklių-arfos mokslinės rekonstrukcijos[16]. Jis kruopščiai rinkosi medieną, laikėsi tradicinių muzikos instrumentų konstravimo principų, naudojo styginių muzikos instrumentų lakus bei poliravimo priemones (Butkus, Motuzas 1994).

1984 m. A. Butkaus pagamintos Mažosios Lietuvos kanklės-arfa tuo metu buvo visiškai

16 Atkurtas akustinis instrumento skliautas – vidinė konstrukcija (santykis tarp rezonansinių lentelių (dekų)), nuolat ieškota geriausio tamprumo (t. y. optimalaus medienos metinių sluoksnių tankio ir atsparumo apkrovos metu) ir akustinės konstantos (t. y. garso virpesių pralaidumo) santykio (Butkus, Motuzas 1994).

6 pav. A. Butkus su atkurtais Mažosios Lietuvos instrumentais. 2020 m. Saugoma KEKC

naujas instrumentas. Jo skambesį meistras demonstravo parodose Lietuvoje ir užsienyje, skaitė apie tai pranešimus konferencijose, dalyvavo diskusijose, pristatymuose, mokymuose ir kituose instrumentinės muzikos propagavimo renginiuose. 1989–2007 m. A. Butkus atkūrė ir kitus rašytiniuose šaltiniuose minimus Mažosios Lietuvos instrumentus: trimitą, kerdžiaus ragą, psalteriumą, būgną, švilpynę, piemens dūdą, dvejas kankles (6 pav.).

1994 m. A. Butkus lankėsi Klaipėdos krašto ir Lietuvos muzikos instrumentų parodoje, vykusioje Rytų Prūsijos žemių muziejuje Liuneburge (Vokietijoje). Apžiūrinėdamas muziejaus fondus, 1928 m. Vokietijoje išleistame leidinyje (Hahm 1928) jis rado iki tol nematytą Klaipėdos krašto kanklių-arfos, Karaliaučiaus muziejaus „Prussia“ eksponato, nuotrauką. 1995 m. A. Butkus pagamino ir šį instrumentą (7 pav.).

Po daugelio metų meistras rašė:

> Muzikos instrumentų rekonstrukcija, jų daryba – ilgalaikis ir sudėtingas procesas, reikalaujantis ypatingo kruopštumo, specifinių žinių įvairiausiose srityse, muzikinės tradicijos išmanymo. Tad instrumentų rekonstrukcija, pasitelkus laboratorinio eksperimento metodą, truko daugelį metų. (Butkus 2008: 119)

XX a. 9-ajame dešimtmetyje suaktyvėjo folkloro ansamblių veikla, kuria siekta atskleisti regiono kultūrinę tapatybę. Šiam tikslui puikiai tiko Mažosios Lietuvos kanklės-arfa. Folkloro kolektyvai „Vorusnė“, „Alka“, „Vorusnėlė“, vėliau „Kuršių ainiai“, „Giedružė“ ir kiti jaukinosi ne tik Mažosios Lietuvos dainuojamąją tautosaką, bet ir rekonstruotus muzikos instrumentus. Klaipėdos krašto lietuvininkai jau nedaug tegalėjo pasakyti apie šią savosios kultūros sritį, nes pietistinės dogmos ir modernioji kultūra beveik ištrynė senąjį folklorinį sluoksnį, tad folkloro ansamblių vadovai ir muzikantai patys turėjo atkurti ir interpretuoti rekonstruotais instrumentais atliekamą muziką.

Pastaruosius keturis dešimtmečius į Mažosios Lietuvos muzikavimo stilistiką gilinasi, siekia ją (at)kurti ir propaguoti dešimt Klaipėdos krašto folkloro ansamblių. Jų sudėtis įvairuoja nuo dvylikos iki trisdešimties įvairaus amžiaus (nuo 5 iki 80 metų) ir profesijų (mokytojai, dėstytojai, muzikantai, medikai, darbininkai ir kt.) narių. Muzikos instrumentais groja ansamblių vadovai: Jolita Vozgirdienė („Kuršių ainiai“) ir Alvydas Vozgirdas („Kuršių ainiai“, „Kuršiukai“), Gabija Kochanskaitė („Kušiukai“), Elena Šalkauskienė, Jonas Kavaliauskas („Alka“), Ingrida Žmijauskienė („Alka“, „Kuršiukai“), Regina Jokubaitytė („Verdainė“), Ramunė Pečiukonytė („Aušrinė“), Dalia Kiseliūnaitė („Vorusnėlė“), Audronė Buržinskienė („Giedružė“), Giedrė Pocienė („Ramytė“) bei muzikuojantys nariai – suaugusieji ir

7 pav. Folkloro ansambliai „Alka“, „Vorusnėlė“ ir A. Butkus, programoje „Jau saulelė“ (pagal K. Donelaičio „Metus“) atliekantis Krizo vaidmenį. 2013 m. Saugoma KEKC

vaikai. Mažosios Lietuvos kanklėmis-arfa skambina ir kai kurie profesionalūs muzikantai: Donatas Bielkauskas, Vilius Marma, taip pat mėgėjai, pavyzdžiui, vilkaviškietė poetė Vilija Žalienė (Vabalienė 2005).

Kaip jau minėta, senosios instrumentinės muzikos garso įrašų nėra, tik XX a. ekspedicijose pavyko įrašyti keliasdešimt mandolina, keletą smuiku, lūpine armonikėle ir citra atliekamų kūrinių. Todėl tiksliai apibūdinti autentišką Mažosios Lietuvos instrumentinės muzikos formą, stilių, jos atlikimo ypatybes neįmanoma. Šiuolaikinė Mažosios Lietuvos muzikavimo tradicijos rekonstrukcija yra grindžiama rašytinių šaltinių duomenimis, fragmentiškomis etnografinėmis žiniomis, analogijomis su kitų Lietuvos regionų etnine muzika bei instrumentų techninėmis galimybėmis. Stilistiniu požiūriu atkurtoji tradicija yra labai marga, joje galima atpažinti tiek rašytiniuose šaltiniuose įvardintus bruožus, tiek tokius, apie kuriuos nebuvo užsiminta, bet kurie, remiantis gretimų regionų muzikavimo duomenimis, galėjo būti. XX a. antrojoje pusėje Mažosios Lietuvos muzikavimo tradicija patyrė reikšmingą gretimų Žemaitijos ir vakarų Aukštaitijos regionų įtaką (Augėnaitė 2001; Kirdienė 2004). Dauguma folkloro ansambliuose dalyvaujančių muzikantų taip pat yra žemaičiai.

Folkloro ansamblių muzikantai instrumentais pritaria dainoms ir evangelikų religinėms giesmėms, groja dainų, kurios tampa instrumentiniais kūriniais, šokių, ratelių melodijas, užrašytas Rytprūsių etnochoreografijos leidiniuose ar XX a. ekspedicijose Klaipėdos krašte. Instrumentinė muzika folkloro programose ir kompaktinėse plokštelėse sudaro iki 25 proc. viso repertuaro. Instrumentinės grupės drauge su klasikinės, džiazo, elektroninės muzikos atlikėjais kuria ir autorines kompozicijas.

Kiekvienas folkloro ansamblis naudoja skirtingą muzikos instrumentarijų, kuris priklauso nuo instrumentinės grupės vadovo darbo stiliaus, ansamblio narių sudėties, poreikio. Muzikos instrumentais atliekamos dainos ir šokiai, kaip jau minėta, yra ansamblio vadovo ir grojančiųjų interpretacija. Tai iš esmės atitinka folkloro prigimtį – juk tradicija yra taki, nuolat kintanti ir perkuriama.

Lietuvos etnomuzikologijoje vyrauja mintis, kad pritarimas dainoms muzikos instrumentais yra nebūdingas arba vėlyvas reiškinys, bet jis minimas rašytiniuose šaltiniuose (Glagau 1970: 275; Tetzner 1897: 58), nors lietuvininkų dainų melodika yra gana sudėtinga (platus diapazonas, chromatinis spalvingumas, dermėkaita, laisva metroritmika). Dar XVI a. siūlyta tradiciniais muzikos instrumentais pritarti religinėms giesmėms. Tad folkloro ansambliai muzikos instrumentais – devynstygėmis-dvylikastygėmis kanklėmis, rečiau Mažosios Lietuvos kanklėmis-arfa, smuikais,

8 pav. Folkloro ansamblio „Kuršių ainiai“ muzikantai Jolita ir Alvydas Vozgirdai, Gabija Kochanskaitė, Darius Brazdeikis. 2021 m. Saugoma KEKC

lamzdeliais, įvairių sudėčių kapelomis – akompanuoja maždaug trečdaliui atliekamų dainų, kartais ir religinėms giesmėms.

Solistų ir kapelų grojimo maniera individuali, ją lemia melodijos dermė, metroritminė struktūra, atlikimo kontekstas. Pavyzdžiui, nors Mažosios Lietuvos kanklių derinimas identifikuotas kaip diatoninė mažorinio pobūdžio skalė, ansambliai kanklėmis pritaria ir mažorinio, ir minorinio pobūdžio dainoms. Pritariant dainoms sukuriamos instrumentinės įžangos ir pabaigos, tarp posmelių įkomponuojami pragrojimai.

„Kuršių ainių“ vadovės J. Vozgirdienės žodžiais, ji instrumentą ar kapelos sudėtį iš tradicinio instrumentrijaus pasirenka intuityviai, išbando keletą derinių ir išsiaiškina, kurie geriausiai skamba (dėl melodijos dermės, instrumentų tembrų, diapazonų, kitų techninių galimybių)[17]. Mažosios Lietuvos kanklėmis-arfa Vozgirdai skambina kiek kitaip negu A. Butkus. Šis stygas užgauna gnaibomuoju būdu tercijomis, kvintomis, sekstomis, o Vozgirdai šiomis kanklėmis skambina pirštais išgrodami melodinius motyvus (panašiai, kaip grojant arfa). Taip pat neretai vienbalsėms dainoms, kurių melodijos yra plačios apimties, pritaria pučiamaisiais instrumentais.

Šokių muziką grojančių kapelų sudėtis taip pat įvairuoja, tačiau iš esmės atitinka rašytiniuose šaltiniuose minimą instrumentarijų. Šokiams dažniausiai parenkami stipraus skambesio instrumentai: bandonija, palaikanti ir melodiją, ir akompanimentą, būgnas, bosuojanti basedlė, o styginiais, pučiamaisiais išgrojama melodija ir ją lydinys motyvai.

APIBENDRINIMAS

Du Mažosios Lietuvos instrumentinės muzikos gyvavimo laikotarpiai (iki Antrojo pasaulinio karo ir po karo) yra kokybiškai skirtingi ir tarpusavyje beveik nesusisiekiantys. Tai lėmė istoriniai, geopolitiniai, demografiniai procesai; folklorinės, religinės, pasaulietinės kultūros ir muzikos konkurencija; folkloro apsaugos ir gaivinimo laikotarpiai bei praktikos. Įvyko keletas reikšmingų slinkčių: Mažosios Lietuvos instrumentinio muzikavimo tradiciją rekonstruoja ir plėtoja į šį regioną atvykę gyventi naujakuriai; tradicijos palaikymu rūpinasi valstybės institucijos ir kultūros įstaigos; tradicijos palaikymo židiniai yra susitelkę šiaurinėje Mažosios Lietuvos etnografinio regiono dalyje – Klaipėdos krašte.

Dideliame ir savitai išsidėsčiusiame Mažosios Lietuvos etnografiniame regione, šimtmečiais įėjusiame į Prūsijos, Rytprūsių arba Vokietijos

17 Interviu su ansamblių vadovais daryti 2022 m. rugsėjo–spalio mėn.

valstybės sudėtį, sąveikavo skirtingos kultūros. Tai lėmė ir muzikinio folkloro bei regione naudotų instrumentų įvairovę. Iki šiol, tiriant šią tradiciją, dalis šaltinių informacijos liko užribyje arba interpretuota gana vienpusiškai. XX a. Mažosios Lietuvos instrumentinės muzikos gaivinimo praktikose instrumentarijaus pasirinkimas atspindi minėtąją įvairovę ir kūrybišką folkloro prigimtį.

Tradicijos rekonstrukcijai ir gaivinimui Klaipėdos krašte stipriausią impulsą suteikė Valstybinės konservatorijos Klaipėdos fakulteto įsteigimas bei čia dirbusios ir šio krašto kultūra „sirgusios“ asmenybės, kūrusios folkloro ansamblius, ugdžiusios dabar gyvuojančių folkloro ansamblių vadovus. Mažosios Lietuvos instrumentinės muzikos gaivinimui pagrindą padėjo instrumentų meistras A. Butkus.

Klaipėdos krašto folkloro ansambliai, remdamiesi moksliniais tyrimais, rašytinių šaltinių, etnografine medžiaga bei eksperimentuodami, atkuria Mažosios Lietuvos etnografinio regiono muzikavimo tradiciją ir ją plėtoja jau beveik keturis dešimtmečius. Duomenų trūkumas lėmė, kad puoselėjant šią tradiciją svarbūs ne tik šaltiniai, bet ir vadovų profesionalumas, ansambliečių muzikavimo patirtys ir kūrybiškumas.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Apanavičius 2001 = Romualdas Apanavičius. Lietuvininkai ir lietuviai etninės muzikos duomenimis: kas juos sieja ir skiria? *Tiltai. Lietuviai ir lietuvininkai. Etninė kultūra*. Priedas Nr. 5. Klaipėda, p. 5–10.

Apanavičius 2003 = Romualdas Apanavičius. Mažosios Lietuvos kanklės: lietuvininkų ar kuršininkų palikimas? *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*, t. 18, kn. 12. p. 221–237.

Augėnaitė 2001 = Loreta Augėnaitė. Liaudies instrumentinis muzikavimas Klaipėdos krašte (XX vid.–pab.). *Tiltai*. Priedas Nr. 7. Klaipėda, p. 77–85.

Bacevičius 2004 = Egidijus Bacevičius. Poledinės baidomosios žvejybos Pietryčių Baltijos įlankose biologiniai pagrindai, techninė įranga ir tradicija (XIX– XX a. I pusėje). *Jūra ir aplinka*, 1 (10), p. 67–74.

Baika = Albertas Baika. Ratukinė lyra. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. <https://www.vle.lt/straipsnis/ratukine-lyra/> [žiūrėta 2023 09 25].

Baltrėnienė 1995 = Marija Baltrėnienė. Mažosios Lietuvos kanklės rašytiniuose šaltiniuose. *Liaudies kultūra*, Nr. 6, p. 43–45.

Baltrėnienė, Apanavičius 1991 = Marija Baltrėnienė, Romualdas Apanavičius. *Lietuvių liaudies muzikos instrumentai*. Vilnius: Mintis.

Baltrėnienė-Gaščiauskaitė 1991 = Marija Baltrėnienė-Gaščiauskaitė. *Devynstygės kanklės: kankliavimo tradicijos ir dabartis*. Vilnius: Mintis.

Bartsch 1889 = Über littauische Musikinstrumente. *Dainu balsai.* Melodien litauischer Volkslieder, gesammelt und mit Textübersetzung, Anmerkungen und Einleitung <...> herausgegeben von Christian Bartsch. Bd. II. Heidelberg, p. 10–15.

Bartschas 2000 = Christianas Bartschas. *Dainų balsai*. Parengė J. Čiurlionytė, L. Burkšaitienė, V. Daniliauskienė. Vilnius: Lietuvos muzikos akademija.

Bartusevičius 1983 = Vladas Bartusevičius. *Liaudies meno baruose*. Vilnius: Vaga.

Bezzenberger 1889 = Adalbert Bezzenberger. *Die kurische Nehrung und ihre Bewohner.*

Bretkūnas 1983 = Jonas Bretkūnas. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Vaga.

BRIAI – Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas.

BRMŠ I 1996 = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai* I (Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos). Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Butkus 1989 = Antanas Butkus. Archajiško viduramžių instrumento – Mažosios Lietuvos kanklių – tyrinėjimo ir mokslinės rekonstrukcijos problemos. *Lietuvininkai ir Mažoji Lietuva amžių būvyje.* Klaipėda, p. 79–82.

Butkus 1991 = Antanas Butkus. T. Lepnerio graviūroje pavaizduotų muzikos instrumentų rekonstrukcijos klausimu. *T. Lepneris ir Mažoji Lietuva. Skaitiniai T. Lepnerio 300-osioms mirties metinėms*. Klaipėda, p. 15–17.

Butkus 1992 = Antanas Butkus. Psalteriumas – Mažosios Lietuvos kultūros reliktas. *Liaudies kultūra*, Nr. 5, p. 37–38.

Butkus 1994 = Antanas Butkus. Mažosios Lietuvos kanklių rekonstrukcija. *Baltijos tautų kanklės „Nuo kaimo gryčios iki koncertų salės“*. Antrasis tarptautinis kanklių tyrėjų simpoziumas. Vilnius, p. 21–23.

Butkus 2003 = Antanas Butkus. *Mažosios Lietuvos ir lietuvių liaudies instrumentai*. Klaipėda: Druka.

Butkus 2008 = Antanas Butkus. Mažosios Lietuvos muzikos instrumentarijus ir jo mokslinė rekonstrukcija. *Res humanitariae*, t. 3. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, p. 116–132.

Butkus, Motuzas 1994 = Antanas Butkus, Alfonsas Motuzas. *Mažosios Lietuvos liaudies instrumentai ir apeiginė muzika*. Vilnius: Apyaušris.

Donelaitis 2000 = Kristijonas Donelaitis. *Metai ir pasakėčios*. Vilnius: Baltos lankos.

Glagau 1970 = Otto Glagau. Lietuvininkų kalba ir poezija. *Lietuvininkai*. Paruošė Vacys Milius. Vilnius: Vaga, p. 256–280.

Gotthold 1847 = Friedrich August Gotthold. Ueber die Kanklys und die Volksmelodien der Littauer // *Neue Preussische Provinzial Blätter.* Bd. 4. Königsberg, p. 241–256.

Grove = *A Dictionary of Music and Musicians*. Dulcimer, edited by George Grove. <https://en.wikisource.org/wiki/A_Dictionary_of_Music_and_Musicians/Dulcimer> [žiūrėta 2023 09 23].

Hahm 1928 = *Deutsche Volkskunst* von Konrad Hahm. Geleitwort von Edwin Redslob. Berlin, Deutsche Buch-Gemeinschaft.

Hartknoch 1697 = Christoph Hartknoch. *Selectae dissertationes historicae de variis rebus Prussicis*.

Huffziger 1930 = Herman Huffziger. *Der Tanzkreis. Alte und neue Vokstänze aus Ostpreußen I–II*. Leipzig.

Hummel = Hummel (Instrument). *Wikipedia* <https://en.wikipedia.org/wiki/Hummel_(instrument)> [žiūrėta 2023 08 17].

Jokubauskas, Vareikis 2016 = Vytautas Jokubauskas, Vygantas Vareikis. *Lietuvos Šaulių sąjungos XX Klaipėdos rinktinė 1923–1939 metais*. Klaipėda: Druka.

Jonynas 1984 = Jonynas A. *Lietuvių folkloristika iki XIX a*. Vilnius: Vaga.
KEKC = Klaipėdos miesto savivaldybės etnokultūros centro archyvas.
Kirdienė 2004 = Gaila Kirdienė. Smuiko muzika: lietuvininkai ir žemaičiai. *Tiltai*. Priedas Nr. 24, p. 115–137.
Kirdienė 2005 = Gaila Kirdienė. Lietuvininkų ir žemaičių smuiko repertuaras. *Liaudies kultūra,* Nr. 4, p. 14–30.
KKDM 2017 = *Klaipėdos krašto dainos ir muzika. 1935–2000 metų įrašai*. Sudarė Austė Nakienė, Lina Petrošienė, Gaila Kirdienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
Klaipėdis = Albino Stubros fotoarchyvas. <http://www.klaipedis.lt/?q=fotoarchyvas/lietuvininkai-susiejimai-1990-1990_2_084.jpg > [žiūrėta 2023 08 22].
KM = Schweinskopfpsalterium. *Komponisten in Mödling*. <http://www.cronopio.de/grosse-komponisten-in-moedling/11-2/schweinskopfpsalterium/> [žiūrėta 2023 08 24].
Koženiauskienė 1990 = Regina Koženiauskienė. *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*. Vilnius: Mokslas.
Leibrandt 1927 = Reinhard *Leibrandt. Ostpreußische Fischertänze*. Königsberg.
Lepneris 2011 = Teodoras Lepneris. *Prūsų lietuvis*. Parengė Vilija Gerulaitienė. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
Mačiulskis 2010 = Vidmantas Mačiulskis. *Lietuvininkų etninė choreografija: regioninis savitumas*. Daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
Mielcke 1800 = Christian Gottlieb Mielcke. *Anfangsgründe einer littauischen Sprachlehre*.
Mikulskienė 1957 = Ona Mikulskienė. Skamba, skamba kankliai. *Moteris*. Lietuvių moterų žurnalas, Nr. 3 /8, Kanados lietuvių katalikių moterų draugija.
MLE = Mažosios Lietuvos enciklopedija, elektroninė versija: <mle.lt>
Motuzas 1992 = Alfonsas Motuzas. Jonas Bretkūnas ir XVI a. Rytų Prūsijos lietuvių tautiniai muzikos instrumentai. *Liaudies kultūra*, Nr. 5, p. 36–37.
Neverdauskas 1963 = Alfonas Neverdauskas. *Pajūriais, pamariais*. Chicago.
Nežinomas autorius 1970 = Nežinomas autorius. Lietuviškos vestuvės. *Lietuvininkai*. Paruošė Vacys Milius. Vilnius: Vaga, p. 186–194.
NPPB 1848 = Littauischer Volksgesang. *Neue Preussische Provinzial Blätter*, Band V. Königsberg, p. 59–75.
Pretorijus 2006 = Matas Pretorijus. *Prūsijos įdomybės arba Prūsijos regykla*. T. III. *Senovės prūsų konsekracijos*, VI knyga. Parengė I. Lukšaitė bendradarbiaudama su M. Girdzijauskaite, S. Drevello, J. Kiliumi, M. Čiurinsku. Vilnius: LII leidykla.
Puipa 1983 = Drama „Moteris ir keturi jos vyrai“. Vaidybinis filmas. Scenarijaus autorius ir režisierius Algimantas Puipa, 1983. < https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/10560/drama-moteris-ir-keturi-jos-vyrai > [žiūrėta 2023 10 03].
Rheza 1825 = *Dainos oder Littauische Volkslieder*, gesammelt, übersetzt und mit gegenüberstehendem Urtext herausgegeben von L. J. Rheza. Königsberg.
Ruhig 1747 = *Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon* ... von Philipp Ruhig... Königsberg.
Rupeikaitė 2007 = Kamilė Rupeikaitė. Muzikos instrumentų identifikavimo ypatumai lietuviškuose Šventojo Rašto vertimuose. *Lietuvos muzikologija*, t. 8, p. 88–104.
Slavinskas 1937 = Zenonas Slavinskas. Lietuvių kanklės. *Tautosakos darbai*. T. 3. Kaunas, p. 244–318.
Stunžėnienė, Rimša 1995 = Virginija Stunžėnienė, Vytautas Rimša. Mažosios Lietuvos muzikos instrumentų tyrinėjimų apžvalga. *Lietuvininkų žodis*. Parengė Kazys Grigas, Zita Kelmickaitė, Bronislava Kerbelytė, Norbertas Vėlius. Kaunas: Litterae Universitatis, p. 448–454.
TCM = *Terre Celitche e Medioevo*. Il Salterio. < https://ontanomagico.altervista.org/salterio.html > [žiūrėta 2023 09 23].
Tetzner 1897 = Franz und Helene Tetzner. *Dainos, litauische Volksgesänge*. Leipzig. <https://archive.org/details/dainoslitauische00tetz/page/66/mode/2up> [žiūrėta 2023 08 24].
Vabalienė 2005 = Laima Vabalienė. Būk su manim šviesoj! Būk su manim džiaugsme! *Santaka*. Vilkaviškio krašto laikraštis. 2005 06 23. < https://www.santaka.info/?sidx=1307 > [žiūrėta 2023 09 23].
Vakarai 1939 = Linksmas Klaipėdos krašto Moterų Draugijos šiupinys. *Vakarai*. Klaipėda, 1939 m. vasario 22 d., Nr. 44.
VB = Antanas Butkus. *Mažosios Lietuvos ir lietuvių liaudies instrumentai*. <https://www.varioburnos.com/mediums/people/a_butkus.htm> [žiūrėta 2023 09 23].
Wagneris 1999 = Erhardas Wagneris. *Prūsijos lietuvių, gyvenančių Įsruties ir Ragainės apskrityje, buitis ir papročiai*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
Žilevičius 1927 = Juozas Žilevičius. Lietuvių liaudies muzikos instrumentai. *Iliustruotoji Lietuva*. Kaunas, Nr. 22 (75), p. 177–180. <https://www.epaveldas.lt/preview?id=C-1C1B0000601932-1927-birz.4> [žiūrėta 2023 09 23].
Žilevičius 1935 = Juozas Žilevičius. Native Lithuanian Musical Instruments. *The Musical Quarterly*, vol. XXI, N 1, p. 12–15.
Žilevičius 1958 = Juozas Žilevičius. Mažosios Lietuvos liaudies muzikos bruožai. *Mažoji Lietuva* I. New York, p. 259–281.

THE INSTRUMENTAL MUSIC TRADITION OF LITHUANIA MINOR

by Lina PETROŠIENĖ

In 2022, the instrumental music tradition of Lithuania Minor was recognised as an intangible cultural heritage value and included in the National Inventory. The foundation of this tradition is valuable descriptions of Prussian Lithuanian musical instruments and music-making from the 16th to the 20th centuries, iconographic material, several dozen recordings of instrumental music, as well as the melodies of songs and dances. During World War II, the majority of the inhabitants of this region emigrated, so the instrumental music tradition of Prussian Lithuanians was not consistently passed down from generation to generation and could have been interrupted if the folklore revival movement had not emerged in the 1960s. Thanks to the enthusiasm of the people of the Klaipėda region, this tradition was reconstructed and is now continued in various forms. The article presents information from written sources about Prussian Lithuanian musical instruments from the 16th century and efforts to reconstruct this musical tradition. In the 20th century, it was developed by newcomers who came to live in this region; the hubs for supporting tradition are concentrated in the northern part of the ethnographic region of Lithuania Minor – in the Klaipėda region.

Klaipėdos universiteto Socialinių ir humanitarinių mokslų fakultetas
Filologijos katedra
S. Nėries g. 5, 92227, Klaipėda
E. paštas: lina.petrosiene@ku.lt

MEISTRAS IR SŪNUS

Tomas S. BUTKUS

Tėvas su savo atkurtais instrumentais dirbtuvėje Debreceno gatvėje. Apie 1989 m.

Taip jau susidėliojo mano gyvenimo pasirinkimai, kad, veikiant neuronams, pasirinkau architektūrą, o ne muziką. Architektūra gyveno mano kasdienių minčių sraute, o muzika visada buvo foninis veiksmas, kažkur gretimame kambaryje, už sienos. Trijų kambarių bute Klaipėdoje, Konstitucijos gatvėje, stovėjo pianinas „Riga“, kuriuo rekarčiais skambindavo sesė. Tėvų knygų sekcijoje kelios lentynos sunko nuo įvairiakalbių tomų medžio apdirbimo, liaudies, klasikinės muzikos ir instrumentų temomis. Be viso šito, dar buvo mano 102 kasečių kolekcija su jas išstumiančia lentynėle, sumeistrauta iš senų plokštelių ir tėvo dirbtuvėse rastų medžio nuopjovų. Būtent ten, dirbtuvėse, vyko įdomiausi dalykai. Apie tai ir šis pasakojimas.

Dirbtuvės buvo mano tėvo, liaudies muzikos meistro, o iš tikrųjų ir liaudies *kanklioriaus*, artisto bei pasakotojo muzikinių reikalų karalystė. Jos vieta keitėsi bent tris kartus. Tiesa, Lietuvos konservatorijai priklausantis padalinys turėjo ilgesnį pavadinimą – Klaipėdos fakulteto Eksperimentinės liaudies muzikos instrumentų laboratorija. Ir gyvavo ji bent porą dešimtmečių XX a. pabaigoje.

Pamenu pirmąsias laboratorijos patalpas prie K. Donelaičio aikštės, apgriuvusiuose secesijos stiliaus namuose (K. Donelaičio a. 2). Viskas ten dvelkė praėjusia epocha, germaniška kultūra: durys, laiptų turėklai, plytelių mozaikos. Pati erdvė idealiai tiko įvairiausiems instrumentams apgyvendinti – po aukštomis lubomis jų sugyveno kelios dešimtys. Geresnės ar prastesnės būklės dirbtuvių gyventojai laukė savo sugrįžimo į didžiąją ir mažąją scenas. Vienas kitas turbūt keliaudavo į asmenines kolekcijas. Nors didžioji dalis patekdavo ten, iš kur ir ateidavo, – į muzikos ansamblių gretas. Vokiškomis manieromis dirbtuvėse pasižymėjo net sieninis kalendorius. Nuogakrūtės moterys ir senovinių šautuvų iliustracijos už durų bylojo: čia gyvena kitoniškas laikmetis.

Galėjo tai būti devintasis dešimtmetis. Masinio komunizmo vadų išmirimo ir raudonų vėliavų

skudurų paženklintas laikas man buvo panašesnis į sapną. Nes viską, kas vyko tuomet ir kas konstravo mano pasaulį, šiandien dengia kito laiko patina. O dalis daiktų nugrimzdo į užmarštį ir pasitraukė iš tolimiausio akiračio. Laboratorija, muzika, tėvas... Laboratorija ištirpo nuo reorganizacijų optimizuojant fakulteto, vėliau universiteto turtą. Prašapo net dešimtį tonų sveriančios tekinimo staklės, kurias tėvas partempė iš uždaryto Namų statybos kombinato (kad tilptų, girdėjau, teko pjauti bendrabučio sieną). Šiuo metalo gabalu buvo tekinami miniatiūriniai derinimo kaištukai kanklėms, birbynės ir kitokios grožybės. Jo keliamas triukšmas bendrabučio gyventojams turbūt taip pat įsirašė į smegenis (vėl neuronai). Po to laboratorija iš bendrabučio (Debreceno g. 7) buvo vėl perkelta į centrą, į Klaipėdos universiteto Menų fakulteto rūsius (K. Donelaičio g. 4).

Muzika per tą laiką taip pat transformavosi. Skaičiavau, kad tėvas gimė lygiai trimis mėnesiais anksčiau už Rodžerį Votersą (Roger Waters), su Pink'ais sukūrusį legendinę „Muziką architektūros studentams“ (*Music for Architectural Students*, 1989) (nėra tokio albumo, taip vadinosi tik lenkiška piratinė kasetė). Todėl man atrodė natūralu, kad jaunystės metais tėvas privalėjo domėtis rokenrolu, disko muzika ar bent jau psichodelika. Tačiau čia irgi greičiausiai suveikė neuronai ir juos struktūruojančios sinapsės – pasaulį pakeitusi Vakarų muzikinė industrija tėvo pomėgiams ir karjerai turėjo lygiai nulinį poveikį. Priešingai, pagrindiniai jo interesai krypo į XVII–XIX a., į Prūsiją ir Mažąją Lietuvą, iš kur buvo kilusi ir dalis mūsų giminės: jo tėvo močiutė Ona Jundulaitė-Butkienė, Ignacijus Jundulas ir kiti. Man buvo sunku suvokti, kaip galima tyrinėti muziką ignoruojant „The Beatles“, Deividą Bouvį (David Bowie) arba „Pink Floyd“. Gal net labiau nei muziką tėvas mėgo medžio drožybą. Daryba, kaip jis vadino visą šį procesą, jo supratimu, buvo pamatinis ryšys, jungiantis lietuviškumą, baltiškumą ir apskritai etnines šaknis. Todėl, žvelgiant iš laiko perspektyvos, tas ryšys atrodo ir keistas, ir be galo autentiškas. Keistas, nes mūsų krašte daugumą meistrų drožė kėdes, kalė spintas ir meistravo lovas. Noro kurti liaudies muzikos instrumentus respublikoje turėjo gal ketvertas ar penketas. O tyrinėti senuosius Prūsijos raštijos paminklus, analizuoti to laiko žmonių papročius ir dainyną tenorėjo, ko gero, jis vienas visose Baltijos jūros šalyse. Autentiškas, nes meistrystė kilo iš gilaus tikėjimo medžiu kaip materija, iš meilės bet kokiam medžio gabalui – jo amžiui, spalvai, tekstūrai, kvapui. Būtent kvapai mano atmintyje įstrigo labiausiai. Laboratorijoje tvyrojo sodrus pjaunamo medžio kvapas – pušies, ąžuolo, uosio. Instrumentų gimdymo džiaugsmuose po dirbtuves pasklisdavo įvairiausio kalibro pjuvenos: stambios

Dirbtuvė K. Donelaičio g. rūsiuose. Apie 2005 m.

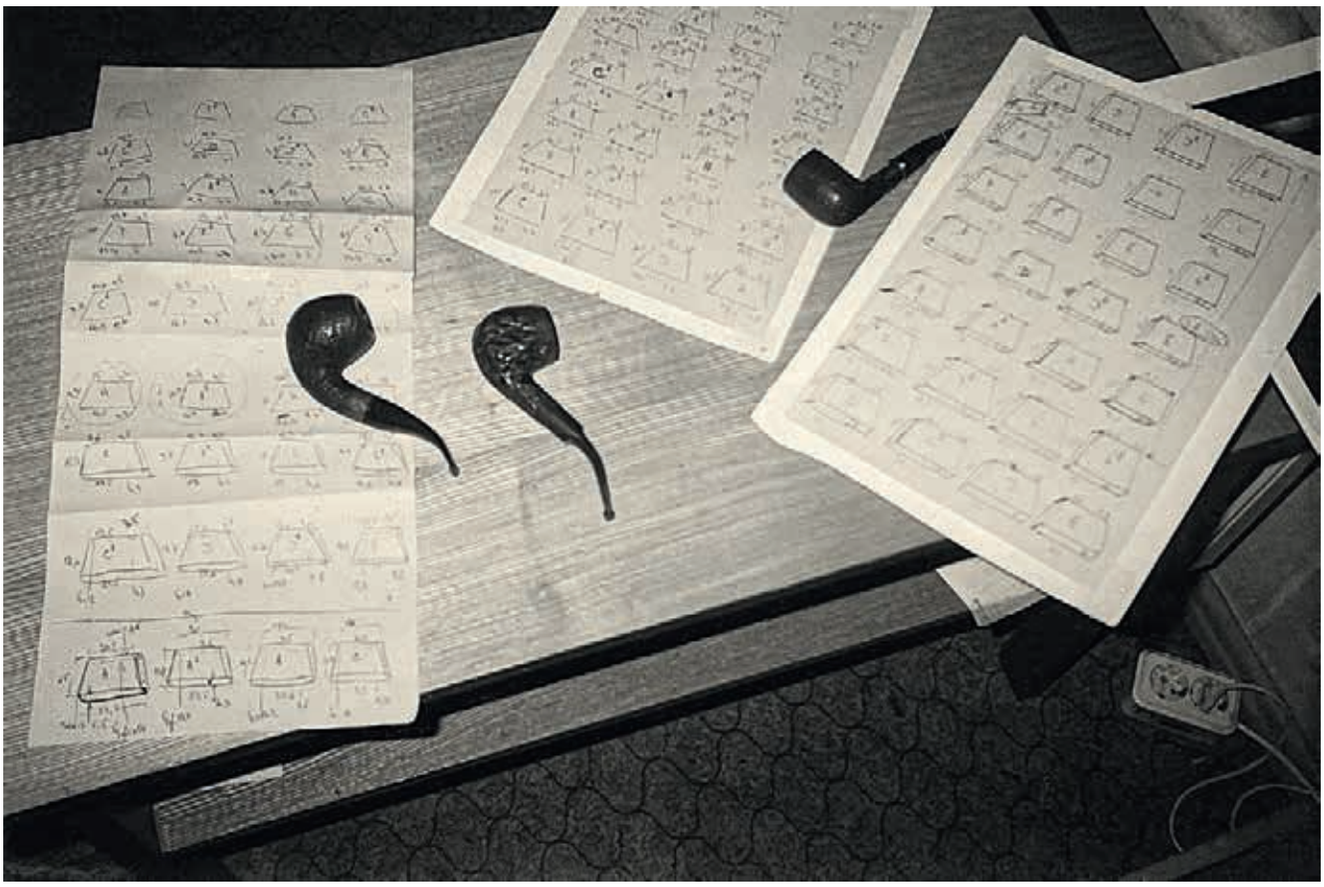

Skrabalų eskizai ir pypkės (ne eskizai) dirbtuvėje Debreceno g. Apie 1985 m.

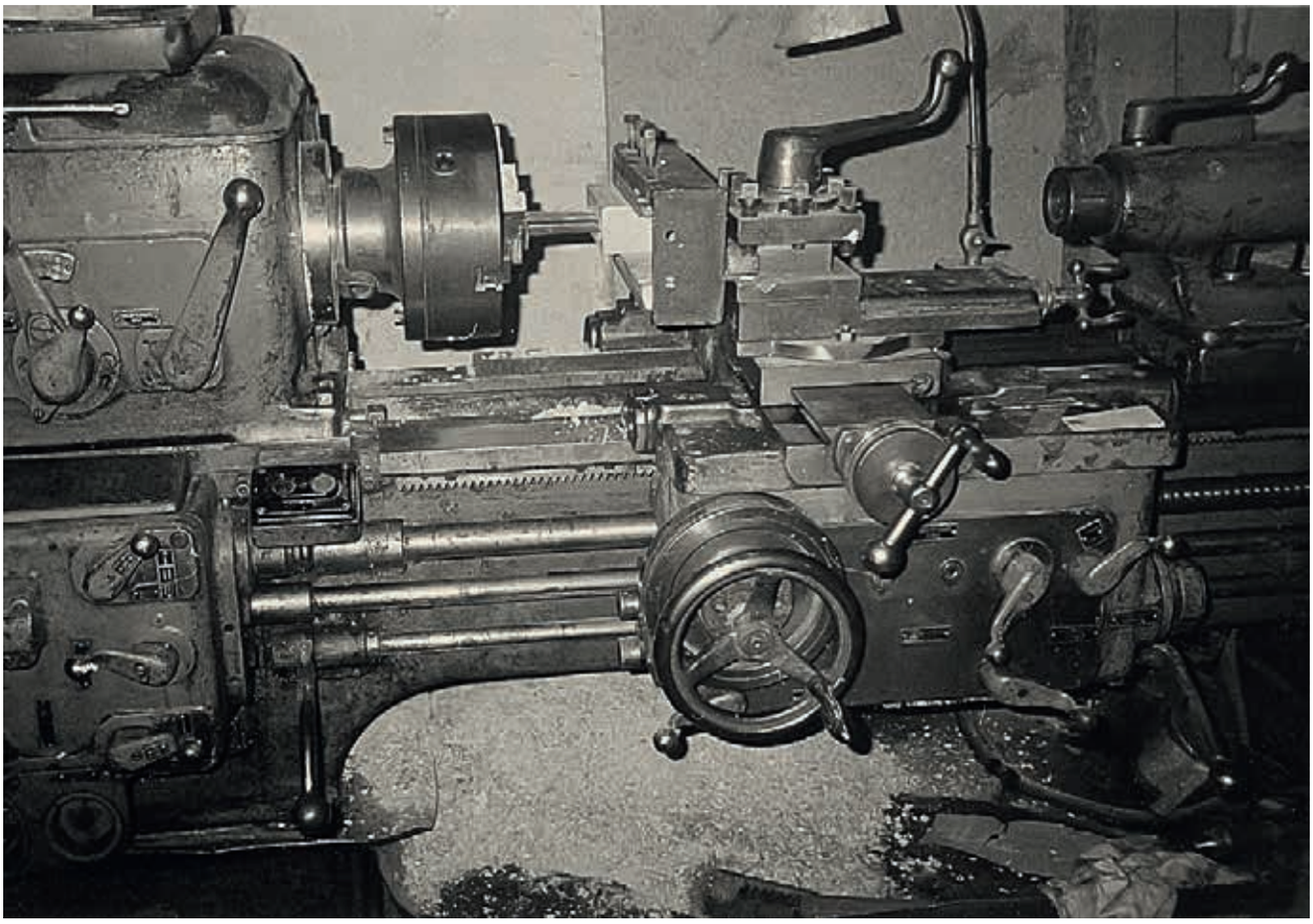

Tekinimo staklės dirbtuvėje Debreceno g. Apie 1985 m. Nuotraukos iš šeimos archyvo

nuo obliaus, smulkesnės – nuo kalto, visai smulkios – nuo gręžimo staklių ir pačios smulkiausios, kaip miltai – nuo šlifavimo mašinos. Maišais šias gamybos atliekas veždavome į sodybą prakuroms, mulčiui ar kitiems ūkio galams. Kitas svarbus atmintin įsirėžęs dalykas – laboratorijoje nebuvo jokios laisvos vietos ar kampo. Visur karaliavo daiktai. Gal kiek laisvesnės erdvės atsirasdavo ant šimtamečio ąžuolinio varstoto drūtais metaliniais veržtuvais prieš kanklių darybą. Ant sienos ilsėjosi kartono šablonai ir puskanklės (kanklėmis jos virs kiek vėliau). O aplink – vien lentynos, lentynos, lentynos: su dėžutėm, dėželėm. O jose – daiktai, dalykėliai, varžteliai. Peiliai, replės, grąžtai, plaktukai, šlifuokliai, diskiniai pjūklai. Kanklių, armonikų griaučiai. Triūbų, saksofonų likučiai. Buteliai: denatūruoto spirito, beico, šelako politūros... Ir dar begalė visko, ko nebepamenu.

Gal devintoje klasėje sumaniau ir aš sumeistrauti kankles. Tėvas įdavė pušies gabalą: „Štaigi, kokia sakinga. Skobk, paskui pamatysim.“ Iš tokio „materjolo“ dėžę nesunku padaryti: apsibrėži kanklių šabloną pieštuku, pažymi vidinės ertmės kontūrus, išmatuoji pliauskos storį ir eini į mašinų skyrių darbuotis frezomis. Svarbu gylis – apatinė kanklių dalis neturi būti storesnė nei 7 mm. Išfrezavus ertmę reikia ją išvalyti kaltu. Paskui nušlifuoti kanklių vidurius taip, kad garsas sklandžiai slystų paviršiumi kaip čiuožėjas ledu. Po to eilė pliauskos galams. Čia priklauso, koks instrumentas, kokia puošmena ir iš kokio krašto tas ginklas. Regis, dariausi prūsišką psalterą: jo galai simetriškų pusių, lengvų lenktų linijų. Išpjauni, o paskui nuobodžiai darbuojiesi kaltais ir dildėmis. Užbaigi šlifavimo kaladėle, kol pirštai sugrumba. Pabaigoje gręži skyles stygų laikikliams. Kitas žingsnis – deka. Viršutinė kanklių dalis – subtilus reikalas. Žinau, kad tėvas sugalvojo savo metodą – naudojo kanklėms viršutines senų instrumentų korpusų dalis, jau gerai išbuvusias ir išrezonavusias. Perobliuodavo iki reikiamo storio, nušveisdavo. Tada sunkiausias darbas – rozetės. Tai preciziškas darbas. Kiekviena kiaurymė turi būti savo vietoje ir reikiamo dydžio. Savo kanklėms vieną irgi išdrožiau. Darbavausi savaitę. Bet – o mano siaube! – tarp rozečių sugręžiau per dideles skyles. Ir deką teko išmesti... Todėl neteko užsiimti baigiamaisiais apdailos darbais: poliravimu, lakavimu ir stygų dėjimu bei derinimu. Tiesa, buvo dar vienas daiktas – futliaras. Apie jo darymą tėvas taip pat galėtų papasakoti įvairiausių istorijų, nes medžiagos atkeliaudavo iš rajono antrinio perdirbimo taškų, *barteriu* ir panašiai. Futliarai apklijuoti tam laikui būdingu bordo spalvos dermantinu. Sagtys – iš partokratinių *čemodanų*, *sakvojažų* ir portfelių.

Kiekviename istorijos futliare slypi ne tik instrumentas, bet ir instrukcija, kaip juo naudotis. Paprastai šis tekstas būna dingęs, o jei ir ne – tai parašytas nesuprantama kalba arba išblukęs nuo drėgmės ir saulės. Mūsų atveju viskas buvo kitaip – instrukciją radau tvarkydamas namus. Prieš gerą trejetą metų sodyboje nugriovėm senelio statytus tvartus. Štai ten ir aptikau mūsų muzikinės istorijos pėdsakus. Viršuje mėtėsi mano senų kasečių fragmentai. Apačioje, sukrauti į krūvas, gulėjo medžio ruošiniai. Sunkios ąžuolinės, uosinės kaladės įmirkusiais galais čia atkeliavo po laboratorijos uždarymo ir nespėjo susapnuoti Mažosios Lietuvos instrumentarijaus. Ten nepateko ir mano puskanklės. Praėjo geri dvidešimt metų, ir mano darytas kankles tėvas aptiko jau kraustydamasis iš paskutinės dirbtuvių vietos. „Na va, pinzeli, – lyg juokaudamas tarė man meistras, – dabar jau gali jomis groti.“ Sūnus palingavo galvą ir nebyliai atsakė: „Gal ne.“

P. S.
Bandau prisiminti, kas atsitiko toms kanklėms. Bet nepamenu. Liko rūsy ar iškeliavo į *pečių*? Nesvarbu turbūt. Išskyrus vieną detalę: tuo sakuotu korpusu greičiausiai dabar galėčiau išgauti kokį nors duslų pušinį garsą. Panašiais dalykais garsus įrašinėjome audiovizualinio spengsmo grupėje „Betoniniai triušiai“. Jie priminė man apie Prūsiją ir neuronus. Apie tai, kad kiekviena aplinka mus veikia genetiniu lygmeniu. Ir sūnaus atveju tai visiška tiesa – meistro laboratorija niekur nedingo. Ji gyvena sūnaus smegenų spengsme, užkonservuota lyg neregima juodoji skylė, sugerianti visus aplinkos virpesius. Net kadaise ant jos sienos kabėjusių kanklių išderintą ūžesį. Galiu jį prisiminti, nes kažkada įrašiau į vieną tų išmestų kasečių, dar studentaudamas, imituodamas R. Voterso „Careful With That Axe, Eugene“, paskutinį filmo „Zabriskie Point“ garso takelį. O paskui įvyko Didysis sprogimas.

2023 XI 17, Valai

MASTER AND SON

Tomas S. BUTKUS

An essay about his father, a master of musical instruments, who reconstructed Lithuanian and Lithuania Minor, from where some of the author's family is descended, musical instruments from the 17th to the 19th centuries.

ŠIŠIONIŠKIŲ TARMĖS SAUGOTOJA VAIDA GALINSKIENĖ: „DĖL TŲ ŽMONIŲ TURIU KALBĖTI IR PASAKOTI, NES JIE JAU NEPAPASAKOS“

Rasa KALINAUSKAITĖ

Šilutės pirmosios gimnazijos lietuvių kalbos mokytoja Vaida Galinskienė prie Šilutės dvaro. 2023. Irmanto Gelūno nuotrauka[1]

„A dabar šiš pafobeliouti tan tarme?“ – šišioniškai paklausė Šilutės pirmosios gimnazijos lietuvių kalbos mokytoja Vaida Galinskienė. Nykstančios tarmės vizitine kortele tapęs *šiš* (čia), ilgus amžius vokiečių valstybei priklausiusiam Klaipėdos kraštui būdingas skolinys *fobeliuoti* (kalbėti), kiti egzotiškai skambantys žodžiai su itin minkštai tariamu priebalsiu *l* – į nebūtį besitraukiančio lietuvininkų pasaulio skeveldros. Spėjama, kad belikę nuo 80 iki 100 gimtąja tarme dar kalbančių šišioniškių: 2010–2012 m. kalbininkas dr. Jonas Bukantis suskaičiavo 106, bet vienas po kito jie iškeliauja *į aukštąjį kalnėlį*.

Mažosios Lietuvos gyventojų žudynės, paveldo naikinimas ir trauminė patirtis, lydėjusi nacių, o vėliau sovietų represijas išgyvenusią saujelę tos žemės senbuvių, lėmė, kad jų tarmės gaivinimas – jau ne pačių mažlietuvių rankose. Bendraminčius, susitelkusius mokytis ir mokyti mirštančios tarmės, su Mažąja Lietuva sieja ne kraujo ryšys, bet įsipareigojimas saugoti sunaikinto lietuvininkų pasaulio atminimą ir sugrąžinti Lietuvos visuomenei sovietmečiu išplėštą istorinės atminties puslapį. Pernai jų atkaklumas įvertintas į Lietuvos nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadą įrašant šišioniškių tarmės gaivinimą – tai pirmasis atvejis, kai į sąvadą įrašyta paveldo išsaugojimo veikla[2].

1 Ši ir kitos Irmanto Gelūno nuotraukos – iš Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos ir Lietuvos nacionalinio kultūros centro projekto „Pozityvios žinios apie kultūros paveldą“

2 Lietuvininkų (šišioniškių) tarmės gaivinimas: mokyklėlė ir kitos veiklos. Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadas, prieiga <https://savadas.lnkc.lt/lt/vertybes/vertybiu-sarasas/lietuvininku-sisioniskiu-tarmes-gaivinimas-mokyklele-ir-kitos-veiklos/>.

V. Galinskienė, Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos šimtmečiui 2023 m. pastatytoje operoje „Klaipėda“ atlikusi Šišioniškės Dvasios vaidmenį, – vienas iš kertinių tarmės saugotojų būrelio žmonių. Mokytojos tėvai – žemaičiai dounininkai, bet ji gimė ir augo buvusiame lietuvininkų žvejų kaimelyje – per marias į Kuršių nerijos kopas žvelgiančioje Svencelėje, kur anuomet dar skambėjusi šišioniškių tarmė nuo kūdikystės įaugo į klausą ir širdį. Jau tris dešimtmečius V. Galinskienė aukoja savo laisvalaikį darbui, kurį pati vadina tarnyste Mažajai Lietuvai: šišioniškai kreipiasi į klausytojus įvairiuose renginiuose, skleidžia žinią apie pamario krašto mažlietuvių tradicijas, papročius ir tautosaką kartu su kolegomis iš folkloro ansamblių „Verdainė“ (1994–2001 m.), „Ramytė“ (nuo 2002 m.), kapelos „Bikava“ (1997–2006 m.), moko nykstančios tarmės imlesnius vyresniųjų klasių moksleivius ir taip išaugino pulkelį Mažosios Lietuvos ambasadorių.

Tarp jos mokinių – ir apie 30 šišioniškių tarmės puoselėtojų nuo 2013 m. išugdžiusiai šeštadieninei tarmės mokyklėlei vadovaujanti etnologė, Hugo Šojaus muziejaus direktorė Indrė Skablauskaitė. Jai senųjų klaipėdiškių šnekta taip pat artima nuo vaikystės, kai viešėdama Saugų kaime pas senelius žemaičius girdėdavo kalbant *tantes* (tetas) – kaimynes lietuvininkes, o sekmadieniais ragaudavo jų atneštų skaniųjų pyragų, kurie būdavę „kepimo milteliais iškildinti, aguoniniai, *gliumziniai* (varškės), keksai – kokį tik nori *pašmekiuot* (paragauti) gali“... Gyvą nykstančios tarmės skonį pamenančių žmonių nebėra daug, ir 2012 m. pristatydamas savo atliktą tyrimą dr. J. Bukantis pasidžiaugė, kad autentiška, gryna V. Galinskienės ir I. Skablauskaitės kalba galėtų būti šios tarmės pavyzdys[3]. Nors raštas jos skambesio neperteikia, nusprendėme „Būdo“ skaitytojams pasiūlyti V. GALINSKIENĖS pasakojimą apie lietuvininkus ne išverstą į bendrinę kalbą, o bent šiek tiek atspindintį jų tarmę.

VIENA STUBA – DVI TĖVIŠKĖS

Pelkėtoje marių pakrantėje įsikūrusioje Svencelėje, kuri rašytiniuose šaltiniuose pirmąkart paminėta 1509 m., o 1737 m. jau turėjo pradžios mokyklą[4], kaip ir už kelių kilometrų esančioje Drevernoje, kur XVII–XVIII a. vykdavo dideli žuvų turgūs, nuo seno gyveno žvejai žemininkai, bičiuliavęsi su Kuršių nerijoje gyvenusiais kopininkais[5]. 1939 m. Svencelėje buvo 349 gyventojai[6], bet Antrojo pasaulinio karo pabaigoje jų beveik neliko, kaip ir visame Klaipėdos krašte. Artėjant frontui, 1944 m. Reicho valdžia evakavo 90 proc. civilių gyventojų, o tuos, kurie nesitraukė į Vokietiją, įsakyta šaudyti[7]. Pasiviję ties Šilute, 1944 m. spalio 9 d. sovietų tankai traiškė pabėgėlių vežimų virtinę – anot tai mačiusio lietuvininko Alberto Bukolio, „nėra žodžių tam siaubui perteikti“. Dauguma senųjų gyventojų į gimtąsias vietas nebegrįžo, ir ištuštėjusiame pamaryje sovietmečiu apsigyveno žmonės iš kitų Lietuvos regionų. Iš Žemaitijos atsikėlę V. Galinskienės tėvai įsikūrė lietuvininkų paliktoje stuboje:

Kumet atvažiava, anam pasaki: trys stubos yr, rinkitės. Na, i papa išsirynka pri pat miška, pri marių. Stubėli buva dikčium [labai] sena, prasta, lopytas sėnas. Šišioniške sakydava, kad ana gor yr šymts metų, kap mes gyvenom. An bova medėni, so nendrėniu stogu, aš gor pati mačiau, kumet tan stoga nukėli, pakeiti į šiferį. Pasakoji, ka ten vaidenas, dė to, kad y sušaudytų žmonių.

Po daugelio metų, Lietuvai atgavus laisvę, kai į Vakarus pasitraukę šišioniškiai ėmė grįžti į pamarį aplankyti tėviškės, likimas suteikė progą susipažinti su vienu iš senųjų stubos gyventojų:

Vėna syki atvažiava jau toks pagyvenis žmogus. I ans saka: „Jo, šiš mana stuba yr.“ Ans įėji į vidų, pasakoji, kor ano liova stovėji, kor stals buva. Mažą truputuką jau vėna siena buva mūsa įmūryta, tad saki: „Tos nebuva.“ O kumit ans išvažiava, buva 18 metų. „Da gor, – saki, – jauns vaikelys buvau.“ Po to jau išėj į kiemą. Uo atvažiava su mašyna. Ir ans saka: „Uo kieno šiš mašyna stov?“ Tik sakom: „Jūsa...“ „Nė, – saka, – aš

3 „Lietuvininkai megzdavo adatomis ir tampydavo dūdas“. www.silutesnaujienos.lt, 2012-12-10. Prieiga: <https://www.silutesnaujienos.lt/lt/lietuvininkai-megzdavo-adatomis-ir-tampydavo-dudas/>.

4 Svencelė. *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, prieiga <https://www.mle.lt/straipsniai/svencele>.

5 Vytautas Gocentas. Drevernos žvejai. *Lietuvininkų kraštas*. Kaunas: Litterae universitatis, 1995, p. 487.

6 Svencelė. *Mažosios Lietuvos Enciklopedija*, prieiga <https://www.mle.lt/straipsniai/svencele>.

7 Čia ir toliau pastraipoje remiamasi: Vytautas Šilas. Kraštas be savo žmonių. 2015-12-13, *www.bernardinai.lt*, prieiga <https://www.bernardinai.lt/2015-12-13-krastas-be-savo-zmoniu/>.

Žvejai taiso burvaltes. XX a. I p. Saugoma Šilutės Hugo Šojaus muziejuje

nėturu mašyns.“ Mės išsigandom: ans prarada atmyntį. Aš bėgau gor į pylydį (ančių fermas), nes telefons tik laidinis buvo, skambinti į Drėverną, klausti, gal kas žina, pas ką ans atvažiava. Potam parbėgau i pradėjau minavot: pas ką ans šiš galėjo? Sakom, gal pas tanti Lyliškieni? I ans išgirda tą pavardę. „Jo, – saka, – Lyliškieni aš žinau.“ Tumet mes sakom: „Gal Jumis reik parvežti?“ „Ne, – sako, – aš toj parvažiosu.“ Įdavėm mašinas raktus, nes ans buva padiejis: „Fui, ne mana, ne mana mašina...“ I žinokit, po tam ans atsipeikėji. Kap atsiprašinėji: „Man gyvenimi nėr teip buvę...“ Ans jau buva palaidojis žmoną, kol dar gyvs, atvažiava apsižiūrėt tan stubėlį. Tad koks poveikis y tos tėviškis...

ŠVENTKALNIS

Nuo stubos, kurioje augo V. Galinskienė, einant į kaimo gilumą, pamiškėje, yra ypatinga vieta, menanti kuršišką krašto praeitį. Iš kuršių kalbos kilęs Svencelės pavadinimas reiškė šventą kelią, kuris, anot padavimo, vedęs į Šventkalnį – kaip spėjama, į pietryčius nuo kaimo, netoli Kiškių kapelių, žemame pamario peizaže išsiskyrusią seną kopą lygiu it stalas paviršiumi[8]. Ant jos gyvenęs milžinas su septyniais kaimynais milžinais dalinęsis vienu kirviu – visi pasikeisdami kirtę miškus. Šventkalnio milžinas burnojęs prieš dievus, todėl Perkūnas užpykęs ir jį nutrenkęs. Vėliau čia buvusi įkurta vieta dievams garbinti, kūrenta šventoji ugnis ir vykdavusios apeigos, o pastebėjus priešus uždegti laužai įspėdavę pamario gyventojus apie pavojų. Senąją kopą, ant kurios galbūt būta šventvietės, nukasė sovietmečiu:

Aš pati buvau šulioki, kumet mačiau, kap važiava su dideliom mašinom, su „samosvalas“ ir tan smėlį statyboms išveži. Geltons geltons... Tad i visi žinom, kad ten anksčiau yr buvusis kopas. Dėl to i mūsa žemi arba yra durpi, arba smėlis. Tokiom bangom, žinokit. Mūsa kur stubiki buva, ta ten buva durpžemi, o jau už keluka buva smėlis. Kap sakydava, nu tik morkas sodint, daugiau nėka. O šėp ta Svėnceli yra pasauli pabaiga, kap visi sakydava. Dėl to, kad atvažiuji su autobusu, i toliaus jau keli nebėr, marios arba mišks.

IR TADA, KAI KITI NEMATO

Geografija, anot mokytojos, nulėmė kalbininkų pastebėtą svenceliškių tarmės ypatybę: atokioje, sunkiai pasiekiamoje vietoje gyvenę žmonės tik prireikus gydytojo ar prispirti kito svarbesnio

8 Čia ir toliau pastraipoje remiamasi: Vykintas Vaitkevičius. *Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija.* Vilnius, 1998, p. 675.

Žvejai netoli Kuršių marių, upių šakose. XX a. I p. Saugoma Šilutės Hugo Šojaus muziejuje

reikalo nusigaudavo iki Priekulės ar Klaipėdos, tad į tarmę įsiskverbė mažiau germanizmų. Būdama vaikas, jos skambesio V. Galinskienė klausydavosi sėdėdama senojoje stuboje ant malkų krūvos, nes sulaukus svečių dažnai pritrūkdavo kėdžių:

Lietuvininkų tarmę išmokau iš tančių ir unkolių [dėdžių], tėp mes pagarbe vadinom vyresniusius šišioniškius. Anie aplinkuo gyvena, kai kurie net ėje par mūsa kiemą, ta dikčium dažna užeidava, su mama rokavuos, su papa. Brolei, seseris ir į šūlę sykiu ėj. Dėl to ta tarmė, kap aš sakau, gert susigėre į mani. Bet dabar aš jau gor nebturio su kou pasirokuoti, ir esu dikčium daug užmiršosi. Kartas išgirstu kokį žodį ir galvoju: jo, jo, toks buvo... Bet pati jau gor maža ką beprisimenu. Dar visa laimi, ka žurnalista kalbin arba renginius reik kalbėt, tad esu priversta. Tad dar ta tarmė yr gyva man lūpos, i kartas aš pagaunu, kad net i su savo šunuku rokujus tarmiška. Arba kartas ir atsidūsėju... Nesvarbu, kad ana nėr mana tėvų tarmė, bet yr įsigėrusi dikčium gile, ir aš anan vartoju i tumet, kumet kiti ir nemata. Naj.

LĖLĖ

Klaipėdos krašte užsilikusius ar po karo sugrįžusius senuosius gyventojus sovietų valdžia laikė antisovietiniais, apie 5 tūkst. jų, istoriko Arturo Hermano (Arthur Hermann) skaičiavimu, buvo ištremti 1949–1951 m.[9] Mažuma savo žemėje tapusiems, įtariai ar priešiškai institucijų vertintiems senbuviams buvo sunku pritapti prie sovietinės realybės, tad 1958 m. Sovietų Sąjungai pasirašius sutartis su Vokietijos Federacine Respublika dėl buvusių Vokietijos piliečių repatriacijos, jie naudojosi galimybe pasitraukti už geležinės uždangos[10]:

Mačiau, kap išvažiava į Paterliandą. Apie 1970-usius metus da buva paskutinis važiavims, tų pasilikusių. Dikčium sunke, liuobėj po kelis sykius važioti į Maskvą, kol gaudava leidimą. Ne visi gava. Aš atsėmėnu Kokių šeimą, kad anei pakvieti mama. Viskan buvo iškrauste ant sopų, ant stalų, saki: „Imkit, kan norit...“ Nes anė atvažioti galėj tik, kap saki, su rankinuku. Nėka negalėji [pasiimti]. I pardot to sava nam negalėj – anei torėji padovanot. Arba giminaičems leikantiems, arba kaimynams. Daug kas kaimynams padovanodava, nes nebibuva tų giminaičių. Naj, ir aš gera

9 Vytautas Šilas, op. cit.

10 Arūnė Liucija Arbušauskaitė. Tapatumo sūpuoklėse tarp pilietybės ir tautybės: Klaipėdos krašto gyventojai XX amžiuje. *Acta historica universitatis Klaipedensis*, t. 23. Klaipėda, 2011, p. 172–173, prieiga <https://vb.ku.lt/object/elaba:2528991/>.

Vaida Galinskienė – Šišioniškė Dvasia Klaipėdos valstybinio muzikinio teatro užsakymu sukurtoje istorijų operoje „Klaipėda“. 2023 m. Martyno Aleksos nuotrauka iš Klaipėdos valstybinio muzikinio teatro archyvo

prisimenu, kap ant sofas vos įėjus toki lėlė buva padėta. Ta kleidi [suknelė] lėlės buva par vis sof, toki plati... Aš buvau šešerių metų, dikčium norėjau. Bet mės buvom tėp auklėjami, kad pri svetimų žmonių nazysti, nakalbėti, nareikalauti. Ir kumet jau išėjom su mama, aš sakau: „Aš tep norėjau tos lėlės...“ Sako: „Ko nesakę?“ Nu, nedrįsau sakyti... Nežinau, kam atiteka ta lėlė. Bet tėp anei atsisveikina. Krioki, susikabinuses su mama... Nes žinoji, kad nebesusitiks. Jau išvažiava už tos užtvaras [geležinės uždangos] – i vėsks. Išdavika jau y...

ŠOKOLIADAS

Bet rašydava laiškus, siųsdava nuotraukas – spalvotas nuotraukas, siuntinius. Tantikės gaudava šokoliadinių kiaušinių pryš Velykas, tikros kafijis. I mūms kliūdava tų, nes mes eidavom nuravėt kokį daržą ar ogas surynkti. Visumet turėdava užsislėpusi to tikrojo šokoliada... Oj, koks skanums buva... Buvo sena tantikė, dėl to eidava mama padėt visą laiką. Dikčium draugiška sutarėm. Mama vis vadindava patroni, nes globodava tus, kur vieniši būdava. Ana i mūms vis sakydava: „A matai, koki Rugulieni y tantiki gera, bėk nuravėk daržą...“ Mes žinojom: po tam šokoliadą gausim iš Vokietijis.

AKMENDRUPĖ

Anodija, eteris, kap mes vadinam, akmendrupė – ant cukraus liuobėdavo užsipilti ir gurkšnos, laižys, čiulpės. Ypač moteriškos mėgo. Visi lauka smirdėdavo. Jau pareini iš šūlės, pasuki į tan keliuką – jau žinau, ka pas mamas yra atėjusias tantes ir anos atineša tan bundzelioką, cukraus į šaukštėlį, užsilašina i kap kates valerijon čiulp. Anos dar sakydava, kad šis yr vaista nu skrandžia, nu žaizdų. Kad jau sunegalos, sakydava, reik mažą truputuką. Bet jau skrandžiui ne ant cukraus, kažkap į vandenį. Vyra i gryną nurydava. I sakydava, kad ryta metą po to laižyma esi dar girtesnis negu tan diena.

PĖDOS

Svencelėje yra trejos kapinės: senbuvių minėti seni maro kapeliai (jų vietą miške jau būtų sunku surasti), pavasariais daugybe pakalnučių (jų būdavę it prisėta) vaikus viliojusios nebeveikiančios kapinės ir tos, kuriose iki šiol laidojama ir vyksta kapinių šventės. Ši XIX a. gimusi tradicija, būdinga tik Pabaltijo šalių protestantams, tapo ypač svarbi sovietmečiu, kai vokiečiais laikyti evangelikai liuteronai patyrė represijas ir ujimą, jų bažnyčios

uždarinėtos, griautos, naikintos[11]. Prieš šventę sutvarkiusi kapus, bendruomenė paskirtą vasaros sekmadienį kartu su kunigu kapinėse meldžiasi ir gieda, o po to susirenka prie vaišių stalo kurioje nors sodyboje. Kitaip nei katalikai, liuteronai bažnyčioje neaukoja mišių už mirusiuosius, nes jiems gyvieji jau niekuo padėti negali. Prisimenant mirusius, apmąstomas savo gyvenimas ir amžinybė, kuriai kiekvienas turi ruoštis gyvendamas akistatoje su Dievu. Viena tokių švenčių stipriai įsirašė į vaiko atmintį:

Tantė parodė dviejų metukų mergikės kapelį, aš visą laiką bėgdavau, gėlikių nunešdavau. I pryš kapinių švėnti mes su dukterėčia pirmu taikymu, tuk tuk tuk – prie Lidijos kapelio. O ten jau viskas buvo išgrėbliuota, atsisukam – mūsų pėdukės likusios... O jau žinom, kad anė gali ateit... tai pirštukais valėm. Nes ten dar su smėliu pabarstydavo, dabar taip nebdaro. Atsiveždavo smėlio ir išbarstydavo pagrindinį taką, nes kunigis – anė taip sakydavo – atvažios. Amžinai svarstydavo: pry katrų kunigis eis pietauti, katra geresni gaspadini, katra pateiks pietus... Dėl to anė sutvarkydavo, bent jau kapinių švėntie, visus [kapelius]. Nebuvo prabangybių, užleisdavo tokia šliaužianti rožike, kaip mes vadinam. Tie kapele, kur nier artimųjų, nieks nepriveiz, – bet nušienauti, niekur žolė nežėlė. Visumet par metus porą kartų anei veininga sutvarka. Dėl to nelaba nor ir įsileisti į sava kapines.

TANTĖ MADLYNĖ

Tanti Madlynė su mama buva geriausis draugis. Man mama buva Magdalena, o ana Madlyni, saki: „Mūsa tie patys varda yr, tik man mūsiška, jūsa – jūsiška.“ Didžiavos, kad aš aukštą mokslą einu i dar kad aukšta esu. An pati par kara buva Raudonojo Kryžiaus narė, seseli. Kap ana pasakodava, „man dodavo pflėgi [vėliava] nešti“, – dėl to, kad ana buvo aukšta, kleina. „Man buva, – saka, – plauka par vidurį prylaižyti, sklastyms, ir vis tan pflėgi nešiau.“ Tad an dėl to, ka jau aš toki aukšta, sakydava: „Ah zo, Vaida kas par merga, kap je aš.“ Aš buvau dikčium mylima, kol neapsiženijau. Nes ana vaikų neturėji. Ana tik apsiženiji, i vyrs išeji į karą, negrįža. Ir ant vaikų ana buvo pikta. Visumet visi puspaike buva, jau jokios pagarbos. Uo aš su sava mergelike atvažiodavau pas mama par vasarą. Mama dūzaliuos tan vežimuku, uo aš bėgsiu pri karvių, pri kiaulių, dar kur nors. I sakydava: „Ak, Deivs, tu čia dūzaliuoji, dūzaliuoji, tik stūmk anan į skūni, lai pakroks, pakroks, i paaugs! Kas Vaida buvo par merga, uo dabą kas iš anos belika!“ Aš mažą truputuką sukūdau... No, bovau gor nebdraugi, jau ne.

MIŠKNYGĖ

XX a. pradžioje Klaipėdos apskrityje lietuvininkai pamokslus dar vadino mišiomis, tad mišių knygos, ar tiesiog mišknygės, – liuteronų gyvenime ypač svarbūs pamokslų rinkiniai[12]. Namuose po pietų tėvai iš jų skaitydavo savo šeimoms – tai vadinta *namų mišiomis*. Gotišku šriftu atspausdintos, neretai puošniai įrištos, spalvotai iliustruotos mišių knygos – vieni įspūdingiausių Mažosios Lietuvos lietuviškų spaudinių. V. Galinskienė pamena jas laidojamas kartu su mirusiais šišioniškiais – jei žmogus neturėjo palikuonių, *į aukštąjį kalnėlį* išeidavo su savo knyga, kurios nebebuvo kam palikti. Sakytum, drauge su kalba išmirštančios bendruomenės simbolis: istorijos skaudžiai nudegintiems žmonėms buvo nelengva rasti rankas, kurioms galėtų patikėti dvasinį savo palikimą.

Kap pasako, aukštaiče, dzūke kokie yr svetingi, – šiš tep nebuvo. Šyšioniške nebuva tuokiej, kad įsileistumi žmuogų i iš karta patikietumi. Reikėj sykiu būt, prisijaukynti, susidraugaut, kad anė atsivertum. Istoriji tuoki, kiteip negalėji būt. Vėtyti, mėtyti, į kėkvėną atejusį veizieji: uo kas tas atėj... Nežina, priešos a draugs. Bet je jau susidraugava, tad ant amžių amžinųjų. I daba yr dar likusių tų žmuonių, bet anei į viešumą nein, nenuor bendrauti.

Dėl to aš iš tikrųjų jautu įpareigojimą. Kas nors iš nomiškių paskambina: „No, kur savaitgalis?“ „Tarnauju Mažaja Lietuva“, – vis sakau tep juokas. Nes anė nekalbies, anė neis. Uo aš prisimenu gyvus tas tantis ir unkulius. Kap tanti Madlyni mani paiemus už rankas po tus kapelius vedžioj, apė kėkvėn kapelį, – koks istorijis... Kad Kauni, pasirod, studentų sukilims kažkoks yr buvis, kad parveži anan į cinkinį karstą, bet neleida atrakinti, tieva so laužtuvas atidari naktį i pamati, ka buva nukirsta galva to studenta. Aš gor i pavardžių neatsimenu, tumet manei da nebuva prots užrašyti... Magnetolų, kap anei saki, neprijiemi. Sudijų metas dėstytoji papraši įrašyti, ir ka aš nuejau su magnetoli, mani išvari. Saki: „A darba neturi, eik daržų

11 Čia ir toliau pastraipoje remiamasi: Danutė Karopčikienė. Kapinių šventė – žvilgsnis į amžinybę. *www.jurbarkosviesa.lt*, 2010-08-09, prieiga https://jurbarkosviesa.lt/kapiniu-svente-zvilgsnis-i-amzinybe/; Kapinių šventės – unikali Pabaltijo protestantų tradicija. *www.bernardinai.lt*, 2011-08-31, prieiga <https://www.bernardinai.lt/2011-08-31-kapiniu-sventes-unikali-pabaltijo-protestantu-tradicija/>; Kapinių šventė Kisiniuose. Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadas, prieiga < https://savadas.lnkc.lt/lt/vertybes/vertybiu-sarasas/kapiniu-svente-kisiniuose/>.

12 Čia ir toliau pastraipoje: Mišios. Mažosios Lietuvos enciklopedija, prieiga <https://www.mle.lt/straipsniai/misios>; Įspūdinga Mažosios Lietuvos knyga. *maironiomuziejus.lt*, prieiga <https://maironiomuziejus.lt/post-t-exhibit/ispudinga-mazosios-lietuvos-knyga/>.

Mokytoja Vaida Galinskienė Šilutės Hugo Šojaus muziejuje. 2023 m. I. Gelūno nuotrauka

ravėt, mergelka!“ Buva dikčium supykusi, ilga negalėji žiūrėti į mani.

Prisiminims tų žmonių iš vaikystis įsirėž giliause. Ir aš galvoju, dėl tų žmonių, kol esu, turiu ir kalbėt, pasakoti, nes anė jau nepapasakos. O keik aš iš anų išmokau... Aš turiu i mišknygi viena, gotiškom raidiem. Anė liuobėje, je nebuva palikuoniu, tas storas mišknygis sudėti i karsta, užkloti drobul, po tam dėti lavoną i palaidoti. Aš jau buvau vienuoliktoki, man atrodi švėntvagysti: ką anė dara, knygas laido, į muziejų atiduotum... Bet vieni iš anų pasaki: „Nebie žmogaus, nebrek i knygas...“ Knyga lydieji ir į pomirtinį gyvenimą. Tad daba aš jau kitėp vertinu.

„FRICAS“

Anot istorikės dr. Arūnės Liucijos Arbušauskaitės, tarsi neutrali sąvoka „vietinis“, naudota įvardijant Klaipėdos krašto senbuvius, sovietų imperijoje buvo įgavusi stiprią neigiamą konotaciją, galėjusią nulemti atleidimą iš darbo ir kitus nemalonumus, tad daugumai atrodė saugiau slėpti savo tapatybę ir kilmę[13]. V. Galinskienė tapo liudininke, kaip sovietinės aplinkos spaudimo neatlaikiusi jaunoji šišioniškių karta prarado gimtąją tarmę:

Yr mano kaime dar seserų bendraklases, kur kartu ėjo į šūlę, bet jau anas nesirokuo tep, kap anų mamas, omamas [močiutės] rokavos. Dėl to, kad šūlė suniveliava. Bet jeigu pakalbyntumit, jūs pajustumėt ta l *minkštinim. Tų atspaudų, kad an yr šišiuoniški, tikra dar įžvelgtumit. Bet šėp buva tas laiks toks, kad buva anoms gėda kalbėt šūlėj. Mes patys pravardžiuodavom savo klasioka, „fricu“ vadinom. Nės ir varda anų tebėr tokie vokiški... Žinot, koks buvo požiūris: vokiečiai ir Tarybų Sąjunga. Uo ans liuobėdava įrodinėt: nė, aš lietuvis, aš lietuvis... Paaugle būdavom žiaurūs, daba ka pamisliji, gėda yr.*

Į karą šiš buva įsakyms visus žudyti, dėl to, kad anei y vokyče. Uo iš tikrųjų anei y lietuvinynką, tik teik, kad priklausi teik šymtmečių ta valstybe. Istorij buva tuoki sudėtynga, kad anei turieje slėpti sava prigymti. Aišku, vyresnieji tep rokavuos, kap anė muokieji, uo tė jauneiji – ne... Mokykluo, kad i mana šūlie, kalbėti tarmiška buvo gėda, nes išsiduosi, kad esi „fricas“, uokytis. Juk tep buva suformuota.

Prisimenu, mes metala laužą rynkuom, važiavuom so arklio par suodybas ir užėjom į tokį stubėlį šišiuoniškių, kur jau kelis kartas gyven. I ten tuoki buva mergeliki, gor jaunesni už mane. Mes jau buvom gal septyntoka, uo ta mergelėki da į šūli neji. Aplinkou jau kaimynų nebova su mažas vaikas, i vėsos anuos

13 Arūnė Liucija Arbušauskaitė, op. cit., p. 172–173; taip pat žr. Nastazija Kairiūkštytė. Klaipėdos krašto kaimo vietovių apgyvendinimas pokario metais. *Lietuvininkų kraštas*. Kaunas: Litterae universitatis, 1995, p. 367–371.

gyvenims sukuos su tom dviem omamom i mama. O jau papa anos buva iš Aukštaitijes atkeliavis. Tad an prieji prie vien i saka: „I man bolials to toki kiūki.“ A mana klasioka žveng, nesuprant, kas tas yr. Uo ana nor bendrauti, an pamati vaikų, an ein pi mūsa: „Ir mano broliukas turi tokią kurtkę.“ Po tam ana baigi šūlę, išvažiava, mokėsi Kliaipėdo, ištekėji tikra ne su lietuvininku, i kumet dar susitikdavom, jau gor nekalbieji tarmiška. Uo jau anuos vaka ta gor visai. Tad mokykla mumis priverti. Juk anei torieji išmokti skaityti, rašyti, o po tam pateka į aplinka, kur jau tuos tarmies nėr – i vėskas. Toks gyvenims yr.

MAŽOSIOS LIETUVOS SKELBĖJAI

Moksleivius, kuriuos nuo devintos klasės moko nykstančios tarmės, V. Galinskienė vadina misionieriais, skelbiančiais žinią apie lietuvininkus ir jų palikimą. Jų būrelyje – ir Šilutės pirmąją gimnaziją pernai baigusi, o dabar genetiką Vilniaus universitete studijuojanti Lukrecija Lazaraitytė. Ji džiaugiasi galėdama prisidėti prie nykstančios tradicijos išsaugojimo: „Kai prašo – pasakyk porą žodelių, sakau: *gėr deinikė*, ir visiems įdomu, kad tai reiškia *laba diena*. Mano tėvai ir draugai stebėjosi, iš manęs pirmą kartą išgirdę. Jei Vilniuje paklausia, ar esu iš Žemaitijos, atsakau: ne, aš – iš Mažosios Lietuvos.“

V. Galinskienė sakosi atidžiai pasirenkanti vieną ar porą moksleivių, dažniau *mergelikių*, ir dabar jau turi naują šišioniškių tarmės mokinę. Ne visiems einasi sklandžiai – yra buvę, kad pastangas niekais vertė vis prasimušanti žemaitiška prigimtis. Prieš mokantis kalbėti, vyksta pasirengimas: reikia paaiškinti, kas yra šišioniškiai, kas būdinga jų tarmei. Po to mokytoja diktuoja tekstus, o į mobiliuosius telefonus juos įsirašę vaikai klausosi, mokosi, dalyvauja etninės kultūros konkursuose ir, pabaigę mokyklą, išsineša žinią į platesnį pasaulį.

Nuveiktas didelis darbas, bet nei jos pačios mokiniai, nei I. Skablauskaitės tarmės mokyklėlės lankytojai niekada laisvai nekalbės šišioniškių tarme:

Vis daugiau žmonių nor žinoti, suprasti i bent vieną kitą žodeliuką pafobelioti. Bet šiš daugiau, kap aš sakau, jau yr scenini kalba. Jau gor neb ta gyvoji. No yr, yr da Juknaičių parapijo tie vyresnieji, bet jau dikčium nedaug. Uo anė juk ir išmiršt.

MIRUSIEMS NEBĖRA VIETOS

Nyksta ir senoji Svencelė: prie Olandiją primenančių kanalų pamaryje plečiasi modernios architektūros namų miestelis, vadinamas jėgos aitvarų entuziastų meka. V. Galinskienė su skausmu stebi kardinalias gimtojo kraštovaizdžio pertvarkas, nesigailinčias ir lietuvininkų kapinių:

Į Svėnceli dikčium dažna nuvažiuoju, bet manei širdį skaud. Skaud i tėm vėtinėm gyvenantiems. Nuvažiuokit, pamatysit, – yr jodas daržinis lauki sustatytas. I kožna narvėlį yr išsipirki žmonis, atvažiuo, vasaruo. Vasaro triukšmynga, kel orgijis, šunis paleid. Nes atvažio tam sykiou. Tas kaims toks yr nebkaims jau daba. Tėn jau verd miesta gyvenims, ten restorans, muzika. Žinom, gyvenims ein į priekį, tor kažkas keistis, bet juk buva galima pritaikyti, kas yr tam kraštu būdinga.

Ir aš vis galvoju, kap gera, ka tie šyšioniške tantis ir unkule nepakilst iš to aukštoji kapėli, anei dikčium pasipiktintų, ka Svėnceli nepritaiki tėp, kap Juodkranti, kap Nida, ir nepastati stubėlių bent jau panašių, kokis anos turėji būti. O visas pamarys tai buvo iš tikrųjų žvejų kaimėlis, mes dar šokinėji esam ant pamatų buvusių stubikių. Buvo pilns pamarys tų stubėlių. Dabar yr, kap mes sakom, metalinės dėžes sustatytas.

I kas baisiause, juk visumet yr nurodyta, kad pri kapinių negal būt statybų, o jei dabar nuvažiuotumit, pamatytumit: gor keli mėtra už to kalnėli jau statomas trobas. Rods, kad mėrusysims nebėr vietas. Aplinko kapines jau dabar sklypa, yr apstatyta. Tas yr dikčium skausmynga.

ŠIŠIONIŠKIAI DIALECT KEEPER VAIDA GALINSKIENĖ: “I MUST SPEAK AND TELL FOR THOSE PEOPLE BECAUSE THEY ARE NO LONGER ABLE TO SPEAK THEMSELVES”

Rasa KALINAUSKAITĖ

A keeper of the cultural heritage of Lithuania Minor and a Lithuanian language teacher at the first gymnasium in Šilutė, Vaida Galinskienė, talks about the disappearing šišioniškiai dialect and the efforts to preserve it. It is estimated that there are only 80 to 100 šišioniškiai-speaking people left today. Galinskienė's parents are from Samogitia, but she was born and raised in Svencelė, a former coastal fishermen's village, where she heard and learned the dialect from local residents. For three decades, she has been spreading knowledge about the traditions, customs, and folklore of the Lithuanians of the coastal region and teaches her more receptive students the disappearing dialect. The massacres of Lithuania Minor's residents, the destruction of their heritage, and the traumatic experiences endured by the handful of Lithuanians in the Klaipėda region, who survived Nazi and later Soviet repressions, have led to the revival of their dialect no longer being in the hands of the people of Lithuanians Minor themselves. Enthusiasts dedicated to learning and teaching the dying šišioniškiai dialect have no blood ties to Lithuania Minor but are committed to preserving the memory of that destroyed world and to returning to Lithuanian society that page of historical memory torn away by the Soviet era. In 2023, their perseverance was recognised by adding the revival of the šišioniškiai dialect to Lithuania's Intangible Cultural Heritage Inventory – the first case where heritage preservation activities were included in the list.

SENŲJŲ SVENCELIŠKIŲ IR DREVERNIŠKIŲ PASAKOJIMAI

Virgina ASNAUSKIENĖ

Baigiasi šišioniškių era. Deja, žmonių, gimusių ir užaugusių Klaipėdos krašte ir dar menančių savo pirmtėvių kalbą, jų gyvenimo ypatumus, tradicijas, tautosaką, vis mažėja. Džiugina tik tai, kad dažnas, geriau pasikapstęs savo genties istorijose, žiūrėk, ima ir aptinka, kad juose irgi teka tos garbios, iškilios, žinančios savo vertę ir mažai kalbančios genties kraujas. Parūpsta ir apranga, ir tarmė, ir istorija, tik nebėra ko apie tai paklausti...

Žinoma, apie lietuvininkų gyvenimo būdą dabar galima rasti knygų, įrašų, nuotraukų įvairiuose Lietuvos, Vokietijos archyvuose, ir tai labai „veža“, nes, kaip sakoma, yra už ko užsikabinti. Tik kiekvienas žmogus – vis kitoks pasaulis, kita istorija!

Drevernos žvejų kaimelyje niekada nebuvo nei bažnyčios, nei dvarų, nei spaustuvių. Jame ir aplinkiniuose kaimuose nuo seno gyveno žvejai ir ūkininkai. Sunkiai dirbo, augino gausias šeimas, jų vaikai mokėsi vokiečių pastatytose mokyklose, važiavo ar pėsti traukė į Priekulės bažnyčią. Ramų šišioniškių gyvenimą sudrumstė vienas po kito kilę karai, išblaškę juos po visą pasaulį.

Norėdami įamžinti šalia mūsų Drevernoje ir Svencelėje gyvenusių ir tebegyvenančių lietuvininkų, mūsų kaimynų, prisiminimus, ėjome pas šiuos žmones – filmavome, įrašėme natūralios kalbos pavyzdžių, tarmiškai (arba jau ir ne) užrašėme jų papasakotus prisiminimus. Jiems leidus, dalinamės... Juos saugome! Netrukus išleisime knygą „Dreverna – mėlynoji žemė“.

Gyvenom į Gaisius, netoli Kintų ir Svencelės. Buvo nemažai namų į abi kelio puses, per karą nudegė, liko tik dvi, dabar ir tų jau nebėr. Kelias klases baigiau į Svencelę, prisimenu mokytojus Bublauską ir Micevičiūtę – ją nužudė. Po tam į mokyklą ėjau į Kiškius, dažnai nuveždavo kaimynai Verksniai, anė turėjo du arklius. Mokėjau dvi kalbas – lietuvių ir vokiečių. Dainuodavom tik vokiškas dainas. Prisimenu, mes Verksnienės vaikus pravardžiuodavom, o jie mus. Mes sakėm: „Verksniai verksniai, kva kva kva“, o anie: „Skrabal vabal, vežimuks, ka nukalsi – bus ratuks.“ Nepykom...

Mūsų šeimoje buvom penki vaikai. Mama, matyt, buvo labai pavargusi, buvo dažnai pikta, niekad jokio meilingumo mums, vaikams, nerodė, neglamonėjo; esu ir su rykšte gavusi. Netoli mūsų namų kasė durpes, todėl aplinkui buvo labai šlapia ir klampu. Vieną kartą brolis ėjo kalakučiukų girdyt ir įsmuko, vos beištraukė, o kitą kartą aš su savo giminių vaikais, kurie buvo iš Klaipėdos atvažiavę, irgi norėjau viskan aprodyti, tai kai grįžom, gavau pylos nuo mamos. Su mumis gyveno oma Ėva Skrabs, tėvo mama, su ja gerai sugyvenom; aš jai vokiškas dainas, giesmes, lopšines dainuodavau, jai labai patikdavo.

Kad jau karas priartėjo, turėjom bėgti. Mažasis broliukas buvo tik dviejų mėnesių ir poros savaičių. Tėvas tuo metu tarnavo į kariuomenę, buvo traukinių palydovas, o tie traukiniai vežė ginklus, visokius šautuvus. Sakė, kad kulkos švilpė ir švilpė, tik jam nekliuvo, bet vieną sykį buvo didelis sprogimas, tai po to tėvas pasidarė kažkoks piktas, narvus. Tebeturiu jo geležinį kryžių „Už gerą darbą“, vokiškai užrašyta.

Į krygės pabengą mes traukėmės iš Kintų, norėjom pasiekti Saksoniją. Bėgom su laivu iki Krasniko, iš ten su traukiniu, kuris vežė anglis, kitus krovinius. Pirm apsistojom pas ūkininką kažin kur Vokietijoj, atsimenu, nakvojom tvartuke, ūkininkas leido pasirinkti obuolių kiek tik norėjom. Ir važiavom toliau, į Saksoniją. Ten apsigyvenom sklepe, o paskui mokykloj. Vargom, atsimenu, mama prie manęs padėjo cukrų, tai kai ji nematė, aš vis tą cukrų valgydavau. Saksonijoj mirė mano oma, prisimenu, kad tėvas labai verkė.

Kažkokiu metu mama sugalvojo grįžti į Gaisius, dar nežinojom, kad mūsų namai jau nudegę. Tėvas su mumis nevažiavo. Kai po kiek laiko atsidūrėm į Gaisius, sesuo prisiminė, kad mūsų tėvas buvo užkasęs didelį butelį vyno, mat vokiečiai kareiviams duodavo kažkokią normą, tik mūsų tėvas anei gėrė, anei rūkė. Prie jau sudegusio mūsų namo tą užkastą butelį radom.

Grįžtant į gimtinę mūsų šeima sustojo į Tilžę. Mažajam broliukui jau buvo vieneri metai ir keli mėnesiukai. Mama jį dar maitino krūtimi,

nors pati buvo labai suvargusi, sublogusi, dažnai alkana. Apsistojom name, kurio gyventojai buvo pabėgę. Badavom, ėjom elgetaudami pas žmones, ten buvo jau daug rusų, aš išmokau rusiškai paprašyti: *Požaluista, daite chleba*. Mama rasdavo žmonių paliktų karvių, jas melždavo. Tas nepadėjo – mirė mažasis broliukas. Po mėnesiuko ir mano trylikos metų sesuo pradėjo dažnai sakyt: *Ach, got*[1] – ji susirgo kraujo liga ir mirė. Pasiligojo ir mama, jai trūko oro... Prisimenu ją gulinčią ant tokio matraso, visai silpną ir mums sakančią: „Jus susiras tėvas, o aš paliksiu šyš su broliuku ir sesute.“ Taip ir buvo, kai mamą rengėsi laidot, tai nebuvo jokių rūbų, nieko, tik įvyniojo į baltą paklodę, o ant mūsų pyko, kad mes žiūrim į plikus mirusius žmones. Jie visi taip ir liko Tilžės kapuose. Tėvas mūsų nesuieškojo, jis pats buvo pakliuvęs į nelaisvę. Jis našliu paliko būdamas keturiasdešimt keturių metų, bet daugiau nesiženijo, su mumis negyveno, tik kartais atsiųsdavo siuntinių, parašydavo laiškų iš Vokietijos.

Mūsų kaimynystėj gyven ar taip užklydęs buv kažkoks Mešlinskis. Tai jis kažkokiu būdu Priekulėje surado mūsų mamos seserį, mūsų tantę. Atvažiavo jos dukros, mūsų kuzenės[2], ir mus parsivežė į Priekulę. Jie irgi gyveno į svetimą namą, nes jų namai į Vanagus buvo sudegę ar irgi kažkieno jau užimti, nebepamenu... Jų buvo septyni vaikai, tik jau žymiai didesni, jau ir ženoti ar šiaip susidėję gyveno. Porą metų gyvenau ten. Mano vyresnioji sesuo išėjo pas Liliškienę į Svencelę, neužilgo ir aš išvažiavau į Svencelę pas Gerkuvus, tarnavau pas Cvikius, Gerkuvėnės tėvus. Atsimenu, kad senasis papa ir jo žentas nuskendo į marias: važiavo su mažu buriniu laivu žiuvės, užkilo vėjas, jie, sako, buvo gėrę, laivas apvirto, ir abudu du nuskendo. Tarnavau pas juos labai sunkiai: tik prašvitus turėjau eiti į mišką grybauti, uogaut, paskui jie viską parduodavo. Tada grįžusi turėjau apžiūrėti gyvulius, daržus, kuknėj apsidirbti. Man buvo jau septyniolika metų, bet niekur manęs neišleido: nei į šokius, nei į kiną... Kaimynas Maksas Kokys kartais paklausdavo, ar aš nepavargus, bet aš gėdinausi prisipažinti, kad, būdama tokia nesena, buvau pavargusi kaip šuo...

Vėliau dar tarnavau pas savo pusseserę, jos vaikus dabojau, pas Pikelienę, katros vyras dirbo maisto dalintoju į ligoninę. Jis, tas Pikelis, buvo didelis pijokas, per dieną tris keturis kartus pareidavo prigėręs. Žmonės juokėsi, kad jis tik į antrą dieną suprato, kad buvo suženytas su savo žmona, mat buvo girtas, kai zakse juos surašė. Buvo dar Kilienė Marta.

Didelis skausmas man buvo tada, kai baigdama dvidešimt trečius metus mirė mano sesuo. Susmuko prie medžio, paskui į Šiliutę dvylika dienų ligoninėj pabuvo ir mirė. Ji palaidota Blymačių senosiose kapinėse, kurias jau ir atrasti sunku, prie šeimininko Rėzinės giminės. Su giminaičiais šiaip ne taip radom, užrašėm jos vardelį. O ji man paliko tokį eilėraštį: „Kai pavasarį gegutė užkukuos graudžiu balsu, prisimink mane, sesute, ar aš gyva, ar kapuos.“ Dabar ir aš gyvenu Vokietijoje, bet kiekvieną kartą grįžus aplankau ją.

Savo vyrą Valterį Skvirblies sutikau Drevernoje. Jų šeima ten gyveno. Jis pradėjo man pirštis. Piršosi dar vienas – Valteris Traušys, bet aš pasirinkau Skvirblį. Su juo užauginom keturis vaikus. Po sunkios ligos jis mirė Vokietijoje.

2016 m. papasakojo Hildegarda Skrabs-Skvirblies (1936–2021). Palaidota Raceburge (Vokietija)

Gimiau į Svencelę. Mano mama buvo tyli, rami, niekur neidavo iš namų. Buvo labai riktinga[3] šeimininkė. Mirė būdama aštuoniasdešimties metų senumo. Po metų mirė ėr tėvelis – devyniasdešimt devynių metų senumo. Mirė lengvai nuo senumo, bet iki paskutinės stundos[4] ėjo pažiūrėt, patikrint, kaip aš atlieku darbus.

Sėdėdama dabar savo sesers Martos butuko kiemely, sakau, kaip anos šyš trūksta, teip feinai anūkas Kęstutis yr sutvarkęs tan namuką, kėk senobinių gėlikių yr... Matyt, pačios prisisėj... Kiek Marta čia yr ėjus, tas malkas nešus... Jo jo, išein žmogus ėr pasiliekt tik prisiminima... Turiu gražių prisiminimų, gražiau nebreik. Kėk buvo gandralizdžių – ojojoj... Ale tik nudegė tė namai kartu su visais lizdais, baisu pagalvoti. Kitus patys žmonės nuardė, kad neterštum. Jo jo, paukščiai protingi, jie veda savo vaikus tik į savo gimtinę... Liūdna, kumet anūm nebėra. Turėt tokią vėtą kaip šita, tas yr tik pasidžiaugt. Kas kan praleidom, tan praleidom...

Ėr į mūsų namus buvo graže, kol buvo tėva, ėr vėta buvo graži, mėla. Juk mano tėvuks, kol nebuvo ženots, buvo maryneris – jo jo, ans ėjo į jūrą, į Čainą (Kiniją), Japan (Japoniją), Korėj. Turiu ant viršaus namų į Vokietiją seną bilderį[5],

1 Ak, Dieve! (Vok.).
2 Pusseserės.
3 Sumani, teisinga.
4 Valandos.
5 Paveikslą.

Dreverna. 2009 m. Arūno Baltėno nuotrauka

sulopiau, sutvarkiau – siuvinėts laivs yr – visi žiūr... Dabar įdaviau vaikams – tegu saugo. Ir į Kylį yr įdėts ano bilderis, užrašyts vards ir dar „maryneris-ūkininks“.

Kai parėjo, apsiženijo su pirmąja savo žmona. Neilgai jiedu gyveno, jauna žmona mirė nuo apendicito. Sakė, kad jiedu labai gražiai sugyveno. Vaikų neturėjo, todėl neužilgo apsiženijo su mūsų mama iš Verksnių ūkės ir apsigyveno į nedidelį butelį šalia Svencelės. Po karo ana buvo nukūrenta nuo rūkymo. Žinom, kas tai padarė. Žemės turėjo nedaug, bet turėjo – buvo mažas ūkininks ir žvejojo. Žuvės tųkart buvo labai daug – lašes, ungarius pradėm su rankom gaudė, marės buvo kupinos. Prisimenu, vokiečių laikais Svencelėj buvo du žvejai – Švelnius ir mano tėvs. Į Dreverną žvejojo Stars ir dar vėns, nebepamenu ano vardo.

Ojojoj, kėk buvo tos žiuvės, mama rūkeno labai skaniai. Kai atvažiuodavo tėvelio seserys, mano tantės, tai mama vaišindavo ragaišį, keptą ant mielų, pyragų buv visokių, lašės, bryšo[6] svėsto – valgyt buvo visa ko... Turėjom kamarą iš akmenų, ten visumet buvo labai šalta – vurškių, mesos kiek norėjom, tiek valgėm, o ko nesuvalgėm, davėm šunims. Tėvs sakydavo: „Ateis laikas, kai ieškosit.“ O juk taip vėliau ir nusidevė...

Atsimenu labai feiną gėrimą iš vyšnių, kaip likeris, buv į butelkes supilstyts – tai tas buvo labai skanus. Aš su draugelka ėjom į špacerus[7] py marių, tai ana pasigerdavo... [Juokiasi]. Į savo daržą mama augino cikoriją – tokia balta šaknis kaip morkos, tik labiau suriesta. Liobėj anan iškasti, išdžiovinti, sudeginti – parudinti, po tam su tokiu specialiu malūnu malė ir virė kafėją.

Po karo paėmė tėvuką ne į frontą, bet apkasų kasti. Mes iš Svencelės irgi turėjom išvažiuoti. Su arkliuku ir karvike kapšt kapšt nuvažiavom iki pat Berlyno. Net kelionėj mes, vaikai, visa ko prisimanydavom: prisimenu, sustojom kažkur Vokietijoj pry malūninko, tai brolis ar tai grūdus, ar miltus išbarstė, tai tuokart mamos buvo įpilts su diržu, įdiržintas. Atsimenu, kad kitoj vietoj šeimininkė buvo labai gera: kepė visokiausius pyragus ir mus vaišino. O kad nuvažiavom į Berlyną, tai ten bombos sproginėjo kaip per Kalėdas salutai... Mamai kažkas pasakė, kad jau galim grįžti į namus, tai mes apsisukom ir patraukėm ant namų,

6 Šviežio.

7 Pasivaikščioti.

atgal į Svencelę. Kelionei pasipjovėm kiaulę, duonos ir važiavom dieną naktį su baltu apklotu apkloję, kaip cigonai, bet džiaugėmės, kad grįžtam į namus. Važiavom, atrodo, dvi savaites. Tėvelis su mumis nebeparėjo.

Kai grįžom, va, tuokart prasidėjo tikras karas, bet mes jau niekur nebeišvažiavom. Iš mūsų namų viską išvežė: grūdus, gyvulius – nieko nebturėjom, turėjom eiti ubagais. Po metų vieną dieną parėjo ir tėvelis: mes žiūrim, kažkas parein – vajėzau, tėvelis! Į Fenštetą, sako, buvau... Jo jo, į knygas gali viskan surašyti, kėk visko buvo... Tada tėvas valtis darė, jo, ans mokėjo valtis daryti, anas taisė. Buvo Kirovo žvejų artelės grandininkas, turėjo šešis laivus, buvo geras meisteris. Andulis, kaimyns, buvo jo pagalbininkas. Laivus laikė ant kiemo, o ant marių nusitempdavo ant rulių[8] su arkliu.

Sunkūs buvo ir baisingi laikai. Buvo visokių žmonių. Pagal seną paprastį senikės sueidavo į surinkimus, tai toks Valteris (žinau jo ir pavardę) užsiundė banditus, ojojoi... Ir pas Andriolėnę banditai, ir motiną, ir dukterį nužudė. Kitus teip sumušė, kad tė mirė, ir į griovį įvertė. Ir mūsų tėvs buvo šauniai numuštas: įskundė, kad ans lyg tai partinis yra, turi šautuvą, tai ir atėjo. Ale eik eik, verkėm ir motina, ir mes visi...

Mano tėvo brolis, mūsų ankalis, buvo baisiai turtings – visa ko turėjo. Jis buvo daržininks. Turėjo didelį daržą, namus. Kad kur nors išvažiuodavo, mes ateidavom padaboti ūkės, ale eik eik, kelderis[9] pilns buvo visa ko primarinot. Į namus užuolaidos iš silko, jo jo, net kiaulių loviai pas aną buvo išcementuoti. Po karo visi išvažiavo į Vokietiją, viskan paliko, ir nieks nebegrįžo.

Mano tėvs buvo iš dvylekos brolių ir seserų. Mano oma išgyveno iki šimto metų, bais mane mylėjo. Buvo jau sena, jau ir tas protelis, o aš turėjau kožen dieną eiti pas ją gulti. Ir ėjau – gyveno ana prie Drevernos tilto. Nenorėj niekur išleisti, kad nenuskęsčiau, o aš buvau tokia kaip vaikūzas, buvau cigonė – nieks manęs nesulaikė. Mano kuzinė sakė: „Niek gero nėra, kur Rūta." Kiti omos vaikai gyveno į Lankupius, Klaipėdą, Smeltę. Kitos omos buvo septyni Verksniai, kitų nė nežinojo gyvus esant, juk laiškų rašyt negalėjo, buvo į Vokietiją, tai ilgai negalėjo nieko žinot apy juos. Dabar ir aš gyvenu į Vokietiją, kan padarysi...

2012 m. papasakojo Ruth Rudmacher, g. 1935 m., gyvena Vokietijoje.

8 Ant tarpusavyje sukabintų apvalių rąstų.

9 Rūsys.

Į Svencelę, mano mamos tėviškę, iš Drezdeno mane parvežė dviejų su puse metų senumo. Grįžo mano oma, mano mama, jos sesė, broliai. Dar du broliai buvo žuvę į karą. Mano oma Anna buvo vienturtė, bet pati turėjo devynis vaikus su opa[10] Krauleidžiu. Jis žuvo per karą. Mano tėvas irgi žuvo į karą, jie nespėjo susirašyti su mano mama. Kai baigės karas, daug kas pasiliko į Vokietiją, prašė ir mus pasilikti, bet mano oma labai norėj grįžti į čia... Savo butą Svencelėje, kuris buvo netoli Kintų miško, radom be langų, be durų... Paskui vieni kaimynai duris atnešė, buvo išėmę, kad kiti neiškabintų.

Per karą daug namų liko sudeginti, beveik visas Gaisių kaimas, daug Svencelės namų... Mes važiuodami nieko nežinojom, rizikavom, ir kai tik davė leidimus grįžti, mūsų oma nieko kito nesakė, tik: „Gyvensiu tik į savo tėviškę – važiuojam ir viskas!" Iš Vokietijos į savo namus grįžo pilnas vagonas čia gyvenusių. Ne visiems pasisekė, bet mums buvo gerai – savo ūkelį radom. Mes prieš karą turėjom penkis ha žemės, penkis ha miško, daug visokių padargų, arklį, vežimą, pakinktus, karvių, bet iš mūsų viską atėmė, nieko nebturėjom... Nebuvo ir elektros, tad deginom petroliją[11], jos pirkdavom į Drevernoje esančią krautuvę. Prisimenu, parbėgu iš kažin kur ir klausiu omos, kur mano mamikė, ta atsako, kad išėjo į Dreverną, tai aš bėgsiu, kol ją pavysiu, tada pakšt bučiuką ir vėl grįžtu... Labai mylėjau savo mamą, ana man buvo viskas. O gyvačių buvo aplink labai daug, kaip ungariai ant kelio raitėsi, bet jų nebijojau, gal todėl nė viena ir neįkando. Tada visi šnekėjom senoviškai, vietoj morka sakėm germūlė, agurką vadinom gurkinu ir daug visokių žodžių, kuriuos esu pamiršusi. Buvo daug žiuvies, tai kožen dieną galėjom virti ungarius su ropikėm... Mama nešiojo jau nebe tokius senovinius rūbus, o oma turėjo ir kišenuką, kaip dabar sako, delmoniuką po šiuršiu[12], ir šiuršį visada buvo užsirišusi...

Kol buvau maža, žaisdavau netoli namų esančiame smėlyne, dažniausiai viena, nes aplinkui tokių mažų vaikų nebuvo. Prisimenu, ateidavo kaimynai iš Kiškių, tai nieks neleisdavo klausytis, ką jie šneka, net būti toj pačioj troboj neleisdavo – tuoj varydavo į lauką.

Kai truputį praaugau, ėjau į mokyklą. Iki mokyklos vokiškai šnekėjau kaip per vandenį, vokiškai mokėjo visi mūsų šeimoj, bet mokykloj buvo tik lietuviškai, todėl vokiečių kalbą veik pamiršau.

10 Su seneliu.

11 Žibalą.

12 Prijuoste.

Tik neilgai ėjau į mokyklą, nes reikėjo eiti į darbą – buvo tokia tvarka: jei iš šeimos niekas neina į ūkį dirbti, tai ta šeima negauna ganyklos karvikei ganyti, pievos šienavimui, o mes turėjom labai gerą karvikę. Nebuvo daugiau kam eiti, todėl ėjau aš. Nebūdama net penkiolikos metų pradėjau melžti karves. Buvo labai sunku, kartais jau galvojau, kad geriau numirti, bet mama vis sakė: „Dirbk, vaikeli, dirbk, bus didesnė pensija.“ Pati mama beveik nieko negalėjo dirbti dėl kojų. Ir oma niekokį pinigą negavo, tada mama rašė raštą net į Maskvą, kad galėtų gauti nors menką pašalpą... Sunkiai buvo, jo... Taip ir išdirbau melžėja 39 metus, kol baigėsi ūkis.

Kai mama ir oma mirė, parsikėliau į Dreverną, gyvenau su našliu Vidmantu. Jis man nupirko Hildės Brinkies namelį, kur ir dabar tebgyvenu. Pati Hilda, kuri į šitus namus užaugo, dažnai užeidavo, mat gyveno į Priekulę, buvo Šinkienė. Kartu eidavom tvarkyti kapukų, ruošdavom Kapinių šventes į kožen vasarą, į liepos mėnesį... Gražios tos šventės būdavo, niekas netrukdė jų švęsti: atvažiuodavo choras, kunigai, sueidavo žmonės... Vaišių stalai būdavo į Gižų kiemą, pas Ievą. Gražiai sugyvenom, sutardavom.

Mano vyras Vidmantas turėjo savo penkis mažus vaikus, dar bendri buvo keturi, darbų ir vargų užteko. Keleto tų vaikų jau nebėra, numirė pirm manęs... Mačiau, kaip nuversdavo šišioniškių medinius namukus ir vietoj jų pastatė dviaukščius, darželį, kitus pastatus. Taip atsitiko su Vilkienės, Stalgių namais, senųjų Anskolių... Mačiau, kaip tiesė kelius – kirto visokius brūzgynus ir pylė žvyrą. Gerų kelių tumet visai nebuvo. Daug šeimų iš Drevernos išvažiavo į Vokietiją: ir Traušiai, ir Skvirbliai, kitų jau nė neatsimenu. Jie gaudavo iškvietimus iš savo giminių, todėl galėjo važiuoti. Mūsų jau nebebuvo nieko Vokietijoj, o jei ir būtų, niekur nevažiuočiau. Man viskas buvo gerai! Kol buvom jauni, nueidavom į klubą, mėgdavom padainuoti, pašokti. Nežinau, gal mano tėvelis buvo muzikantas, nes labai mėgstu muziką, ir dabar jos klausausi, ypatiškai man tink armonikos balsas. Dabar turiu anūkų, dažnai mane aplanko, o Ričardas kartu gyvena, tai sukomandauju, ką sėti, kumet rauti... Sau daržovių dar užsiauginam. Ateities dreverniškiams linkiu gero gyvenimo, linkiu, kad ir tumet, kumet mūsų nebebus, nepamirštumėt Kapų šventės.

2022 m. papasakojo Gertrūda Krauleidytė, g. 1947 m., gyvena Drevernoje.

Aš galbūt ir esu istorija, bet galva nebe tokia. Kad buvo gyvi tėvai, tai ir mūsų kalba buvo senobinė. Nežinojom rogių, bet sakėm „į šlajės arklius pasikinkyti“ ir važiavom. Lipom trepėm[13], mama vis keravojo, sakė: „Nenukrisk nu tų trepių, ar tik nėr anos visai supuvusės?“ Misliju, kad ta mūsų kalba yr susimaišiusi su latvių. O Nanartavičiai, kur gyven į tokią menką trobą, dar kitaip šnekėjo, buvo atvažiavę nuo rubežiaus.

Gimiau aš čia, į Svencelę, į 1940 metus. Mano oma pirm buvo Rugalikė, po tam buvo Verksnėnė, o mano mama Jaudžiamėnė, tad aš buvau Jaudžiamikė. Buvom keturiese: trys mergelkos ir pacanas brolis. Mūsų nams stovėj ten, kur dabar žemės sklypas, Ubartyne vadinas, buvo nemenkas ūkelis pry pat kelio – tvartai dideli, daržinės, kelios malkinės, dviejų galų nams i graživiet. Buvom prisiėmę Martą Andrijauskienę, o ta turėjo radiją. Pry namo buvo purtimangs[14] ir didelis beržas. Į tan beržą buvo įkelta tos radijos antena. Užėjo perkūnija ir įtrenkė. Martos Ireinė buvo dar maža ir kits jos vaikas Kęstutis, anus išnešėm, o mes taip ir nebtekom namų.

Tėvelis kaip išėjo į karą, taip ir išėjo. Buvo grįžęs atostogų, dar vaikų padarė biški, o paskui jau niekad nebegrįžo. Norėjo ir mus į Vokietiją išsivežti, bet mama nė iš tolo... Sakė, nė kalbos nemoku, kan mes ten darysem?! Tėvas pasiliko Vokietijoj, dirbo fabrike, o paskui jį užmušė kažkoks supuvęs balkis užvirtęs. Parėjo laiškas, kad žuvo. Ak, Dėve, kaip mes kriokėm, mat visad laukėm, kad sugrįš... Taip mama paliko našlė, ir toliau gyvenom su oma ir mamos broliu. Anas buvo invalidas, nevaikščiojantis, bet gimė visai sveiks ir iki tos nelaimės buvo jau paaugęs. O buvo teip: mes ant tvoros buvom padžiovę tokius baltus drobinius, ir į vieną tarpą pakilo vėjas, ir ta drobule suplėvesavo. Tad tas vaikas taip baisiai išsigando, pradėjo klykti nesavu balsu, krito ant žemės ir buvo suparalyžots ir daugiaus nebvaikščiojo. Išbuvo iki keturiasdešimt metų su viršum. Oje oje, kiek jis visa ko žinojo – visas šventes, visas dėnas, mums pradėm nė kalendoriaus nereikėjo... Dideliai gerą galvą turėjo, nežinia, kuom galėjo patapti, kad būt buvęs sveiks... Jo, mums, vaikams, buvo smagu jo klausytis, bet omai ir mamai buvo labai sunku jį aptvarkyti. Oma jau buvo devyniasdešimt šešių metų senumo, o mes dar maži, todėl sugalvojo jį išvežti į Laugalius... Vežė su arkliu abidvi, sakė, kad visi trys verkė...

13 Laiptais.

14 Lauko išvietė.

O mes pradėjom eiti į mokyklą, nebuvo teip strainiai... Ėjom su klumpėm ir rudenį, ir žiemą – išmušdavom kulnus, mama pykdavo, kad nėr iš ko kitas nupirkt... Jau apė majaus mėnesį likdavom basikom.

Per karą, kai jau turėjom trauktis, mus nuvežė iki Vanagų, atsimenu, priš Kalėdas, per adventą. Buvom tik moterys ir vaikai. Prisimenu, kad nusipynėm advento vainiką ir pasikabinom į palubį... Kiek ten prabuvom ir jau rengėmės grįžti į savo namus, tik mus labai gąsdino, kad nė žodžio nešnekėtumėm vokiškai, o mes visi gerai mokėjom vokiškai, sakė, jei rusai išgirs, lėžiuvius išpjaus... O kad atėjo rusai, tai nebliogi pasitaikė: mums, vaikams, muškeboto[15], sacharino devė, mane ir ant rankų kilnojo...

Kad kaimynai Rudmokai į Vokietiją važiavo, vėlek kvietė ir mus, bet mama nė iš tolo, nė arti, sakė: „Kur aš savo senus kaulus bevešiu?“ Ir mes nenorėjom: čia buvom priaugę, pripratę, nors vokiškai mokėjom, bet jautėm, kad neprigysim į svetimą šalį, ne, ne, nenorėjom, netraukė... O ir dabar, kad draugės atvažiuoja, – kaip anos yr savo gimtinės išsiilgusios! Mes gerai padarėm, kad nevažiavom. Edita Nopėnikė, Ševeliai, Naujokikė ir dar daugiau išvažiavo, o kad atvažiuoja savo trobikės aplankyt, nieko nebeatranda... Visai kita mada, tvarka. Kad jos gyveno, apie kožną namą augo gėlės, buvo teip – į kėmą įeit vedė takelis smiltim pabarstyts, žolynais apsodints: petunijom, serenis, jurginai, bijūnai. Visur buvo gražiai prisvadinta... Buvom labai ir prė švaros, ėr pri tvarkos pripratintos. Dabar jau kitaip: atėjo svetimi iš kažin kur, savo palikę, kas anėms rūp – ne jų namai, ne jų žemė...

O Svencelė buvo oi oi – didelė, plati! Nebuvo ana teip išmėtyta, kaip yr dabar. Kėk čia buvo namų, nams prė namo, o ant kryžkelės dideliausias dvars stovėjo, Dovelų sodyba, Kibrančeriai, Grikšai, Garneriai, Verksniai, Rudmokai, Labrenčai, Filozai, Rugaliai gyveno, buvo vaikų darželis – aš į anan nėjau, o mano vyrs ėj [juokiasi – V. A.].

Dar to namo pamatai tebesimato. Žydelis valdė Svencelės krautuvę. Ir mokykla buvo. Per karą, po karo daug kan supleškino, susprogdino. Į miškus slėpės daug vyrų, katrė nenorėj eit į kariomenę, anė lėtuviškai šnekėjo, buvo žiauri, iššaudė, išguldė daug šišioniškių ir mūsų mokytojas Šilgalytę, Šulcaitę... Anė buvo svetimi ir ėj bandomis pas žmones.

Pas mus neatėjo, aš neatsimenu, mes buvom daug vaikų, slėpėmės... Mūsų oma buvo dideliai pamaldi ir dievobaiminga. Labiausiai bijojo perkūnijos – visus suklupdydavo. Didelė darbininkė. Opą irgi prisimenu, jį išvežė, kai buvom dar visai maži: būk tai jis turėjo šautuvą, ir jį kažkas įskundė. Išvežė, o atvežė baisiai nuplaktą, ir jis turėjo ieškot to, ko neturėjo. Visi verkėm, o opą vėl išvežė, nužudė ir į kažkurį kanalą įmetė – ne palaidot negalėjom. Oma ir opa turėjo tris sūnus, visi jie buvo paimti į vokiečių armiją ir visi pasiliko į Vokietiją. Liobėj atsiųsti kokią nuotrauką... Kėk reikėjo stiprybės tai senai moteriškai, o mums ji vis tėk sakydavo: „Kad jau saulė nusileis, visėms reik atsileist – nesipykiamos, negalima eit mėgot piktam.“ Buvo labai tikinti, tas anai ir padėjo. Mums, vaikams, buvo toks mokyms: nė žalšakelę, nė gėlelę, nė vabalėlį negal skriausti. O mes klausėm ir neskynėm, nelaužėm... O kad darbus dirbdavo, tai dainuodavo savo dainas, tik aš jų jau visai nebepamenu, visai vaiks dar buvau. Ir į bažnyčią kartu ėjom į Priekulę per Jokšus tokiu baisiu, visokiom piktžolėm apžėlusiu keliu, nueidavom apstrigę „žydo blusom“[16].

Visos mokėjom žvejot, vilkdavom tinklus į marių vidurį, o kad prisitraukdavom, visokios žiuvės būdavo. Ypatiškai skaniai kepdavom žiobrį ant rustelio, rustės[17] uždėdavo žiuvį su cypolėm, lašinukais... Mokėjom ir kitus darbus: art, vagoti. Valgėm savo užaugintas daržoves, germūles, ropikes, cvėklus[18], šefrebones[19]. Virėm zupes iš daržovių ir iš dilgėlių, balandų, Su ryveriu susiryvodavom[20] ropikes ir kepėm blynus... Cveklus šniceliavom[21] su kitokia tarka, turėjom ir goblius, gobelius[22], tilifilius[23], skyveles[24], tišdekes[25] – senoviškas, omos austas, siuvinėtas...

Šnekėjom į senovinę kalbą, tad tė naujakuriai, atvažiavę iš visos Lėtuvos, sakydavo, ka šnekam žąsinų kalba, o kiti buvo dar piktesni, anė varė mus į Vokietiją, sakė, ka mes prūsai, fašistai ir turim dingt iš savo gimtinės. O mes tik juokėmės ir sakėm: mes tokė ir esam! Kan daugiau begalėjom sakyt?! Jie negalėjo suprast, kad mes tokė pat lietuviai, kaip ir anė.

15 Cukraus.

16 Lakišiais.
17 Grotelių.
18 Raudonuosius burokėlius.
19 Pupeles.
20 Su tarka sutarkuodavom.
21 Tarkavom.
22 Peilius ir šakutes.
23 Arbatinius šaukštelius.
24 Lėkštes.
25 Staltieses.

Pamažu ir savo senovinę kalbą pradėjom užmiršti... Augom, dirbom, ėjom į Dreverną į šokius... Ir mano vyrs Alfreds beveik šišioniškis – jį visai kūdikį iš Dumpių atsivežė jo motina pas Rugalėnę ir pati išvažiavo kažin kokiais reikalais. Ir tumet buvo visi keliai uždaryti, ana sugrįžt nebgalėjo, atsidūrė net į Vokietiją. Taip ir išaugo Alfredas Svencelėj. Kartu ėjom į mokyklą, į klubą, jis grojo gražiai akordeonu. Taip ir susidraugavom.

2014 m. papasakojo Margarita Jaudžemytė-Petrauskienė, g. 1940 m., gyvena Svencelėje.

Savo protėvių Brizgių name augom trys broliai. Kol mama turėdavo eiti į ūkį, mus prižiūrėjo omama. Prisimenu, kaip kiekvieną rytą ji kepdavo miltinius blynus ir vokiškai šaukdavo: *Soldaten, Soldaten, steht auf, ihr werdet frühstücken!*[26] Užuosdavom kvapus ir greit lėkdavom tų blynų valgyti...

Mūsų omama Brizgienė ir per karą išbuvo savo name, niekur nesitraukė, tik jos du sūnūs išvažiavo į Vokietiją ir jau nebegrįžo, ten, senatvės sulaukę, pasimirė. Mūsų dėdės, mamos broliai... Prisimenu, jaunesnis būdamas kartais visko ir aš sugalvodavau, galvodavau apie tą Vokietiją, kad ten geriau, bet vienas dėdė iš Vokietijos sakydavo, kad jūs čia visko turit: ir daržinę, ir garažą, gražiausius namus... Sakydavo: „Ko jums ten reikia, ką jūs ten rasit?!“ Jis pats kažkada beveik viską šiame kieme ir pastatė: iš Priekulės, iš Baumgardo plytinės, vežėsi plytas[27], iš kopų vežėsi smėlį – viską su arkliukais. Keliai buvo labai prasti, tad kitaip ir vertino savo gimtus namus.

Prisimenu, kad buvom labai „pripumpuoti“ propogandos apie tuos išvykusius, bet kai atvažiavo dėdė Hansas, pamatėm, kad jie visai šilti žmonės. Omama kartais pasakodavo apie karo žiaurumus. Jaunesnės jos seserys, dukterys išsitepdavo mėšlu, kad tik prie jų niekas neitų... Ir rusų būdavo visokių: vieni vaikus paglostydavo, o kiti žudė... Gal nuo jos pasakojimų, bet man ir dabar sunku ką nors žudyti, net pagautą žuvį... Kai kieme pjaudavo kiaulę, aš išvažiuodavau, o grįžęs jau rasdavau viską sutvarkytą – mama žinojo mano silpnybę. Va, nueit į mišką ir nusipjaut grybą – jau visai kitas reikalas!

Prisimenu, kartą klausiausi radijo ir išgirdau klausimą: kaip „išversti“ sakinį „Su žėgliais žėgliuosim“. Vieni juokai, kokių tik atsakymų nebuvo, o aš iš savo omamos žinojau, kad tai reiškia su burėm buriuoti. Pati omama viena pati nužėgliuodavo ir paržėgliuodavo iki Juodkrantės turgaus ir atgal. Veždavo užaugintų paukščių, kitokių gėrybių...

Opos Brizgio jau neatsimenu, tik žinau, kad neatlaikė širdis, kumet kolūkis viską iš namų pasiėmė: ir padargus, ir gyvulius. Pasimirė būdamas tik penkiasdešimt trejų.

Tėvo tėvai Pričinai, jo seserys irgi gyveno Drevernoje, pačioje kaimo pradžioje. Menkai juos prisimenu, tik pamenu opos senovinę lazdą sulenktu galu, su katruo stengdavos užkabinti mūsų, vaikų, kojikę... Labai džiaugdavomės, jei pavykdavo to išvengti... Ak, visi jau mirę... Prisimenu, kaip dėdė mums, jauniems, sakydavo: „Vaikinai, aš ne užvakar toks pat jaunas buvau, o vakar...“ Dabar jau ir aš suprantu tų žodžių prasmę.

Ateities dreverniškiams linkiu: atvažiuokit, gyvenkit, džiaukitės, švęskit – visiems vietos užteks!

2022 m. papasakojo Verneris Pričinas, g. 1962 m., gyvena Drevernoje.

Užrašė ir parengė Virgina Asnauskienė,
Priekulės kultūros centro Drevernos skyriaus
renginių organizatorė

TALES OF THE OLD SVENCELĖ AND DREVERNA INHABITANTS

These are narratives from the people born and raised in the region of Klaipeda, in the villages of Dreverna and Svencelė situated near the Curonian Lagoon. The calm and quiet lives of these people, who were mainly fishermen and farmers, were disrupted by successive wars. As the front approached in 1944, the Reich authorities evacuated 90% of the civilian population, and many who remained were killed. Some returned to their native places after the war, while others left when, in 1958, the Soviet Union signed agreements with the Federal Republic of Germany regarding the repatriation of former German citizens. Virgina Asnauskienė transcribed their stories.

26 Kareiviai, kareiviai, kelkitės, pramiegosit pusrytį! (Vok.)

27 Mažai kas bežino, kad kadaise priekuliškis Paulius Baumgardas turėjo ne tik plytinę, bet ir koklių fabriką – vieninteli Klaipėdos krašte ir, ko gero, didžiausią Rytprūsiuose.

DOMO KAUNO MONOGRAFIJA APIE MARTYNĄ JANKŲ

Profesoriaus, akademiko, Mažosios Lietuvos knygos kultūros ir istorijos tyrėjo Domo Kauno monografija „Martynas Jankus – tautos vienytojas ir lietuvių spaudos kūrėjas“ (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2021) yra nuosekli ankstesnių darbų tąsa[1]. Šiame didelės apimties darbe (879 puslapių!) pirmąkart lietuvių istoriografijoje yra suformuluota ir konceptualiai išanalizuota daugialypė XIX a. pab. ir XX a. I pusės politiko, visuomenės veikėjo ir spaustuvininko Martyno Jankaus (1858–1946) veikla sudėtingų politinių pervartų kontekste. Autorius šiuo kapitaliniu darbu siekė įtvirtinti M. Jankaus, kaip lietuvių tautos vienytojo, vaidmenį istoriniame Mažosios Lietuvos ir Didžiosios Lietuvos naratyve. Monografijoje plačiai nušviečiama Bitėnų spaustuvininko politinė, kultūrinė veikla ir dalyvavimas spaudos darbuose, atskleidžiami ryšiai su to meto politikais, visuomenės ir mokslo žmonėmis. Darbe analizuojamas M. Jankaus vaidmuo tautiniame ir politiniame sąjūdyje, jo indėlis atvaduojant Klaipėdos kraštą ir jį prijungiant prie atkurtos Lietuvos valstybės. Autoriui nemažiau buvo aktualus ir M. Jankaus pripažinimo klausimas, ir materialusis atminimo įamžinimas.

Tyrimas yra tarpdisciplininio pobūdžio, paremtas gausiais archyviniais dokumentais, publikuotais šaltiniais, literatūra iš Lietuvos ir užsienio archyvų bei bibliotekų, autoriaus kolekcijos, taip pat žodiniais liudijimais. Būtina pabrėžti ir išskirtinį autoriaus kaip mokslininko ir bibliofilo dėmesį dokumentinėms iliustracijoms (nuotraukoms, faksimilėms), kurios autentiškai liudija knygoje aprašomus įvykius, charakterizuoja M. Jankaus spaudinių paveldą.

Monografiją sudaro įvadas, keturios stambios dalys ir išvados. Knyga papildyta santraukomis anglų ir vokiečių kalbomis, priedais: archyvinių dokumentų (aktų) perrašais, vertimais į lietuvių kalbą, Bitėnų-Užbičių kapinių memorialinių paminklų epitafijomis. Pabaigoje – asmenvardžių bei vietovardžių rodyklės.

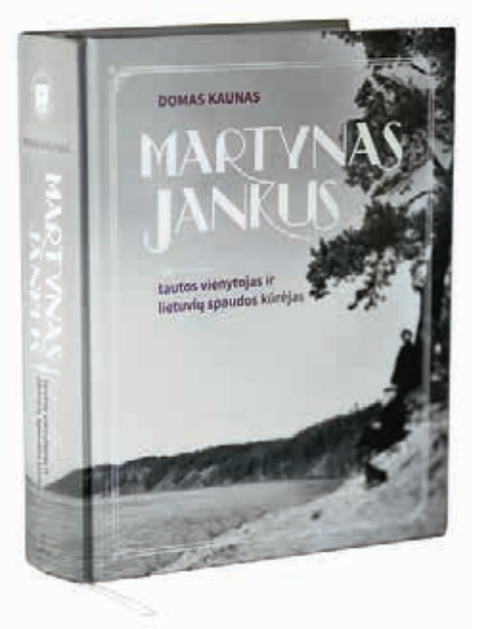

Domas Kaunas. *Martynas Jankus – tautos vienytojas ir lietuvių spaudos kūrėjas*. Monografija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2021, 879 p.

D. Kaunas darbe pirmenybę teikė chronologiniam įvykių aprašymui. Tai iliustruoja ir pirmosios dalies pavadinimas „Rambyno paunksnėje“ (p. 31–122). Ši dalis skirta M. Jankaus kilmės, šeimos, aplinkos, asmenybės pažinimo klausimams analizuoti. Svarbiu autoriaus atradimu laikytinas M. Jankaus giminės genealoginių duomenų suradimas. Nauji duomenys paneigė Lietuvos universiteto docento Juozo Tumo Vaižganto iškeltą mintį (kurią dar labiau užakcentavo tarpukario lietuviškoji spauda) apie žemaitišką jo kilmę ir priklausymą katalikų konfesijai. D. Kauno surinkta medžiaga iš Centrinio evangelikų archyvo Berlyne (*Evangelisches Zentralarchiv in Berlin*) saugomų metrikų knygų leido patikimai teigti, kad keturių kartų Jankų giminės atstovai buvo Prūsijos Lietuvos gyventojai, autochtonai, evangelikų liuteronų tikybos žmonės (p. 36). Profesorius išsamiai išanalizavo ir M. Jankaus vaikų biografijas, nurodė iki šiol mažai žinomų faktų apie jų nuopelnus ir aukštus valstybinius apdovanojimus.

Pirmos monografijos dalies skyriuje „Deportacija į Rusiją“ autoriaus žvilgsnis krypo į istorinį kontekstą, jis aptarė Klaipėdos apskrities gyventojų padėtį, kai carinės Rusijos imperijos kariuomenė 1915 m. kovą užėmė Klaipėdą ir nemažą apskrities dalį. Čia jis kalbėjo apie M. Jankaus šeimos trėmimą į Rusiją, Bitėnų spaustuvininko ryšius su labdaros organizacijos „Lietuvių globa“

1 D. Kaunas paskelbė tyrimą apie „Birutės“ draugijos biblioteką: „Mažosios Lietuvos bibliotekos: (iki 1940 metų)“ (Vilnius, 1987, p. 89–103), išleido istorinės biografijos žanro knygą apie aušrininką Jurgį Mikšą: „Aušrininkas. Tautinio atgimimo spaudos kūrėjas Jurgis Mikšas“ (Vilnius, 1996). Minėtina profesoriaus išleista „Auszros“ archyvo dalis, buvusi M. Jankaus spaustuvėje Bitėnuose: „Auszros“ archyvas. Martyno Jankaus rinkinys“ (sudarė ir parengė D. Kaunas ir Audronė Matijošienė, Vilnius, 2011). Į šią knygą pateko M. Jankaus dienoraštis, rašytas 1915 m. gegužės 16 – birželio 6 d. tremtyje Rusijoje.

Martynas Jankus su dukterimis Elze ir Ede. 1923 m. Nežinomo autoriaus fotografija, saugoma Mažosios Lietuvos istorijos muziejuje

steigėja Felicija Bortkevičiene. Ši organizacija rūpinosi deportuotais lietuvininkais. Autorius gana detaliai aprašė pusketvirtų metų, M. Jankaus praleistų tremtyje, jo kelionę atgal į Bitėnus, nelengvą materialinę padėtį sugrįžus į tėviškę.

Antrojoje monografijos dalyje „Viešojoje erdvėje“ (p. 125–343) autorius kalbėjo apie M. Jankų kaip viešą asmenį. D. Kaunas piešė sodrų, daugiabriaunį ir prieštaringą M. Jankaus asmenybės psichologinį portretą:

Visuomenėje ir politinėje veikloje – ūmus, kovingas, konfliktiškas, nenuolaidus, nevengė ekspromto sprendimų, neprisipažino klydęs, įsivėlęs į konfliktus sugadindavo viešuosius ryšius ir santykius, dažnai – ilgam. Matyt, iš tėvo paveldėjo atkaklumą ir neįveikiamą užsispyrimą nesitraukti. Be to, neturėjo atsargumo jausmo, o iš padarytų klaidų mažai mokėsi. Veikdavo visu frontu, pralaimėdamas atskirus, bet svarbius mūšius, negebėjo manevruoti, stigo lankstaus politiko ir diplomato savybių, kritiško ir blaivaus aplinkybių vertinimo. <...> Nesikoncentravo į vieną veiklos sritį ir darbų barą. Jis ir valstietis, ir spaudos verslininkas, ir žurnalistas, ir politikas bei visuomenininkas (p. 63).

Šioje dalyje autoriaus dėmesys krypo į aušrininkus, birutininkus, politikus, intelektualus bei knygnešius, su kuriais M. Jankus bendradarbiavo ir kurie buvo aktyvūs tautiniame ir politiniame sąjūdyje, kultūrinėje erdvėje ir moksliniame lauke. Darbe jis kalbėjo apie Jurgį Mikšą, Joną Šliūpą, Andrių Vištelį, Joną Basanavičių, Kristupą Voską, Ernstą Vėjerį (Ernest Weyer), Vilių Bruožį, Dovą Zaunių, Ansą Bruožį, Jurgį Zauerveiną (Georg Sauerwein), Vydūną, Jurgį Bielinį ir kt.

D. Kaunas analizavo, kokiais būdais ir etapais Bitėnų spaustuvininkas įsitraukė į politinę ir kultūrinę veiklą. Į lietuvių politinę konservatorių partiją M. Jankų, kaip ir kitus Mažosios Lietuvos veikėjus, atvedė „Birutės“ draugija. Ši draugija buvo pirmoji tautinė, kultūrinė, ne religinio pobūdžio organizacija, kurios tikslas – gaivinti lietuvių kalbą tarp suvokietėjusių lietuvių, šviesti, ugdyti raštingumą, kelti tautinį sąmoningumą. M. Jankus, kartu su J. Mikšu, K. Voska ir E. Vėjeriu, stovėjo prie šios draugijos ištakų ir jai vadovavo nuo 1889 iki 1892 m. Anot autoriaus, „Jankus iš prigimties ir iš įsitikinimo vertino etnografinį paveldą, folklorą, liaudies kultūrą, aktyviai ją rėmė asmenine pozicija <...>. Jam įtaką darė kitataučių intelektualų, mokslininkų, švietėjų, tautinių mažumų teisių gynėjų laikysena bei darbai“ (p. 259). Savotišku jo jaunystės idėjiniu orientyru tapo sorbų kilmės, tautinių pažiūrų veikėjas Jurgis Zauerveinas (su kuriuo aktyviai susirašinėjo)[2]. Zauerveino tautinės pažiūros suvaidino svarbų vaidmenį M. Jankaus politinei orientacijai. Dėl lojalumo Prūsijos monarchams rezervuotai vertino (arba nevertino) Prūsijos Lietuvos mokslininkus ir jų mokslo pasiekimus.

M. Jankaus kaip pripažinto politinio veikėjo vaidmuo reikšmingai atsiskleidė 1918–1923 m. Jis pasirašė svarbiausius politinių sprendimų dokumentus. Būdamas Prūsijos Lietuvos tautinės tarybos narys, kartu su kitais 24 veikėjais, savo parašais patvirtino vadinamąjį Tilžės aktą (1918 m.). Dokumento tekstas skelbė, kad remiantis JAV prezidento Tomo Vudro Vilsono (Thomas Woodrow Wilson) Kongrese paskelbta tautų apsisprendimo teise ir Mažosios Lietuvos gyventojų daugumą sudarančių lietuvininkų vardu, reikalaujama, kad Mažoji Lietuva prisijungtų prie atkurtos Lietuvos. M. Jankus 1920 m. kooptavo į Lietuvos Valstybės Tarybą, vadovavo Vyriausiajam Mažosios Lietuvos gelbėjimo komitetui, kuris turėjo parengti sąlygas Klaipėdos krašto sukilimui. Anot profesoriaus, M. Jankus „kaip niekas kitas buvo

2 Autoriui de visu pavyko nustatyti 66 Jankui siųstus laiškus. Apie 30 laiškų paskelbta knygoje „Auszros“ archyvas. Martyno Jankaus rinkinys“ (p. 185–253).

Martynas Jankus su svečiais prie Rambyno. XX a. 4 deš. Nežinomo autoriaus fotografija, saugoma Mažosios Lietuvos istorijos muziejuje

nuosekliausias tautos dalių suartinimo iniciatorius“ (p. 744).

Šioje dalyje profesoriaus plunksna fiksavo ir M. Jankaus kultūrinės veiklos bei kultūrinės saviraiškos ženklus įvairiose Mažosios Lietuvos draugijose bei komitetuose. Kaip jau buvo minėta, jis dalyvavo „Birutės“ draugijos veikloje, reiškėsi ir organizacijose „Lietuvininkų susivienijimas Prūsuose“ (įkurta 1901 m) bei „Lietuvos žvaigždė“. Organizacija „Lietuvininkų susivienijimas Prūsuose“ siekė panašių tikslų, kaip ir birutininkai, – ugdyti tautinį atsparumą, leisti populiarią spaudą, rinkti knygas bibliotekoms, rengti šviečiamąsias paskaitas. M. Jankus buvo šios draugijos narys ir rėmėjas. Vis dėlto Bitėnų spaustuvininkas jautėsi esąs labiau politiku nei kultūros žmogumi. Anot profesoriaus, „[t]ai patvirtina viešasis asmens pozicionavimas, jo žodžiai ir veiksmai, ryšiai su politiniais sąjūdžiais“ (p. 127).

M. Jankus nuėjo ilgą, 46 metų spaudos darbuotojo ir verslininko kelią. Trečiojoje dalyje „Leidėjas ir spaustuvininkas“ (p. 345–645) autorius koncentravosi į M. Jankaus spaudos gamybos veiklą, atskleidė jo leidinių repertuarą. M. Jankaus dalyvavimą leidybos ir spaudos darbuose D. Kaunas suskirstė į tris etapus: leidybos pradžios (1879–1889), spaudos verslo dinamikos (1889–1912) ir politinių tikslų spaudos (1922–1925) (p. 350). Pirmasis etapas pasižymėjo proklamaciniais leidiniais, kuriais buvo siekiama politinių tikslų. Leidinių repertuaras byloja, kad Bitėnų spaustuvininko gana anksti apsisprendė vienokia ar kitokia veikla prisidėti prie lietuvių tautinio atgimimo. D. Kaunas nemažai dėmesio skyrė ir draudžiamosios lietuviškos spaudos leidybai. M. Jankaus posūkį į nelegalią Didžiosios Lietuvos spaudą lėmė periodinis leidinys „Auszra“. Anot autoriaus, jis tapo „vienu reikšmingiausių Jankaus leidybinės veiklos istorijos epizodų. Lietuvos Respublikos nepriklausomybės laikais *Auszra* Jankui suteikė pirmosios gretos aušrininko vardą ir padėtį visuomenėje“ (p. 357–358).

M. Jankaus leidinių ir spaudinių paveldą sudaro 414 bibliografinių vienetų. 157 bibliografiniai vienetai skirti Mažajai Lietuvai (arba 38 proc. neperiodinės produkcijos). Lietuvių kalba buvo išleistos 52 knygos, 70 brošiūrų ir 32 smulkieji spaudiniai. Spaustuvininkas išleido įspūdingą skaičių periodinių leidinių – 22 lietuvių kalba ir 5 vokiečių. Periodinius leidinius lietuvių kalba autorius aptarė tipologiniu ir tematiniu požiūriu (p. 592). Verta paminėti, kad 1891 m. M. Jankaus lėšomis buvo išleistos Kristijono Donelaičio „Pavasario linksmybės“. M. Jankus leido surinkimininkų ir baptistų religinius giesmynėlius. Bitėnų įmonės lėšomis buvo išleisti Dovo Skėrio – ūkininko, dalyvavusio lietuvių tautiniame judėjime (Lietuvos Nepriklausomybės metais apdovanoto LDK Gedimino 4-ojo laipsnio ordinu), ir baptistų sakytojo – giesmių rinkiniai. Dalį spaustuvės tikybinio repertuaro sudarė misionierių literatūra: Bitėnuose buvo išspausdinta keletas evangelikų

liuteronų kunigo, misionieriaus Indijoje Kristupo Lokio ir jo žmonos Urtės Lokienės veikalų (p. 610).

D. Kaunas nustatė, kad M. Jankaus įmonės didžiausias ir svarbiausias finansinis šaltinis buvo leidiniai, skirti Didžiajai Lietuvai. Postūmis spaudinių repertuarą orientuoti į skaitytojus kitapus sienos atsirado su „Auszros“ leidimu 1883-iaisiais. Šį spausdintą paveldą sudaro 253 bibliografiniai vienetai. Per 28 metus M. Jankus išleido 92 knygas, 128 brošiūras ir 33 smulkiuosius leidinius. Visi spaudiniai ėjo lietuvių kalba. Jie darė poveikį tautiniam ir politiniam sąjūdžiui, turėjo įtakos kultūriniam ir dvasiniam Mažosios ir Didžiosios Lietuvos suartėjimui (p. 611). Autorius spaudinius suklasifikavo pagal tematiką (universalieji, politikos, švietimo, ūkio, grožinės literatūros, istorijos, tikybos ir įvairios tematikos leidiniai). M. Jankus skelbti politinės tematikos leidiniai buvo įvairaus turinio. Jis išleido vokiečių revoliucionierių Karlo Markso ir Frydricho Engelso veikalų vertimus į lietuvių kalbą, Jurgio Bielinio, knygnešio, rašytojo ir žurnalisto, poleminius veikalus. Išliekamąją kultūros paveldo vertę turi jo spausdintos knygos istorine tematika – J. Basanavičiaus, Simono Daukanto, J. Šliūpo darbai. M. Jankus orientavosi ir į didelę paklausą turinčių knygų leidybą. Antai net 7 kartus jo spaustuvėje išspausdinta Kristofo fon Šmido (Christoph von Schmid) melodraminio siužeto „Istorija apie Genovaitę“.

Monografijos autoriui pavyko nustatyti ir 7 kitakalbius (sorbų, lenkų, baltarusių, vokiečių) leidinius (p. 641). Profesorius atskleidė konkliktinę M. Jankaus leisto vokiško rytų ir vakarų Prūsijai skirto giesmyno „Ewangelisches Gesangbuch für Ost- und Westpreußen“[3] istoriją. D. Kaunas surado informacijos, kad dalis giesmyno tiražo buvo konfiskuota, o leidėjui M. Jankui paskirta didelė bauda dėl nelegalios jo leidybos. Mat šio giesmyno leidimo teises turėjo tik Rytų ir Vakarų Prūsijos provincijų konsistorija. Aptaręs M. Jankaus spaudinius, D. Kaunas konstatuoja, kad „[š]iandien Jankaus knygos ir periodiniai leidiniai yra labai išsklaidyti, prastos būklės, nykstantys. Jų išsamaus rinkinio nėra nė vienoje Lietuvos ir užsienio atminties institucijoje“ (p. 590).

Monografijos autoriui rūpėjo ne tik aprašyti M. Jankaus gyvenimą ir darbus, ne mažiau jam buvo aktualūs šio veikėjo pripažinimo, įvertinimo klausimai, svarbios istorinės asmenybės materialusis atminties įprasminimas. Šiai analizei jis paskyrė ketvirtąją dalį „Valstybės ir Mažosios Lietuvos reprezentantas“ (p. 647–741). Profesorius atskleidė, kad M. Jankui 1925–1939 m. už dalyvavimą tautiniame ir politiniame sąjūdyje, spaudos darbą, vaidmenį Klaipėdos krašto ir Didžiosios Lietuvos susivienijimo akcijoje buvo įteikti devyni ordinai ir medaliai (kai kurie – labai aukšto laipsnio) (p. 694). Bene tik dviem žinomiems tarpukario veikėjams – J. Basanavičiui ir M. Jankui, dar gyviems esant, buvo pastatyti paminklai (p. 711). 1939 m. Kaune, Vytauto Didžiojo karo muziejaus sodelyje, buvo atidengtas skulptoriaus Bernardo Bučo sukurtas M. Jankaus biustas. Profesorius šioje knygos dalyje gan detaliai aprašė M. Jankaus muziejinės ekspozicijos steigimo epizodus Bitėnų mokykloje sovietmečiu, XX a. 8-ojo dešimtmečio pabaigoje, 9-ojo pradžioje, atskleidė M. Jankaus namo-muziejaus įkūrimo peripetijas, kalbėjo apie spaustuvininko palaikų sugrąžinimą į Lietuvą ir perlaidojimą. Nurodė asmenis, kurie prisidėjo prie šių iniciatyvų, to meto institucijų laikyseną. Taip pat fiksavo ir kitus M. Jankaus atminimo įprasminimo ženklus.

Monografijos autorius pasigenda atminties ženklų nūdienos Lietuvoje. Anot profesoriaus, „Martynui Jankui, kaip ir pirmosios Nepriklausomybės laikais, reikia dar kartą išeiti gilyn į Lietuvą“ (p. 736). Profesorius atkreipė dėmesį į Lietuvos vardo tūkstantmečiui paminėti skirtą monumentą „Vienybės medis“ (skulptorius Tadas Gutauskas). Pasirėmus visuomenės apklausa, monumentas turėjo įamžinti 100 Lietuvos vienybę stiprinusių asmenybių. Iš 100 pavardžių buvo įrašytos tik penkios (!) Mažosios Lietuvos veikėjų pavardės. M. Jankaus tarp jų nebuvo. Autorius tiesiai ir be užuolankų konstatuoja: „Mažoji Lietuva ir jos lietuviai yra mūsų atminties juodoji skylė, kuri savaime nenušvis“ (p. 737).

Inga STRUNGYTĖ-LIUGIENĖ

3 Kol kas nerastas nė vienas šio giesmyno egzempliorius.

DOMAS KAUNAS' MONOGRAPH ON MARTYNAS JANKUS

Inga STRUNGYTĖ-LIUGIENĖ

This work reveals the multifaceted activity of the public figure and printer Martynas Jankus (1858–1946) from the late 19th century to the first half of the 20th century, exposes his connections with the politicians, public figures, and intellectuals of the time, evaluates the role of Jankus in the unification of the Klaipėda region and Lithuania, and comprehensively discusses the spectrum of publications printed in the Bitėnai printing house, which belonged to him. The history of commemorating this figure in the first half of the 20th century and after the 1990s is also discussed.

Lietuvių kalbos institutas,
P. Vileišio g. 5, 10308 Vilnius
El. p. liugiene.inga@gmail.com

DEVYNIOLIKTŲJŲ „AUKSO VAINIKŲ“ LAUREATAI

Vida Sniečkuvienė, Irena Kvedarienė ir Antanas Vaškys. Kretinga. 2024 m. Jono Tumasonio nuotrauka

Šių metų sausio 6 dieną, per Trijų Karalių šventę, išrinkti ir „Aukso vainikais“ apdovanoti trys liaudies meno tradicijų tęsėjai ir puoselėtojai: landšafto dizainerė, floristė Irena KVEDARIENĖ (Klaipėdos apskritis), sukūrusi grafikos darbų kolekciją, Antano ir Jono Juškų etninės kultūros muziejaus Vilkijoje kūrėja, muziejininkė Vida SNIEČKUVIENĖ (Kauno apskritis) – už suvertus šiaudinius sodus ir kryždirbys, restauratorius Antanas VAŠKYS (Telšių apskritis) už išdrožtus koplytstulpius ir koplytėles.

Prieš tai dešimtyje apskričių buvo surengtos regioninės parodos, kuriose savo kūrinius eksponavo daugiau nei šeši šimtai vaizduojamosios, taikomosios dailės bei kryždirbystės meistrų. Baigiamojoje respublikinėje parodoje Kretingos muziejaus Žiemos sode, kurią koordinavo šio muziejaus vyriausioji muziejininkė-istorikė Danutė Šorienė, eksponuoti dvidešimt aštuonių tautodailininkų darbai. Jie trumpai pristatyti kataloge, kurio sudarytoja, Lietuvos nacionalinio kultūros centro (LNKC) tautodailės specialistė Solveiga Petkevičienė buvo ir šio kasmet vykstančio projekto *spiritus movens*.

Vaizduojamosios dailės srityje trečioji vieta už šventųjų kolekciją skirta medžio drožėjui iš Kalvarijos (Marijampolės apskr.) Antanui Lastauskui, o antrąją už mažų šventųjų skulptūrų kolekciją pelnė medžio drožėja Ona Paulauskienė (Tauragės apskr.).

Taikomosios dailės grupėje už tradicinių muzikos instrumentų kolekciją trečiuoju buvo pripažintas varėniškis mokytojas Algirdas Juškevičius (Alytaus apskr.), o antrąja už tradicinių žemaitiškų skarų rinkinį – telšiškė audėja Zita Paulikienė (Telšių apskr.).

Kryždirbystės srityje trečiąją vietą laimėjo ukmergiškis miškininkas, Rimanto Zinkevičiaus mokinys Valentas Butkus (Panevėžio apskr.), o antrąją – krikštų meistras Saulius Rumbutis (Klaipėdos apskr.).

Laureatų darbus vertino komisija: dailėtyrininkė Karolina Glinska, grafikė Oksana Judakova, skulptorė Aušra Jasiukevičiūtė, LNKC atstovės S. Petkevičienė ir direktoriaus pavaduotoja etninės kultūros veikloms Vida Šatkauskienė, Kultūros ministerijos paveldo politikos specialistas, menotyrininkas Gytis Oržikauskas ir muziejininkė Danutė Šorienė, Tautodailininkų sąjungos pirmininkas Jonas Rudzinskas bei etnologas dr. Vytautas Tumėnas. Jai vadovavo dailėtyrininkė, Vilniaus dailės akademijos prof. dr. Ramutė Rachlevičiūtė.

Kasmetines nacionalines konkursines liaudies meno parodas nuo 2005-ųjų rengia LNKC, kartu su apskričių kultūros centrais, muziejais ir jų specialistais. „Aukso vainiko“ autoriai – juvelyrai Airidas Skublickas ir Eglė Širvytė.

Irena Kvedarienė. Sopulinga. Medžio raižinys, 50 x 30 cm

„MANAU, ČIA ĮVYKO STEBUKLAS, MOKSLO DAR NEIŠAIŠKINTAS“:

TAUTODAILININKO ROMANO KRASNINKEVIČIAUS ATSIMINIMAI APIE 1940–1946 METUS

Romanas Krasninkevičius su globotiniais, XX a. II p. Iš Aldonos Stravinskienės archyvo

Romanas Krasninkevičius (1926–1996) – sudėtingo likimo savamokslis menininkas, tautodailininkas, vienas talentingiausių liaudies grafikų. Unikali jo kūryba radosi iš sunkių asmeninių patirčių, bet tebėra glaudžiai susijusi su liaudies kūrybos tradicijomis, jos plastiniu ir žodiniu palikimu.

Menininkas gimė 1926 m. lapkričio 18 d. Stulgelių kaime, Kybartų valsčiuje, Vilkaviškio apskrityje. Prapuolenių pradžios mokykloje baigęs keturis skyrius, mokslus tęsė Kudirkos Naumiestyje, o gimnaziją baigė Kybartuose. 1944 m. prie Vokietijos sienos gyvenusią Krasninkevičių šeimą naciai išvarė iš namų, namus sudegino, laukus užminavo, o aštuoniolikmetį Romaną paėmė darbams į Vokietiją. Ginkluoti kareiviai jį pėsčią varė per visą Prūsiją. Vėliau šią patirtį – alinantį darbą kasant apkasus priešakinėse fronto linijose, alkį, nuolatinį mirties artumą ir gyvybę gelbėjusią Apvaizdą – R. Krasninkevičius aprašė savo atsiminimuose. Sugrįžusį į sovietų okupuotą Lietuvą jį vėl pasitiko kančia: tardymai, kalėjimai, marinimas badu, priverstinė tarnyba armijoje. 1946–1951 m. kūrėjas prisiminė kaip vieną juodžiausių gyvenimo tarpsnių: „Tai buvo siaubo, nežemiško košmaro dienos ir naktys. <...> Aš tiek buvau nusilpęs, [kad] apalpdavau, krisdavau ant žemės ir neturėdavau jėgų atsikelti.“[1]

Į gimtuosius Stulgelius jis sugrįžo 1951 m. Tais pačiais metais Kybartuose surengtoje pirmojoje parodoje eksponavo tušu, akvarele ir guašu pieštus kūrinius, kuriuose pavaizduoti gamtos motyvai, dekoratyvinės kompozicijos, figūrinės scenos. Nuo vaikystės piešęs jautrios prigimties kūrėjas net patekęs į karo frontą išsaugojo akvarelinių dažų, teptuką ir bloknotą: „Ten, fronte,

1 Vilma Kilinskienė. Romanas Krasninkevičius: niekada nėjau kito numintu keliu. *Neišsemiamos istorijos. Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus kolekcijų tyrimai.* Straipsnių rinkinys. Kaunas, 2021, p. 171.

Motinos pasirodymas paklydusiam sūnui. 1981 m.
Spalvintas lino raižinys, 83 x 50 cm
Saugoma Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje (ČDM)

tiek iškankintas, nevalgęs, visas šlapias, nemiegojęs (dirbama buvo naktimis), aš surasdavau laiko piešti.“[2]

Apsigyvenęs Marijampolėje, dirbo hidrologu, kino reklamos dailininku, vaikų darželio apipavidalintoju, maisto tiekėju, kiemsargiu. Skausmingai išgyveno tėvo mirtį ir tragišką motinos, kuri jam buvo ypač artima, žūtį, patyrė socialinę atskirtį ir priklausomybę, priverstinius išsiskyrimus su mylimais globotiniais – gyvūnėliais, paukšteliais. Visa tai atsispindėjo kūryboje.

XX a. 6-ojo dešimtmečio pabaigoje supažinęs su grafikos technikomis, ėmė kurti lino ir medžio raižinius, kuriuos paspalvindavo akvarele, guašu, tempera ar pastele. Ankstyvieji raižiniai – nedideli, nesudėtingos faktūros. Juose vaizdavo kaimo žmonių darbus („Gano avis“, „Tėtukas sėja“), mėgo ir kompozicijas liaudies dainų, pasakų motyvais. Vėliau estampų formatai didėjo, vaizdiniai sprendimai tapo monumentalesni, dekoratyvūs, kompozicija priminė senuosius, XVIII–XIX a. lietuvių liaudies raižinius. Dominavo apibendrintos plastikos figūros, apibrėžtos juoda linija, kūrinių kraštuose menininkas dažnai įkomponuodavo išdidintą užrašą ar ornamento motyvą, išryškintą detalę. Žmones vaizdavo tvirto sudėjimo, didelėmis, išraiškingomis akimis. Pagrindinę figūrą dažniausiai komponavo centre, neretai įrėmindamas stambiu šriftu išraižytais liaudies dainų ar savo paties sukurtais tekstais, aplink išdėstydavo smulkesnius, istoriją papildančius vaizdelius. Šių darbų siužetuose, temose, kompozicijose savitai ataidi senųjų raižinių, religinės ir liaudies kūrybos tradicija.

Skausmas dėl mamos žūties neatlėgo visą gyvenimą, ji lankydavo menininką sapnuose. Raižiniuose „Mamos mirtis“, „Motinos Onos pasirodymas paklydusiam sūnui“, kurių figūrų plastika primena liaudies skulptūrą, pavaizdavo ją kaip Sopulingąją Dievo Motiną.

R. Krasninkevičius sukūrė daug autoportretų, atskleidžiančių įvairias jo gyvenimo ir asmenybės puses, o viename save pavaizdavo kaip Nukryžiuotąjį (kryžiaus viršuje įkomponavo ir savo inicialus: RK). Apie šį darbą Marija Kuodienė rašė: „Baisią savo kančią jis išreiškia raižinyje, kuriame vaizduoja save nukryžiuotą ant kryžiaus. Jis atsiduoda Dievui, išgyvendamas sunkiausią mirtį. Kūnas padidintas, laužytų formų. Ekspresyvi plastika, iš delnų tekantys dideli kraujo lašai sukuria nepaprastai skausmingą vaizdą. Dramatišką nuotaiką sušvelnina kryžiaus papėdėje prisiglaudusios dvi voveraitės bei abipus jo kylančios šakelės. Tai vienas giliausių kūrinių šiuolaikinėje liaudies vaizduojamojoje dailėje.“[3]

Raižinys „Musiukė man gydo koją“ primena šv. Roko siužetą, o darbo „Tėvas Jonas suranda savo sūnų“ kompozicijoje galima atpažinti sūnaus palaidūno istoriją, nors kūrėjas čia pavaizdavo savo tėvą, ieškojusį jo karo sūkuriuose ir pagaliau suradusį.

Dailininkas globojo paliegusius ir sužeistus gyvūnėlius, paukštelius. „Kūryba, vaikai, paukščiai ir žvėreliai – tai visas mano gyvenimas“, – rašė autobiografijoje. Lopšelyje-darželyje, kuriame dirbo ir gyveno, buvo įsirengęs „gyvąjį kampelį“, labai sielojosi, kai sanitarinių tarnybų reikalavimu buvo priverstas jį panaikinti. Skaudžios atsisveikinimo su augintiniais dramos užfiksuotos raižiniuose „Rojaus kūdikėli, man reikia tave

2 Ten pat, p. 170.

3 Marija Kuodienė. Romanas Krasninkevičius: „Rojaus kūdikėli, man reikia tave palikti“. *Tautodailės metraštis*. 2006, Nr. 12, p. 8.

palikti“ („Autoportretas su voveraite“), „Paskutinė pelėdukės naktis“, „Atsisveikinimas“, „Katinuko tragedija“. Pats apie tai rašė: „Kai kino teatruose dirbau, ten aš turėjau kuosą, varną, katinėlį ir karvelį. Ir visi šie gyvulėliai buvo kažkieno nuskriausti. Jie surado prieglobstį pas mane. Visi jie turi savo istoriją. Taip aš visą gyvenimą buvau susirišęs su nelaimingais gyvulėliais ir paukštukais. Ir visus juos stengiausi įdėti į savo raižinius, kuriuos be perstojo raižiau. Kūryba buvo man vaistai nuo visų nelaimių ir nuliūdimų. Kitaip aš nebūčiau galėjęs sukurti to, ką turiu padaręs iki šios dienos. Tokios buvo mano dienos ir naktys. Jos daugiau nepasikartos, o jeigu dar bus, tai bus jau kitokios.“

R. Krasninkevičiaus kūryba buvo susijusi su dvasiniais lūžiais. „Gluosnelių šakelių prie ežero tapymo“ jis nelaikė kūryba. Nuopuolio ir prisikėlimo, atgailos temos atskleidžiamos kompozicijose „Išėjimas iš pragaro“, „Autoportretas. Prašau, gyvenime, teisk mane“, „Gundymas“, „O likime, kodėl tu mane apleidai“. Stengėsi išsivaduoti nuo sunkių, skausmingų išgyvenimų, įrėždamas juos raižiniuose: „Kūryba man yra vaistai nuo visų nelaimių ir nuliūdimų. <...> Raižiau dieną ir naktį <...>, kai baigiau, pasidarė taip lengva, lyg iš kalėjimo būčiau išėjęs...“[4]

Šią savo darbų gelmę jam buvo svarbu perteikti savitomis, paties atrastomis formomis. „Turėjau daug mokytojų, bet neklausiau. Jei būčiau klausęs, būčiau ne aš. Aš niekada kito numintu keliu nėjau. Man neįdomu. Aš noriu brūzgynus laužt, pats prasilaužti kelią į kūrybą“, – tokius žodžius užrašė menotyrininkė Vilma Kilinskienė[5]. Bet menininkas sukūrė ir jam svarbių asmenybių, kūrėjų portretų: muziejininko Pauliaus Galaunės, itin vertinusio jo kūrybą, „arkitekto“ Liongino Šepkos, „faifokų drožėjo“ Stanislovo Riaubos, Lietuvos himno autoriaus Vinco Kudirkos, kitų. Tokius žmones vaizdavo su jiems būdingais atributais.

Būta R. Krasninkevičiaus kūryboje ir lengvesnių temų – vaikystės atsiminimai, liaudies dainų ir pasakų motyvai atpažįstami raižiniuose „Padarė žvirblelis saldų alutį“, „Kaip aš jojau per žalią girelę“, „Plaukė žąselė“, „Šaltyšius“ ir kt. Liaudies dainos padėjo perteikti vidinę būseną,

Musiukė man gydo koją. 1980 m.
Spalvintas lino raižinys, 70 x 37 cm
Saugoma ČDM

tokiuose siužetuose pavaizduodavo savo tėvus, kaimynus, gimtinės aplinką.

Elektriniu kalteliu jis raižė tai, ką turėdavo po ranka: kietas presuotų medžio drožlių plokštes, kėdes, stalviršius, net spintų duris. Jo piešinys tvirtas, plastika primityvi, figūros statiškos, apibendrintas siluetas pabrėžtas juoda sodria linija, įstrižu štrichu. Didesnieji kūriniai išraižyti medyje, mažesnio formato – lino raižiniai.

Ypatingą dėmesį grafikas teikė spalvai: jo žodžiais, „kaip fortepijoną spalvas reikia suderint“[6]. Dienoraštyje rašė: „<...> spalvos viską pasako. Balta – tiesa, taika, švari sąžinė, juoda – nusivylimas, tragedija, mirtis, raudona – skausmas, kančia, pilka – tai aš, gyvenimo dulkė, blaškoma audrų...“[7] Nuotaikų niuansus perteikdavo tą patį

4 Vilma Kilinskienė, ten pat, p. 179.

5 Vilma Kilinskienė. Romanas Krasninkevičius: niekada nėjau kito numintu keliu. *www.diena.lt*, 2021-03-05, prieiga <https://m.diena.lt/naujienos/laisvalaikis-ir-kultura/kultura/r-krasninkevicius-niekada-nejau-kito-numintu-keliu-1014842>

6 Alė Počiulpaitė. Romanas Krasninkevičius. *Tradicija šiuolaikinėje lietuvių liaudies dailėje*. Kaunas, 1982, p. 56.

7 Marija Kuodienė, ten pat, p. 6.

Autoportretas su voveraite. 1982 m.
Spalvintas lino raižinys, 58,4 x 47 cm
Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje (LNDM)

Paskutinė pelėdukės naktis-autoportretas. 1982 m.
Spalvintas lino raižinys, 58,3 x 47 cm
Saugoma LNDM

raižinį nuspalvindamas skirtingai – išlikę po kelis spalvinius jų variantus.

Vardan kūrybos galėjo daug ko išsižadėti. Nors lengvai rasdavo kalbą su įvairiais žmonėmis, itin vertino vienatvę, sąmoningai ją rinkosi kaip būtiną sąlygą kūrybai: „Noriu būti vienatvėje. Man vienatvėje kūryba gaunasi, tik vienatvė sukuria viską. <...> Man šventė, kad sėdžiu vienas prieš raižomą lentą. Beraižydamas aš užmirštu, kad gyvenu žemėje. Rodos, papuolu į kažkokį dangų.“[8]

Taurios dvasios ir kilnios širdies žmogus dažnai likdavo aplinkinių nesuprastas, laikytas keistuoliu, balta varna, bet jo kūriniai buvo vertinami, nuo 1960 m. eksponuoti respublikinėse ir sąjunginėse parodose, didžiulį pasisekimą turėjo personalinės parodos, ypač Italijoje, Vokietijoje, JAV. 1970 m. tapo Liaudies meno draugijos nariu. Bet šlovė mažai terūpėjo, gyveno varganai, o darbus dažniausiai išdovanodavo – nepripažino prekiavimo menu. Mirė 1996 m. balandžio 20 d. Marijampolėje.

Šuo metu R. Krasninkevičiaus kūriniai saugomi Lietuvos nacionaliniame dailės, Nacionaliniame M. K. Čiurlionio ir Marijampolės kraštotyros muziejuose.

8 Vilma Kilinskienė. Romanas Krasninkevičius: niekada nėjau kito numintu keliu. *Neišsemiamos istorijos. Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus kolekcijų tyrimai*, ten pat, p. 177.

Rašyti atsiminimus menininką paskatino Lietuvos dailės muziejaus darbuotoja Aldona Stravinskienė. Šįsyk „Būde“ pradedame skelbti jų dalį apie karo realybę, kurią aštuoniolikmetis patyrė 1944 m. besitraukiančios Vokietijos kariuomenės prievarta paimtas darbams priešakinėse fronto linijose, ir nedaug lengvesnį sugrįžimą į tėvynę po kelerių svetimuose kraštuose išgyventų metų. Iš 1978 m. vasario 10 d. pradėto rašyti rankraščio, saugomo Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje.

Tekstą publikavimui parengė šio
muziejaus Liaudies meno skyriaus vyr. rinkinio
saugotoja Daiva BELIŪNIENĖ.

„Būdo“ redaktoriai tekstą redagavo nežymiai, siekdami išsaugoti autentišką autoriaus raišką: suvienodintas datų rašymas; patikslinta rašyba, skyryba, sintaksė; paliktos tarmiškos kalbos formos (*kaip*, *žiūrau*, *tuojaus*...) ir skoliniai, kurie, esant reikalui, paaiškinti; atkurtos sutrumpintų žodžių dalys, kai kur įterpti autoriaus praleisti, bet teksto suvokimui reikalingi numanomi žodžiai – šie įterpimai nurodyti laužtiniuose skliaustuose; praleistos kelios neaiškios sakinių vietos (pažymėta daugtaškiu kampiniuose skliaustuose); tekstas suskirstytas pastraipomis ir skyreliais su pavadinimais, papildytas komentarais išnašose.

LIETUVOS SOVIETINĖ OKUPACIJA 1940 METŲ BIRŽELIO 15 DIENĄ

Taip ir ėjo mokslas Kudirkos Naumiestyje. Ir štai 1940 metai, mieste muzika groja, išbėgam lauk, ir stebuklas – kareiviai nematyti neregėti su kepurėm navatnom[9] žengia per miestą su daina. Tai buvo tarybinės armijos kariai, man, mano protui buvo nesuprantama, kaip aš juosius pirmą kartą pamačiau. Mūsų klasėje kabojo kryžius ir prezidento Smetonos portretas. Rytojaus dieną atėję į klasę mes jau radome pakabintą Stalino portretą, tai senelis su ūsais. Aš į jį visą laiką žiūrėjau ir žiūrėjau, man buvo nesvarbu, kas jis, ar valstybės veikėjas, ar kas kitas, bet grafikos technika atliktas portretas mane domino. Ir, žinot ką, dažų juodų neturėjau, teptuko taip pat, nusipirkau batams tepalo dėžutę ir pradėjau su pirštu piešti ant vyniojamo popieriaus, žinoma, ne Staliną, o kitus, iš galvos sugalvotus motyvus. Nepasisekė, išsiskiedė ant popieriaus riebalai ir viskas tuo baigėsi – apie grafikos techniką jokio supratimo neturėjau.

NACISTINĖ OKUPACIJA, ŽYDŲ LIKIMAS

Mūsų klasėje mokėsi du žydukai, pavardžių ir vardų jau dabar neprisimenu. Toje mokykloje buvo viena klasė specialiai žydams, ten mokytojai buvo žydai. Kaip į mūsų klasę pateko tie du žydukai, nežinau, kalbėjo, kad nori išmokti lietuvių kalbos.

Bėgo dienos, ir štai 1942[10] metų birželio 22 [dieną iki mūsų atėjo] karas. Kas yra karas? Man buvo romantika, aš jo laukiau. Tėvelis pasakojo apie Pirmąjį pasaulinį, kad rado brauningą, o tą brauningą išmainė į dviratį ir t. t. Bet, kaip pasirodė, tikrasis Antrasis pasaulinis karas buvo pasauliui ir visai žmonijai tragedijų tragedija. Mudu su broliu ant mūsų tvartelio palėpės, kur buvo supilti grūdai ir dar [sudėta] visokių rakandų, pasistatę lovą, paprastą, su šiaudiniu čiužiniu, miegodavome. Ir štai – birželio 22-oji, 4 val. ryto. Ateina mūsų tėvelis ir sako: „Vaikai, kelkite, karas!“ Mudu su broliu persigandę šokom iš lovos rengtis, o viskas lauke jau girdėti, lėktuvai šaudo, mėto bombas... Patrankos iš Vokietijos tiesiog šaudavo į Vilkaviškį, aplinkui visur dega. Netrukus, apie pusryčius, pasirodo jau vokiečiai, mamos vokiškai prašo <...> kiaušinių, sviesto, lašinių. Taip jie greitai prabėgo, pasidarė tyku, žmonės išėjo į laukų darbus, o frontas ėjo toliau.

Vieną kartą nueinu į Kud[irkos] Naumiestį dėl dokumentų į Kybartų gimnaziją. Šito įspūdžio negalima nepapasakoti. Einu gatve, centrine, kur stovi Vinco Kudirkos paminklas... Aš tai einu šaligatviu, o mano klasės draugas žydelis eina gatve. Aš prie jo priėjau, pasisveikinau, ogi žiūrau – geltona Dovydo šešiakampė priklijuota ant krūtinės švarko ir ant kupros. „Kaip gyveni?“ – sakau, – „Matai, aš ruošiuosi stoti į Kybartų gimnaziją, atvažiavau dokumentus tvarkytis.“ Ir staiga paklausiau: „Kodėl tu ne ant šaligatvio, o gatvėje ant bruko[11]?“ Jis palingavo galva ir sako: „Mums jau negalima vaikščioti šaligatviais, uždrausta.“ Aš išvis nesupratau, kas darosi, tik man visuomet ir dabar prisimena pasakyti jo žodžiai: „Tu laimingas.“ Su juo atsisveikinau ir paskiau, po kiek laiko, kaime bebūdamas sužinojau, kad vokiečiai sušaudė visus žydus, tarp jų buvo ir mano klasės draugas (pavardės ir vardo jau neprisimenu).

Prieš rugsėjo 1-ąją tėtis pasikinkė arklius ir veža mudu su seserim į Kybartus, į gimnaziją. Viskas suodžiais, degėsiais smirda, gimnazija subombarduota, frontas jau pasistūmėjęs į rytus. Tik Kybartai, pasienio miestas, pilnas vokiečių kaip skruzdėlynas, ešelonas ešeloną stumia. O rusų belaisvių kiek teko matyti kenčiančių, išsekusių, prašančių duonos... Kiek mačiau sušalusių lavonų, tiesiog štabeliais[12] sustatytų geležinkelio stotyje, išgraužtomis šlaunimis – žmogus žmogų valgė[13]. Tų žiaurumų galima būtų papasakoti tūkstančius. Tai buvo baisios, tragiškos dienos. Dabar užaugę žmonės to negali suprasti.

Tai įstojau į antrą gimnazijos klasę. Prasidėjo mokslai. Mama mus su seserim apgyvendino pas savo seserį Bronislovą, seną, pabažną[14] davatkėlę, ir mes turėdavome nori nenori eiti į bažnyčią, melstis su ja kartu. Taip diena iš dienos mudu su seserim klūpodavome bažnyčioje. Vasarą dar nieko šeštą valandą keltis, bet žiemą – pūgos, šaltis, ir bažnyčioje nešilta, o ir pamokas paruošti, ir bažnyčioje melstis, ir paišyti reikėjo. Bet vieną žiemos rytą man nusišypsojo laimė. Prieina bažnyčioje vargonininkas ir sako: „Nėra kam patarnauti kunigui, eik prie altoriaus, kam tu čia sėdi, paskambinsi varpeliais, žvakes uždegsi, o po mišių užgesysi.“ Aš sakau, kad nieko nemoku, o jis: „Išmoksi.“ Atsikėliau ir nuėjau į

9 Keistomis.

10 Taip rankraštyje, turėtų būti 1941 m.

11 Grindinio.

12 Rietuvėmis.

13 Manytina, kad čia įterptas atsiminimas apie vėliau matytą vaizdą. Rašyta praėjus beveik keturiems dešimtmečiams nuo aprašomų įvykių, tad pasakojimas ne visada atkuria chronologinę jų seką.

14 Dievobaimingą.

Čia užaugau. XX a. II p. Spalvintas medžio raižinys, 35 x 27,5 cm. Saugoma LNDM

zakristiją, jis man viską aprodė, papasakojo. Aš tuojaus, diena po dienos, išmokau lotyniškas maldas ir pasidariau Kybartų bažnyčios viršininkas. Man jau buvo vienam sunku apibėgti viską: tai atlaidai, tai krikštynos, tai laidotuvės, tai dar svetimų kunigų privažiuoja, visiems reikia suspėti. Ir dar į gimnaziją, į pamokas suspėti, laimė, kad mes mokėmės popietinėje pamainoje. Ir aš vieną kartą sugalvojau: reikia daugiau susikviesti savo klasės draugų, kad darbas sklandžiau eitų. Aš vienam žodį, kitam žodį – ir atsirado norinčių apie dešimt, visiems įteikiau knygutes su lotyniškais tekstais, kad išmoktų mintinai ir man sarmatos nepadarytų. Jau aš tada pasidariau visos bažnyčios viršininkas. Klebonas tik trina rankomis: darbas eina gerai. Mane, būdavo, pašaukia mėnesio pabaigoje pas save į kleboniją, atsidaro stalčių, išima pundelį pinigų ir sako: „Tu juos užsidirbai.“ O kur aš tuos pinigus dėdavau: tėvai neturtingi, o už mokslą gimnazijoje reikėjo mokėti. Ir aš tuos bažnyčioje uždirbtus pinigus nunešdavau į gimnazijos kasą ir užsimokėdavau, kad tėvam nereiktų. Taip ir bėgo dienos. Antrą gimnazijos klasę baigiau, įstojau į trečią. Vasarą namuose begalės darbų. Mėšlą mėžti, šieną pjauti, grėbti, parvežti. Rugius kirsti, statyti, parvežti, kulti, kiaules šerti, karves melžti, girdyti, bulves kaupti, runkelius sodyti, laistyti ir t. t. Ir surasdavau minutę užlipti į palėpę (ten buvo mano sąsiuviniai, dažai) ir paišydavau.

Čigonė atėjo į mūsų namus, kur gyvenome: „Duok vieną kiaušinį ir sviesto šmotelį, aš tau pasakysiu visą tiesą.“ Mes valgėme labai skrumniai[15], [o čia] ir čigonei duoti kiaušinių ir sviesto... Tai buvo sena, apsiskarmalavusi čigonė. Ji sako: „Jūs laukia tragiškas likimas, matosi kraujas, didžiulė kelionė, vandenynai, jūra <...>“. Jau frontas dunda arčiau. Tarybiniai kariai vokiečius

15 Menkai, kukliai.

muša visa jėga. Kybartuose pristatyta barakų, o invalidų vokiečių masės, traukinys paskui traukinį, sušalę, sužeisti, kas be kojos, kas be rankos, kas su kastiliais[16] pasiremdamas – visi traukė į Vokietiją pro Kybartus į Eitkūnus.

1944 METŲ VASARA. IŠVARYMAS IŠ NAMŲ. PRŪSIJOS VOKIEČIO SODYBOJE[17]

Atėjo 1944 metų birželis. Nežinau, kurią dieną mes susirinkome į klasę. Atėjo mokytojas, mūsų klasės auklėtojas, rašytojas, poetas, puikus pedagogas, mums jisai dėstė lietuvių kalbą, ir sako: „Eikite visi namo, mokėtės gerai, siekite mokslo, jeigu galimybė bus, ir toliau. Gimnazija uždaroma, frontas jau čia pat.“ Mes visi – už knygų ir išvažiuojame kas kur sau.

O jau lėktuvai vis skraido, naktį išmeta iš lėktuvų žibintus, mėto bombas. Mūsų kaime baisus sumišimas, žmonės nežino, ką daryti. Vokiečiai vaikšto po kaimus, renka žmones, varo į darbus, ką su kastuvu, ką su vežimu ir su arkliais. Aš, įlindęs į kluoną ant šiaudų, pro plyšį žiūrau į kiemą, o vokiečiai tik laksto, vis ieškodami darbininkų. Vieną vakarą mes išsikasėme slėptuvę ir, kai išgirsdavome atskrendant lėktuvus, visi bėgdavome slėptis. Kartą užskrido didžiulė eskadrilė lėktuvų, kaip pradėjo mesti bombas, rodos, dangus su žeme maišosi. Kaip aprimo, išėję iš slėptuvės žiūrim – Kudirkos Naumiesčio bažnyčia dega, ir visas miestas liepsnoja. Kybartuose baisus sprogimas, pasirodo, visą ešeloną su bombomis ir snariadais[18] padegė... O baimė, o baimė, dabar niekam neįmanoma viską pasakyti ar papasakoti.

Ateina vokiečiai su šautuvais pas mus ir su didžiausiu riksmu visus išvaro iš namų. Tėvelis pasikinko arklius į vežimą, sumeta patalus, mama skėsčioja rankomis ir išvis nežino, ką daryti. Brolis Mindaugas – mirtinas ligonis, guli lovoje, jam vežime ruošia guolį, tai kiek dar į tą vežimėlį galima ko pridėti... Gyvuliai laukuose, kiaulė su mažais paršeliais tvarte, vištos, žąsys... Tai ką imti? Buvom jau prasikirtę kiek rugių, sustatytos gubos dega, visas dangus juodas nuo dūmų. Tėvelis paleido iš tvarto kiaulę su devyniais paršiukais į lauką ir paliko duris tvarto atdaras, pasiėmėm vieną karvę, rodos, porą avių, dar kiek truputį maisto, ir išvijo mus Vokietijos link. Važiuojam... Tarp kitko, negalima sakyti, kad važiuojam: brolis guli vežime, dar daiktų pridėta ten, mums vietos nėra, o kas karvę ves, kas avis ves, taip pėstuke ir slenkam po truputį. Liko mūsų balandžiai, kuriais taip mudu su broliu gėrėdavomės, liko ir mano kriaušaitė, kur mokytojas padovanojo, kaip perėjau iš pirmo skyriaus į antrą. Liko mūsų sodas, kur mes su tėveliu visi kartu sodinome ir laistėme, liko mūsų tvartelis, kur mes gimėme, augome. Bet vieną dalyką mes visi per skubotumą užmiršome – Princą, tai buvo mūsų šuo, didelis, gražus šuo. Tėtis jį kažkur gavo, mes vieną rytą atsikėlę žiūrim, kad šuniukas yra. Taip mes, vaikai, tą šuniuką pakrikštijom Princu už tai, kad gražesnio vardo nesuradome, taip jis su mumis augo ir užaugo didelis, gražus šuo, tikrai vertas vardo Princas. Ir per skubotumą visus gyvulius, paukščius, karvelius, kiaules, – viską paleidom į laisvę, o Princą užmiršome, kad jis su lenciūgu pririštas prie būdos. Taip ir išvažiavome.

O karo audra išvijo ne tik mus vienus, žmonės nežinojo, kur dėtis, aplinkui vien tik ugnis. Važiuojam Prūsijos link, atėjo naktis, tamsu, pervažiavom Širvintos upelį, valgyti nėra kas, miegoti nėra kur, pažiūrėjau į Lietuvos pusę – dega, bombų sprogimai ir danguje kabančios lempos. Vežimas paskui vežimą slinko gilyn į Prūsiją. Pavažiavę gal penkiolika kilometrų, pasukome į vokiečio sodybą pailsėti, gyvulius pašerti ir patys ką nors pavalgyti. Įvažiuojam į kiemą, žiūrime, kad nieko namuose nėra, pasirodo, tie vokiečiai ir[gi] išbėgę iš namų nuo karo baimės, tai ką jau apie mus galvoti. Įsitaisėm kluone, ką nors užkandom ir užmigom. Rytojaus dieną žiūrim, kad kažkas į sodybą atvažiuoja. Išlipa iš vežimo vyriškis, moteris ir dvi mergaitės, kaip vėliau išaiškėjo, tai

16 Ramentais.

17 Puldama Vokietijos kariuomenę, SSSR kariuomenė į Lietuvą įsiveržė 1944 m. liepos 4 d., liepos 13 d. užėmė Vilnių, rugpjūčio 1 d. – Kauną. Atkakliausios kovos vyko Žemaitijoje ir Šiaurės Lietuvoje: ties Kelme, Raseiniais, Seda, Kurtuvėnais, Šiauliais, Mažeikiais, Žagare, Nemunėlio Radviliškiu, Biržais. 1944 m. rugpjūčio 10 d. pradžioje fronto linija kirto Vakarų Lietuvą – ėjo į vakarus nuo Žagarės, į rytus nuo Kelmės, Raseinių, į vakarus nuo Vilkaviškio link Suvalkų. 1944 m. spalio 5 d. vėl pradėjusi puolimą SSRS kariuomenė per 2 savaites užėmė visą Lietuvą, išskyrus Klaipėdą (užimta 1945 m. sausio 28 d.) ir Kuršių neriją (užimta 1945 m. vasario 4 d.) Per Mažąją Lietuvą traukėsi daug pabėgėlių iš Didžiosios Lietuvos. 1944 m. liepos 30 d. nacių karinė vadovybė įsakė evakuotis Klaipėdos krašto gyventojams. Evakuoti kaimo gyventojai buvo apgyvendinti Karaliaučiaus krašto dvaruose, pas ūkininkus, o miestiečiai evakuoti į Vokietijos gilumą. (*Visuotinė lietuvių enciklopedija*, elektroninis variantas, prieiga <https://www.vle.lt/straipsnis/antrasis-pasaulinis-karas/>; Mažosios Lietuvos enciklopedija, elektroninis variantas, prieiga <https://www.mle.lt/straipsniai/antrasis-pasaulinis-karas>).

18 Sviediniais.

Atsisveikinimas. XX a. II p. Spalvintas medžio raižinys, 70 x 54 cm. Saugoma ČDM

buvo tos sodybos savininkai. Susikalbėti nemokame. Po kiek laiko pasirodo, [kad] tas vokietis per Pirmąjį pasaulinį karą buvo Rusijoje į belaisvę paimtas ir mokėjo truputį rusiškai, o mano tėtis ir[gi] truputį mokėjo – taip pradėjo jie susikalbėti.

Karo ugnis kiek aprimo ir mes pas tą vokietį gyvenam, dirbame laukų darbus. Man, kaip jaunam, tas išvykimas į kitą valstybę padarė didelį įspūdį. Kiek aš pastebėjau, darbštumas, sąžiningumas ir daug kitų dalykų pas juos jau seniai egzistavo. Prisimenu tokį momentą, [kai] kažkas tam ūkio savininkui pasiūlė papirosą užsirūkyti, o jis griežtai atsisakė ir sako: jeigu žandaras (kaimo policininkas) pamatytų rūkant kieme ar kur kitur nenustatytoje vietoje, [būtų] 5 markės baudos, nesvarbu, ar aš savininkas, ar pašalinis žmogus. Drausmė buvo didelė.

Vieną dieną, frontui aprimus, mama sako: „Eisiu pažiūrėti, kas namuose darosi, ar namai sveiki, gal kai ką parsinešiu.“ Taip ir išėjo, beeidama susitiko dar kitą tokią durnelę kaip ji ir patraukė Lietuvos link. O joms nė į galvą neatėjo, kad visi laukai užminuoti. Kaip jos praėjo tuos minų laukus, aš nežinau, tik parėję pasakojo, kad rado tai vienoje vietoje, tai kitoje užėjusį ant minos ir gulintį negyvą. Mama, kaip parėjo į namus, taip pasakojo: „Visa sodyba pilna vokiečių, karvelius mūsų šaudo ir verda, ir valgo. O mūsų kiaulė su devyniais paršiukais runkeliuose įsitaisę ėda, ėda kiek nori ir bėga visi prie balos vandens atsigerti. Laukai dega, pievos dega, vasara šilta, durpynai dega.“ Mama jau buvo beeinanti atgal pas mus, staiga iš rugių gubos iššoka Princas su galu lenciūgo ant kaklo (pasirodo, jis jį nusitraukė) ir puolė prie mamos – tiek jis džiaugėsi, tiek džiaugėsi pamatęs savą žmogų, nėra žodžių, kad būtų galima viską aprašyti. Taip mama su savo kaiminka ir Princu tais pačiais keleliais pareina pas mus. O mes laukiam, laukiam, kad kokia nelaimė neatsitiktų. Ir vakare ji pareina su Princu. Kaip Princas pamatė mus, tiek pradėjo šokinėti ir bėgioti su mumis, ir laižyti mums rankas, tai buvo

mums pasaka... Ir štai gal po valandos jam iš snukio pradėjo eiti putos, pradėjo *kavotis,* mes norime jį paglostyti, o jis nesileidžia. Pasirodo, pasiutligė, ir tuojaus jį nušovė, tai buvo, mums patiems laukiant kiekvieną akimirką mirties, dar papildomas smūgis.

1944 METŲ RUDUO. ATSKYRIMAS NUO ŠEIMOS, IŠVARYMAS Į PRIVERSTINĮ DARBĄ PRŪSIJOJE

Tėtis, mama ir kiti panašaus likimo žmonės tarėsi, tarėsi ir nutarė, kad toliau į Vokietiją nevažiuos, o į Žemaitiją: ten, sako, frontas labai toli, ir išvis ten karo nėra, kaip čia. Kaip sakė, taip padarė. Pasikinkė arklius ir išvažiavo, ir mes visi paskui. Prisimenu, važiavom, važiavom, miškai dega, pro dūmus nė kelio nematyti. Ir štai atsidūrėme Slavikuose. Kaip mes Šešupę pervažiavome, neprisimenu. Nuo Slavikų patraukėme dar gilyn į Lietuvą, link Smalininkų. Bevažiuodami pavargom ir apsistojome vienoje sodyboje. Šeimininkai labai geri žmonės, brolį tuojaus iš vežimo išėmė ir paguldė kambaryje į lovą, o mes kas ant šieno, kas kur. Pasirodo, iš tikrųjų, dar neprivažiavus Žemaitijos ir fronto nėra, žmonės sau ramiai gyvena ir dirba.

Taip ten bebūnant ir atėjo ruduo, nukasėme bulves. Bet jau kažkas ne taip, pradėjo rodytis vokiečių žandarai [ieškodami] darbininkų apkasams kasti, o aš kluone įlindęs slapstausi. Ir štai atėjo valanda, kurios užmiršti negalima. Apsupo visą sodybą, vokiečiai įsakė iš vežimų viską išmesti, kinkyti arklius ir važiuoti. Kas važiuos? Mama prie sergančio brolio, tėtis – visas maisto tiekėjas ir visa lauko sąlygų širdis. O važiuoti reikia. Vokietis pažiūrėjo į visus, mama dar ką nors norėjo jam pasakyti, verkti pradėjo, o žiaurus gyvenimas ėjo savo keliu. „Tu sėsi į vežimą!“ – sušuko vokietis. Nebuvo laiko atsisveikinti nei su mama, nei su tėveliu, o [jau nekalbant] apie brolį, kuris gulėjo lovoje pas svetimus žmones. Ir taip staigiai viskas įvyko, kad aš atsidūriau tarp svetimų, nepažįstamų žmonių.

Ruduo, šalta, du arkliai, vežimas, kur varo, ten važiuojam, o tokių, kaip aš, jau sugaudyta dešimtys. Ties Slavikais per Šešupę buvo pastatytas laikinas medinis tiltas, pervažiavome į kitą pusę. Sustojome prie šieno kūgio, įsakė pasikrauti pilnus vežimus šieno, [bet] šakių nėra, [nėra] su kuo krauti, o vis komanda: „Greit, greit!“ Rankomis krovėmės, kiek kas galėjo, o automatas vis už nugaros, ir balsas: „Greit!“ Važiavom, važiavom, atėjo naktis, įsakė sustoti miške, reikia arklius pašerti, pagirdyti, o jau tamsu, šieno tai turime, o vandens... Svetima vieta, kur eiti, ko klausti? Tai buvo pirmas atsiskyrimas nuo tėvų, ir jis truko ne vienus metus. Atėjo naktis, norisi miego, svetimas miškas, nežinia, ar vilkų yra, ar gal kitokių plėšrūnų vaikščioja, o čia vis karo pašvaistės ir lėktuvų ūžesys. Tai buvo mano jaunystės dienos, kurios niekada nesugrįš.

Pradėjo aušti rytas – įsakymas važiuoti toliau. Užsukam į kažkokią sodybą, prisistatė dar didesnis viršininkas, [nuvarė] visus mus nuo vežimų, po kastuvą į rankas, ir niekas neklausia, ar tu valgęs ar ne, – į darbą apkasų kasti. Taip liko mano arkliai ir vežimas. Ir su kastuvu pėsčias perėjau visą Prūsiją iki pat Baltijos jūros. Tą kelią sužinosite toliau.

O paišymo pavietrė[19] nepaliko manęs – prie mažos žvakutės naktimis, pavargęs nuo darbų, paišydavau. Smėlio karjeruose su peiliuku išdroždavau didžiulius bareljefus. Paprasti kaimo žmonės, kurie su manimi belaisvėje buvo, stebėdavosi ir kartu džiaugdavosi, o kulkos, bombos, karo pabaisa čia pat su mumis kartu ėjo, nemigo naktys, badas, utėlės neatskiriami buvo draugai. Apie poilsį ir patalynę, nors kukliausią, nebuvo nė kalbos, sušlapę, pavargę krisdavom kaip negyvi, ir staiga bombos ar kokio sviedinio sprogimas pažadindavo iš miego.

KASANT APKASUS PRŪSIJOJE[20]

Prisimenu vieną eilinį įvykį. Parėjome iš pirmųjų linijų kasę apkasus, šlapi (tai buvo 1944 metų vėlyvas ruduo) susėdome kažkokioje pašiūrėje, pasidėjome šieno ir kas ką turėjome, valgėme. Staiga didžiulis sprogimas, apkurtinęs visus, ir vienas iš mūsų, šalia sėdėjęs, juodos duonos rankoje laikęs pusryčiams, sudejavo: „Vajezau Marija!“ – iškrito jam iš rankų ta duonelė, kraujas pasipylė iš krūtinės ir čia pat mirė. Snariado šukė, kuri sprogo čia pat, pervėrė visą krūtinę – toki buvo pusryčiai.

19 Čia – liga, užkratas.

20 1944-10-16 Karaliaučiaus kraštą iš rytų puolusi SSSR kariuomenė pasiekė Nemerkiemį (jo gyventojus sadistiškai iššudė), Geldapės apylinkes, bet vokiečių kontrsmūgiai nubloškė ją atgal ir spalio pabaigoje frontas nusistovėjo ties linija Geldapė–Valtarkiemis–Kiduliai (prie Stalupėnų). Kovoms įstrigus ties Pilkalniu ir Tilže, Nemuno žemupys apie 3 mėnesius liko skiriamąja riba tarp SSSR kariuomenės dešiniajame ir vokiečių – kairiajame krante, kol 1945-01-13 sovietai pradėjo didelį puolimą į Rytprūsius (Mažosios Lietuvos enciklopedija, elektroninis variantas, prieiga <https://www.mle.lt/straipsniai/antrasis-pasaulinis-karas>).

Autoportretas. 1978 m. Spalvintas medžio raižinys, 70 x 55 cm. Saugoma ČDM

Mes paėmę jį išnešėme į lauką, paguldėme prie liepaitės, iškasėme duobę, iš kišenių išėmę jo dokumentus radome nuotrauką kruviną, [kur] sėdi jis su žmona ir vaikas viduryje – jauni, linksmi, gražūs, o jis jau negyvas, palaidojom, supylėm žemės kauburėlį, sukalėm iš lentų kryželį ir užgiedojom „Amžiną atilsį“. Ir štai vėl didžiulis griausmas, ir vėl kitą laidojam... Tokios buvo mano jaunystės dienos. O automatas vis už kupros, ir šauksmas: „Greit, greit!“

[Dar] iš prisiminimų, kiek galima nuo tų laikų prisiminti, [juk] viską neįmanoma. Vieną vakarą, prieš išvedant į eilinį naktinį darbą, išrikiavo mus visus ir šaukia kiekvieną pavardę, ir reikia atsakyti, kad aš stoviu rikiuotėje. Vieną šaukia, kitą šaukia, visi atsiliepiame, o vieną pavardę pakartojo du kartus, ir antru kartu jau nebuvo kam atsakyti <...> už belaisvį, stovintį už mano kupros, nes jis teikėsi už savo draugą, kuris jau buvo dezertyravęs, rikiuotėje atsiliepti, kad jis yra, o pagal teisybę jo jau nėra. Vokiečių karininkas sušuko: „Kas atsiliepė už pabėgėlį dezertyrą?!“ O karo metais, jums pasakoti nereikia, kokia bausmė buvo skiriama. Aš neatsiliepiau už svetimą žmogų, aš jo net ir nepažinojau, bet balsas sklido iš už mano nugaros. „Tu atsiliepei už dezertyrą!“ – prišokęs vokietis grasina visokiais gąsdinimo būdais, o aš tiesiai jam į akis sakau, kad ne aš atsiliepiau. Mane iš rikiuotės išvarė, pastatė prieš visus mūsų belaisvius ir sako, atkišęs brauninką į kaktą: „Aš tave sušaudysiu!“ Ir tik sekundė paspausti mygtuką – ir manęs nėra, nebuvo kada drebėti ir baimintis. Nė vieno iš stovinčių gretose neatsirado, kuris pasakytų tikrą tiesą, juk aš už tą dezertyrą neatsiliepiau, ir stoviu prieš teismą, kuris gali įvykti kiekvieną sekundę. Visi tyli. Visi tyli. Tas, kuris už mano nugaros pratarė tuos žodžius ir mane visai nekaltą pastatė į mirties akimirką, ir[gi] tylėjo. Kažkaip per stebuklą išlikau gyvas. Staigus bombardavimas, ugnis, griuvėsiai gal sušvelnino to vokiečio širdį, nuleido ranką ir sako: „Eik į rikiuotę.“ Ir tai viskas buvo Prūsijoje, netoli Hazelbergo[21]. Vėl už kastuvų: tamsi naktis, atmatavo dešimt žingsnių įšalusios žemės, ir kask, su kuo ir kaip, niekas neklausė, o kulkos, bombos

21 Lazdynai (vok. *Lasdehnen*, 1938 *Haselberg*; rus. *Krasnoznamensk*), bažnytkaimis ir valsčiaus centras Pilkalnio apskrityje, 20 km į šiaurę nuo Pilkalnio, abipus Šešupės (*Mažosios Lietuvos enciklopedija*, elektroninis variantas, *www.mle.lt*).

ir amžinas lėktuvų skridimas, ir apšvietimas lempomis padarydavo iš nakties dieną. Ir vis lauki, kada tau ant kupros kas nors nukris.

Kiek tokių naktų ir dienų, ne veltui žmonės praminė, [kad tai] Antrasis pasaulinis karas... Tai buvo daugiau nei antras pasaulinis karas. [Kai] dabar rašau, šilta, voveraitė šokinėja, papūgėlė čiulba, radija groja, raižymo grafikos įrankiai stovi, laukia kūrybinės rankos, o kas buvo tada, – kaip širdis nesustoja plakusi vien tik iš baimės...

Visko papasakoti neįmanoma, bet vieną iš [nutikimų] vėl pradėsiu. Mes jau buvom nuvaryti gana tolokai į Prūsijos gilumą, apnakvydino kluone, kiti sulipo ant šieno aukščiau, kad galėtų į šieną įlįsti. O aš atsiguliau, pasipešęs šieno, ant grendymo prie pat durų, prieš guldamas pastebėjau, kad kluone stovi uždengtos kariškos mašinos. O šalta, pavargęs, tamsu, naktis, nusiaviau savo kuklius šlapius batus, kad kojos pailsėtų, nusivilkau švarką užsikloti, nes daugiau nieko neturėjau, ir užmigau. Staiga baisus kurtinantis smūgis, ir aš jau sprogimo išmestas į lauką, basas, be švarko, o tas mūsų kluonas, kur mes miegojome, – jau tik lentgalių krūva, ir ta pati dega. Pasirodo, bomba pataikė į kluoną, o tose mašinose buvo pakrautos kitos bombos, ir viskas išlėkė į orą. Tų žmonių, kurie užlipo aukščiau ant šieno, nė vieno nemačiau. Sudegė kartu su visu kluonu, juos užgriuvo sprogimo metu stogas, o mane per stebuklą, kaip ant žemės gulėjau šalia durų, turbūt banga išmetė į lauką. Viskas dega, stoviu basas, be švarko, o šalta... Einu ir pats nežinau kur. Žiūrau, guli užmuštas vokietis su miline ir batais, apsidairiau aplinkui, ar niekas nemato, ir nuvelku tam vokiečiui milinę, ir nuaunu batus, pats apsirengiu ir einu. O kur eiti, ką valgyti, kur nakvoti?

Išaušo rytas, o lavonų lavonų – pilni laukai. Prisistatė kažkoks senis vokietis ir sako: „Stok!“ Stoviu. Dar surinko vieną kitą senuką ir vėl mus varo kažkur kelio taisyti, o valgyti norime. Žiūrime, atlekia lėktuvai [ir] kaip pradėjo bombarduoti... Tai buvo kažkokiam vokiečio dvare, ir pataiko bomba į vieną dvaro tvartą, ir pabyra iš palėpių duona, mes – prie tos duonos, o vokiečiai apstoję mums neduoti, o ji jau dega, vargu vargu išsiprašėme po kepalėlį, o kiti tonai, kiek mačiau, sudegė.

Ir vėl varo mus toliau, prieiname geležinkelį ir prie jo randame iškasta apkasėlių gal po tris metrus ilgio. Dar tos duonelės nespėjome atsikąsti – ir vėl lėktuvai šaudo. Įlendame, rodos, mes trise į tą apkasą, ir laukiam, kol pralėks pavojus. Staiga pribėga du vokiečiai su automatais ir sako: „Lauk iš čia!“ O šaudo, o šaudo... Kur bėgti? Kur mano draugai dingo, nežinau, aš iššokau iš to apkaso ir atsiguliau ant grynų arimų, gal dešimt metrų nuo to apkasėlio. O, žinoma, tie vokiečiai sulindo į apkasą, kad būtų saugiau, ir štai sprogimas. Aš atsikeliu ir žiūrau – iš jų tik mėsos kavalkai[22]... Pagalvojau, laimė, kad mus iš ten išvijo. Ten, matyt, prie geležinkelio buvo kažkokia stotelė ir stovėjo ešelonas. Kas vagonuose buvo, nežinojau, o nuo lėktuvų kulkų ir bombų reikėjo saugotis. Palendu po vienu vagonu ir kasu smėlį tarp špalų[23], o čia vis dunda, ir staiga atskrenda visa eskadrilė. Kur lėks? Ant to ešelono kaip pabiro šūsnis bombų, iš to ešelono liko tik laužas, o tame lauže – marmeladas ir didelėmis, ir mažomis dėžėmis... Ir mano veidas, ir vagonų sienos – viskas aptaškyta saldžiu marmeladu. Valgiau ir laižiau, kiek jėgos leidžia, duonos nėra, vandens nėra atsigerti. Kiek galima valgyti, ir vėl jau atskrenda kita eskadrilė... Tai buvo tikra tiesa, ir tas tiesas jūs dar paskaitysite toliau. Apie kokį nors tualetą nebuvo jokios kalbos, utėlės graužia kojas, krūtinę, ar lietus lyja, ar sniegas sninga, be poilsio, be pakaitos drabužių, taip dieną ir naktį.

Pradžia. Tęsinys kitame numeryje.
Parengė Daiva Beliūnienė

“I BELIEVE A MIRACLE HAPPENED HERE, NOT YET EXPLAINED BY SCIENCE”: MEMORIES OF ROMANAS KRASNINKEVIČIUS ABOUT 1944–1946

Romanas KRASNINKEVIČIUS (1926–1996) was a self-taught artist with a complex destiny, a folk artist, and one of the most talented folk graphic artists. His unique art arose from difficult firsthand experiences. In 1944, the Krasninkevičius family, who lived near the German border, were driven from their home by the Nazis, who then set fire to the house and destroyed the fields, while eighteen-year-old Romanas was taken away to work in Germany. Armed soldiers forced him to walk across all of Prussia. Later, Krasninkevičius described this experience – exhausting work digging trenches on the front lines, hunger, the constant closeness of death, and the vision of divine providence that saved his life – in his memoirs. Upon returning to Soviet-occupied Lithuania, he was once again met with suffering: interrogations, imprisonment, starvation, and forced army service. He returned to his homeland in 1951 and later lived in Marijampolė, where he worked as a hydrologist, cinema advertising artist, children’s nursery decorator, food supplier, and guard. His works were exhibited in solo exhibitions in Lithuania, Italy, Germany, and the United States. He lived poorly and often gave away his works – he did not recognize the concept of selling art.

22 Gabalai.
23 Pabėgių.

LIETUVOS NACIONALINIS KULTŪROS CENTRAS

PASAULIO LIETUVIŲ DAINŲ ŠVENTĖS FONDAS

Būdas. 2024 Nr. 1 (214)

Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų, kas du mėnesius

Nuo 1989 m. iki 2019 m. Nr. 1 – žurnalas „Liaudies kultūra“.

Redakcijos adresas:
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Vyriausioji redaktorė

Saulė MATULEVIČIENĖ, tel. 261 34 12
e. p. saule.matuleviciene@gmail.com

Skyrių redaktoriai:

Dainius RAZAUSKAS – bendrieji kultūros klausimai, mitologija, tel. 261 31 61, e. p. dainius.razauskas@lnkc.lt

Juozas ŠORYS – etnologija, tautodailė, etninės veiklos realijos, tel. 261 31 61, e. p. jsorys9@gmail.com

Rasa KALINAUSKAITĖ – bendrieji kultūros klausimai, istorija, tel. 261 31 61, e. p. rasa.kalinauskaite@gmail.com

Maketo autorius – Rokas GELAŽIUS

Santraukas į anglų kalbą verčia Gabriella ŽIČKIENĖ

Kalbos redaktorė – Asta ŽŪKAITĖ

Redakcinė kolegija:

Prof. habil. dr. Audrius BEINORIUS, Vilniaus universiteto Azijos ir transkultūrinių studijų institutas, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Doc. dr. Vytautas RINKEVIČIUS, Vilniaus universiteto Baltistikos katedra, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Doc. habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Menotyrininkė dr. Alė POČIULPAITĖ

Prof. habil. dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos ir teatro akademija, Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius

Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus universitetas, Didlaukio g. 27, LT-08303 Vilnius

Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Vida ŠATKAUSKIENĖ, Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Prof. dr. Vykintas VAITKEVIČIUS, Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Tilžės g. 13, LT-91251 Klaipėda

Dr. Marija ZAVJALOVA

TURINYS:

Nacionalinė Jono Basanavičiaus premija

Labinančioji Būtigeidė. Pokalbis su J. Basanavičiaus premijos laureate Daiva VAITKEVIČIENE | **1**

Tyrimai

Vykintas VAITKEVIČIUS. Iš baltų šventviečių žodyno: stabakūliai | **12**

Dainius RAZAUSKAS. Perkūnui trenkus iš(po) uolos pasilieja | **25**

Skola žuvusiai tautai. Pokalbis su kultūros istorike Inge LUKŠAITE | **32**

Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadas

Lina PETROŠIENĖ. Mažosios Lietuvos instrumentinio muzikavimo tradicija | **45**

Atmintis

Tomas S. BUTKUS. Meistras ir sūnus | **60**

Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadas

Rasa KALINAUSKAITĖ. Šišioniškių tarmės saugotoja Vaida Galinskienė: „Dėl tų žmonių turiu kalbėti ir pasakoti, nes jie jau nepapasakos“ | **64**

Žmonės pasakoja

Senųjų svenceliškių ir dreverniškių pasakojimai | **72**

Knygos

Inga STRUNGYTĖ-LIUGIENĖ. Domo Kauno knyga apie Martyną Jankų | **79**

Aukso vainikai

Devynioliktųjų „Aukso vainikų“ laureatai | **83**

Atmintis

„Manau, čia įvyko stebuklas, mokslo dar neišaiškintas“: tautodailininko Romano KRASNINKEVIČIAUS atsiminimai. I d. | **85**

Viršelyje: Alvydas LUKYS. iš serijos Krikštai. 40 x 40 cm, pigmentinė spauda. 2018 m.

LIETUVOS KULTŪROS TARYBA

Projektą „Etninės kultūros paveldas XXI a.: tyrimai ir interpretacijos II““ remia Lietuvos kultūros taryba. Skirta 7 000 eurų.

Redakcija nereikalauja, kad diskusinio pobūdžio nuomonės sutaptų su redakcijos nuomone.

© Būdas, 2024
Steigimo liudijimas Nr. 152 | Pasirašyta spaudai 2024 02 27
Formatas 70×100/8 | Rinkta kompiuteriu. 12 sp. l.| Tiražas 800 egz.
Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Pasaulio lietuvių dainų šventės fondas.
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius | http://www.zurnalasbudas.lt
Spausdino UAB „DRUKA“, Mainų g. 5, Klaipėda 94101